

พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2398 - 2488

โดย

นางสาววัลลี นวลหอม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศึกษา

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2554

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2398 - 2488

โดย

นางสาววัลลี นวลหอม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศึกษา

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2554

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

DEVELOPMENT OF THE WEST BANK OF BANGKOK, A.D. 1855 - 1945

By

Miss Wanlee Nualhom

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

Master of Arts

Department of History

Graduate School

Silpakorn University

2011

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “ พัฒนาการของบางกอก
ฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2398 - 2488 ” เสนอโดย นางสาววัลลี นวลหอม เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศึกษา

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปานใจ ธารทัศนวงศ์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....เดือน..... พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พวงทิพย์ เกียรติสกุล

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(ศาสตราจารย์สัญญาชัย สุวังบุตร)

...../...../.....

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ สุภาภรณ์ จินดามณีโรจน์)

...../...../.....

..... กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พวงทิพย์ เกียรติสกุล)

...../...../.....

50205209 : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศึกษา

คำสำคัญ : บางกอกฝั่งตะวันตก / พัฒนาการ / พ.ศ. 2398 – 2488

วลี นวลหอม : พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2398 - 2488. อาจารย์ที่ปรึกษา
วิทยานิพนธ์ : ผศ.ดร.พวงทิพย์ เกียรติสกุล. 211 หน้า.

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก ในช่วง พ.ศ. 2398 – 2488 ผลของการศึกษาพบว่าบางกอกฝั่งตะวันตกมีพัฒนาการเป็น 2 ระยะดังนี้ ระยะแรกเริ่มต้นภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ใน พ.ศ. 2398 ถึงการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อยใน พ.ศ. 2442 หลังจากที่สยามกับอังกฤษได้ลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว สยามมีนโยบายส่งเสริมการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งนโยบายนี้ส่งผลต่อเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก ดังเห็นได้จากการเพิ่มขึ้นของจำนวนเรือสินค้าและเรือแพที่ตั้งเรียงรายทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา การขยายตัวของเศรษฐกิจส่งผลให้รัฐดำเนินการขุดคลองสำคัญขึ้นในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก ได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญ โดยคลองแรกเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำนครชัยศรี และคลองที่สองเชื่อมระหว่างเมืองสมุทรสาครกับแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากนี้ สนธิสัญญาเบาว์ริงยังได้ส่งผลให้มีชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ รวมทั้งบางกอกฝั่งตะวันตกมากขึ้น จนก่อให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและย่านเศรษฐกิจของชาวต่างชาติ

ระยะที่สองเริ่มต้นภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริให้มีการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อยเมื่อ พ.ศ. 2442 ทางรถไฟสายนี้ส่งผลให้บางกอกฝั่งตะวันตกมีการติดต่อสัมพันธ์กับภูมิภาคตะวันตกและภาคใต้ทั้งด้านการค้าและการคมนาคมขนส่ง นอกจากนี้ยังได้มีสร้างทางรถไฟสายปากคลองสาน-มหาชัย ใน พ.ศ. 2444 เพื่อขนส่งอาหารทะเลเข้ามากรุงเทพฯ การสร้างทางรถไฟสายนี้มีผลต่อการขยายตัวของชุมชน และการค้าในพื้นที่สถานีรถไฟและบริเวณโดยรอบ เช่น ย่านบางกอกน้อย ย่านคลองสาน และย่านตลาดพลู เมื่อการสร้างสะพานพุทธยอดฟ้าเพื่อเชื่อมต่อกับถนนสายใหม่ 11 สายในฝั่งธนบุรีแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2475 ได้ผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนใหม่ขึ้นตามสองฝั่งถนน และส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตกจากสังคมน้ำสู่สังคมบก ต่อมาในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2484 - 2488 พื้นที่บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกยังได้รับผลกระทบโดยตรงจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ผู้คนในพื้นที่ได้อพยพไปยังพื้นที่สวนที่อยู่ลึกเข้าไปข้างในหรือไม่ก็อพยพไปยังจังหวัดอื่น นอกจากนั้นกองทหารญี่ปุ่นยังได้เข้ามาใช้ทางรถไฟเพื่อขนส่งเสบียงอาหาร และอาวุธยุทโธปกรณ์ของกองทัพด้วย ดังนั้นการเข้ามาของกองทหารญี่ปุ่นจึงส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนที่ต้องประสบกับปัญหาการขาดแคลนอาหาร และเครื่องอุปโภคบริโภคอีกด้วย

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2554

ลายมือชื่อนักศึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ .....

50205209 : MAJOR : HISTORICAL STUDIES

KEY WORD : WEST BANK OF BANGKOK / DEVELOPMENT / A.D. 1855 – 1945

WANLEE NUALHOM : DEVELOPMENT OF THE WEST BANK OF BANGKOK, A.D. 1855 - 1945. THESIS ADVISOR : ASST.PROF.PUENGTHIP KIATTISAHAKUL, Ph.D.,. 211 pp.

This research aims to study the development of the west bank of Bangkok between 1855 and 1945, which can be divided into 2 periods. The first period begins after the Bowring Treaty in 1850 and ends when Bangkok Noi Railway Station was built in 1909. After Siam and the United Kingdom signed the Bowring Treaty, the Siamese court issued policies supporting the production for commercial purposes. These policies affected economics of the west bank increased the number of ships and rafts along both sides of the Chaopraya River. The economic expansion led to the digging of many important canals in the west bank including Mahasawat Canal and Pasi Charoen Canal. The first canal connects the Chaopraya River and Nakornchaisri River and the second one connects Samutsakorn district and the Chaopraya River. Moreover, because of this treaty, many foreigners settled down in Bangkok particularly on the west bank. These foreign communities and economic quarters substantially expanded.

The second period begins after King Chulalongkorn initiated of the project building Bangkok Noi Railway Station which was the main southern railway station in 1909. The construction connects the western and the southern regions for trading and communication purpose. In addition, in 1911, Pakklong San – Mahachai Railway was built to facilitate sea food transportation to Bangkok. This railway expanded the communities and the commerce around the railway areas such as Bangkok Noi, Klong San and Talad Plu. After that in 1932, Puttayodfa Bridge connecting the new 11 roads was completed. Then, the new communities along the road were expanded. These new roads and the bridge had an impact on the west bank people's life from the river-leased life to land-based. From 1941 to 1945, the west bank of the Bangkok area was adversely affected. The Second World War forced people to move to the inner land of the bank or other provinces. Besides, the Japanese army-occupied the area to transport food supplies and armaments. The Japanese invasion had direct consequences on Thai people's way of life. These people encountered hardship resulted from food and consumer goods shortage.

Department of History Graduate School, Silpakorn University Academic Year 2011

Student's signature .....

Thesis Advisor's signature .....

กิตติกรรมประกาศ

การทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความกรุณาของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พวงทิพย์ เกียรติสหัสกุล อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ที่ได้กรุณาสละเวลาในการชี้แนะแนวทาง ให้คำแนะนำ ตรวจสอบและแก้ไขสำนวน พร้อมทั้งติดตามการทำวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ต้นจนเสร็จสิ้น สมบูรณ์ ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในความกรุณาของท่านเป็นอย่างยิ่ง

ขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์สัญญาชัย สุวังบุตร และรองศาสตราจารย์ สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ที่ได้ให้คำแนะนำในประเด็นต่าง ๆ ที่เป็น ประโยชน์ต่อการปรับปรุงแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วรพร ภู่งษ์พันธุ์ ที่คอยห่วงใยพร้อมทั้ง เป็นกำลังใจเสมอมา รวมถึงคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศิลปากรทุกท่านที่อบรมสั่งสอนให้วิชาความรู้ตลอดการศึกษา ขอขอบคุณคุณจรรยา ม่วงวัฒนา เจ้าหน้าที่ภาควิชาประวัติศาสตร์สำหรับกำลังใจและการช่วยอำนวยความสะดวกในทุกด้าน

ขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์โรงเรียนสตรีวัดระฆังที่คอยสนับสนุนและให้ความ ห่วงใยในการศึกษาแก่ลูกศิษย์ตลอดมา ขอขอบคุณ คุณรพีพัฒน์ เกษ โกลล ผู้ที่จุกประกายความ สนใจในเรื่องของประวัติศาสตร์ และขอขอบคุณ คุณวันทนา เตชะสุวรรณ ที่คอยให้ความ ช่วยเหลือและห่วงใยในการทำวิทยานิพนธ์ตลอดมา

ขอขอบคุณกัลยาณมิตร คุณฉัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์ ที่ให้ความช่วยเหลืออย่างเต็มที่ ในการทำวิทยานิพนธ์จนเสร็จสิ้น คุณยุวรี โชคสวนทรัพย์ ที่คอยช่วยเหลือ ดูแลและให้กำลังใจ ในการทำวิทยานิพนธ์เสมอมา คุณรัชณา วีระเกียรติสุนทร ที่คอยให้ความช่วยเหลือทางวิชาการ และคอยให้กำลังใจ และคุณเพชรรุ่ง เทียนปิวโรจน์ ที่คอยดูแลห่วงใยเสมอมา และขอขอบคุณ คุณจิราวรรณ วรณวิจิตร คุณศันสนีย์ หิรัญจันทร์ และคุณนภาศล เพ็ญแสง ที่คอยให้กำลังใจและ ความห่วงใยเสมอมา รวมถึงกลุ่มเพื่อนร่วมรุ่นสังคมศึกษาที่คอยถามไถ่ ให้กำลังใจเป็นอย่างดี และ ขอขอบคุณกลุ่มเพื่อนสตรีวัดระฆังสำหรับมิตรภาพที่มีให้กันตลอดมา พร้อมทั้งขอขอบคุณ คุณสินินาด ก้องเวหา และคุณสุทธินันท์ ศรีสมศักดิ์ ที่ให้ความช่วยเหลือในการทำวิทยานิพนธ์จน เสร็จสิ้น

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ไม่สามารถสำเร็จลุล่วงได้ หากไม่ได้รับการสนับสนุนและความ เข้าใจเป็นอย่างดีจากครอบครัวและญาติพี่น้อง ที่คอยผลักดันและให้กำลังใจแก่ผู้วิจัย จนวิทยานิพนธ์สำเร็จลุล่วง

สารบัญ

		หน้า
	บทคัดย่อภาษาไทย	ง
	บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
	กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
	สารบัญตาราง	ญ
	สารบัญภาพ	ฎ
	สารบัญแผนที่	ฏ
	บทที่	
1	บทนำ.....	1
	ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
	ทบทวนวรรณกรรม	7
	ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา	10
	ขอบเขตของการศึกษา	10
	วิธีการดำเนินการศึกษา.....	11
	แหล่งข้อมูล	11
	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	12
2	ความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง	13
	บางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยอยุธยา.....	14
	ด้านภาษีอากร	19
	ป้อมปราการ	22
	แหล่งปลูกผลไม้รสดี	29
	บางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์	34
	ราชธานีแห่งใหม่ของกรุงธนบุรี.....	34
	วังเจ้านายและบ้านขุนนางในสมัยต้นรัตนโกสินทร์	40
	แหล่งผลิตพืชผลทางเกษตรกรรม	44
	แหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรม	45
	การทำขี้ผึ้งของชุมชนบ้านบุญ.....	46
	การหล่อพระพุทธรูปของชุมชนบ้านช่างหล่อ.....	47
	การทำผงขมิ้นของชุมชนบ้านขมิ้น	48

บทที่		หน้า
	ตลาดน้ำ	49
3	การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก	
	ช่วง พ.ศ. 2398-2441	52
	การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก.....	57
	การเติบโตของย่านการค้าของกลุ่มพ่อค้าชาวตะวันตก	
	กลุ่มพ่อค้าชาวจีน และกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดีย	57
	การขยายตัวของตลาด	70
	ตลาดน้ำ	72
	ตลาดบก	79
	การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก.....	81
	การขยายตัวของชุมชนผลิตสินค้าหัตถกรรม	81
	การขยายตัวของชุมชนช่างทำขันลงหิน	
	ในย่านบ้านบุ	82
	การขยายตัวของชุมชนช่างหล่อพระพุทธรูป	
	ในย่านบ้านช่างหล่อ	84
	การเติบโตของชุมชนต่างชาติ	86
	ชุมชนชาวจีน.....	90
	ชุมชนชาวมุสลิม	92
	ชุมชนชาวอินเดีย.....	95
	ชุมชนชาวตะวันตก	96
4	การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก	
	ช่วง พ.ศ.2442 - 2488	99
	การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก	101
	การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายหลังการสร้างเส้นทาง	
	รถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรี	102
	การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายหลังการสร้าง	
	สะพานพระพุทธยอดฟ้า.....	110
	เศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา	
	พ.ศ. 2484 - 2488.....	123

บทที่	หน้า
การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก	128
การขยายตัวของชุมชนต่างชาติ	129
การขยายตัวของชุมชนชาวจีน	133
การขยายตัวของชุมชนชาวมุสลิม	135
การขยายตัวของชุมชนชาวอินเดีย	137
ความหลากหลายของวิถีชีวิตผู้คน	139
ความยากลำบากของผู้คนในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา.....	148
5 บทสรุป	158
บรรณานุกรม	170
ภาคผนวก	196
ภาคผนวก ก ตารางแสดงรายชื่อ สังกัด ที่อยู่อาศัย และการค้าขายย่านตึกแดง ใน พ.ศ. 2426	197
ภาคผนวก ข ตารางแสดงรายชื่อ สังกัด ที่อยู่อาศัย และการค้าขายย่านตึกขาว ใน พ.ศ. 2426	201
ภาคผนวก ค ตารางแสดงรายกายเปรียบเทียบราคาขายปลีกสินค้า เครื่องอุปโภค และบริโภคในช่วง 1 ธันวาคม พ.ศ. 2484 (ค.ศ.1941) กับ 31 มีนาคม พ.ศ. 2487 (ค.ศ.1944)	204
ประวัติผู้วิจัย	211

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	ตารางแสดงประเภทของเรือที่พายขายของในคลองบางกอกใหญ่	75-79
2	ตารางแสดงการขาดดุลงบประมาณแผ่นดินระหว่าง พ.ศ. 2463-2468	110
3	ตารางแสดงรายชื่อถนน 11 สายในบางกอกฝั่งตะวันตก.....	117-119
4	ตารางแสดงการขนส่งเสบียงอาหารของกองทัพญี่ปุ่นจากสถานีกรุงเทพฯ ผ่านทางรถไฟสายคอโคดกระ เพื่อส่งต่อไปยังวิกตอเรียพอยต์ของพม่า ระหว่างวันที่ 1-31 กรกฎาคม พ.ศ. 2487	125-126
5	ตารางแสดงท่าเรือในบางกอกฝั่งตะวันตก	146-147
6	ตารางแสดงพื้นที่ในกรุงเทพฯที่ได้รับผลกระทบจากภัยทางอากาศ ในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา.....	152-153

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1-4	ผลไม้ในราชอาณาจักรสยาม	31-32
5	อาคารในสวญจุงตั้ง.....	62
6	บ้านพิศาลบุตรบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก	63
7	โรงสินค้าบริเวณริมแม่น้ำของตระกูลนานา.....	67
8	ร้านค้าของพ่อค้าชาวอินเดีย ย่านตึกแขกหรือตึกแดง ที่เรียงยาวขนาน ไปสู่ท่าแขก	67
9	ภาพตลาดน้ำในสมัยรัชกาลที่ 5	73
10	ภาพสะพานพระพุทธยอดฟ้าจากฝั่งพระนคร เป็นสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ที่เชื่อมระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี	114

สารบัญแผนที่

แผนที่ที่		หน้า
1	เส้นทางรถไฟของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณเมืองบางกอกภายหลัง การขุดคลองลัดบางกอก	15
2	เส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาแสดงที่ตั้งเมืองบางกอกและกรุงศรีอยุธยา.....	17
3	แผนผังเมืองบางกอกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช	26
4	แผนที่ป้อมบางกอก (จัดทำโดยมองซิเอร์วอลแลนต์ เดส์เวอร์เกนส์ นายทหารช่างชาวฝรั่งเศสทำหน้าที่รักษาป้อมในช่วงมีการต่อสู้กับอยุธยา).....	28
5	แผนที่เมืองกรุงธนบุรี.....	36
6	แผนที่กรุงธนบุรีที่เขียนโดยสายลับพม่า	39
7	แผนที่แสดงพระราชวังและวังในสมัยรัชกาลที่ 1.....	41
8	แผนที่บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2439	56
9	แผนที่ย่านตึกแดงและย่านตึกขาว จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2439	65
10	แผนที่แสดงวัดเก่าในเมืองบางกอกที่สร้างสมัยอยุธยา.....	87
11	แผนที่ตั้งของชุมชนชาติต่าง ๆ ในบางกอกฝั่งตะวันตก.....	89
12	แผนที่แสดงเขตห้ามการซื้อขายให้ปันแลกเปลี่ยนที่ดิน เพื่อสร้าง ป้อมบรมราชานุสรณ์และสร้างคมนาคนเชื่อมพระนครและธนบุรี พ.ศ. 2473.....	113
13	แผนที่โครงการตัดถนน 11 สายในบางกอกฝั่งตะวันตก	120

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

บางกอกฝั่งตะวันตกหรือที่เรียกกันว่าฝั่งธนบุรีในปัจจุบัน เป็นพื้นที่ที่มีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน มีหลักฐานปรากฏอย่างน้อยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง แต่เดิมนั้นบางกอกฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออกเป็นพื้นดินเดียวกันมีชื่อเรียกว่าเมือง “บางกอก” โดยในสมัยกรุงศรีอยุธยาเมืองบางกอกมีความสำคัญในฐานะเป็นด่านภาษีอากร ป้อมปราการ และแหล่งปลูกผลไม้รสดีของราชอาณาจักรสยาม เพราะเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกอยู่ห่างจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา 21 กิโลเมตร¹ และเป็นเมืองที่อยู่ในเส้นทางคมนาคมและการค้าที่จะเข้าไปสู่กรุงศรีอยุธยา ความสำคัญของบางกอกปรากฏชัดเจนมากขึ้นเมื่อมีการขุดคลองลัดบางกอกเพื่อย่นระยะเวลาในการเดินทาง เพราะแต่เดิมแม่น้ำเจ้าพระยาช่วงที่ไหลผ่านบางกอกไหลตามเส้นทางคลองบางกอกน้อยและวนออกคลองบางกอกใหญ่ ระยะทางมีความคดโค้งทำให้เสียเวลาในการเดินเรือ การขุดคลองลัดบางกอกจึงส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจการค้าและการขนส่งของกรุงศรีอยุธยามีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยคลองลัดบางกอกที่ขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-พ.ศ. 2089)² ตั้งแต่หน้ามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จนถึงบริเวณป้อมวิไชยประสิทธิ์ในปัจจุบันนั้น ได้ส่งผลให้ทิศทางการเปลี่ยนจากคลองลัดกลายเป็นแม่น้ำ และแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมกลายเป็นคลองบางกอกน้อยและคลองบางกอกใหญ่ และส่งผลให้พื้นที่บางกอกแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือบางกอกฝั่งตะวันตกและบางกอกฝั่งตะวันออก

---

¹ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529), 34.

² ปิยนาดิ นุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ, คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525) (กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 13.

ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 - พ.ศ. 2231) บางกอกยังมีฐานะเป็นจุดยุทธศาสตร์การทหารซึ่งมีป้อมปราการเป็นหลักฐานสำคัญ³ จากการเป็นเมืองด่านภาษีและชุมชนการค้าทำให้ผู้คนที่มาอาศัยในบางกอกมีความหลากหลายทั้งทางด้านเชื้อชาติ ศาสนาและวัฒนธรรม ดังปรากฏในหลักฐานจากบันทึกของราชทูตฝรั่งเศสว่า เมื่อครั้งที่ เซอวาเลีย เดอ โชมอง (Chevalier de Chaumont) เดินทางเข้ามาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ใน พ.ศ. 2228 เจ้าเมืองบางกอกในขณะนั้นเป็นแขกชาติตุรกี เกิดที่เมืองบูโอซ⁴ เหตุที่เจ้าเมืองบางกอกเป็นชาวต่างชาติ อาจมาจากการตั้งอยู่ในเส้นทางการค้าระหว่างอินเดียและกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งอาจเป็นนโยบายของสมเด็จพระนารายณ์⁵ ที่ทรงสนับสนุนให้พวกแขกมัวร์เป็นผู้ทำการค้า และสร้างประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้แก่พระองค์⁶ นอกจากการเป็นเมืองด่านภาษีอากรที่เป็นชุมชนการค้าที่สำคัญแล้ว ความอุดมสมบูรณ์ของบางกอกก็เป็นอีกแรงจูงใจหนึ่งที่ส่งเสริมให้มีผู้คนพากันเข้ามาตั้งถิ่นฐานกันอย่างต่อเนื่อง⁶

ต่อมาภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (พ.ศ. 2310 – พ.ศ. 2325) ได้ทรงเลือกเมืองบางกอกหรือธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่แทนกรุงศรีอยุธยาที่ได้รับความเสียหายจากสงคราม เพราะทรงเล็งเห็นว่าบางกอกเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ เศรษฐกิจ ประกอบกับเป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีความพร้อมทั้งกำลังพลและเสบียงอาหาร อีกทั้งยังได้รับผลกระทบจากสงครามในครั้งนี้ไม่มากนัก⁷ โดยสมเด็จพระเจ้า

---

³ ปรีดี พิศุกมิมิวิติ, “เมืองธนบุรีกับการปฏิวัติ พ.ศ. 2231 กรณีศึกษาจากเอกสารนายทหารฝรั่งเศส,” ใน *จากบางเจ้าพระยาสู่ปารีส* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), 142.

⁴ กรมศิลปากร, “จดหมายเหตุราชทูตฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช,” *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 29 ภาค 48* (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2511), 184.

⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์* (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), 68.

⁶ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535), 17.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 21.

ตากสินฯ โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างพระราชวังแห่งใหม่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา
อาณาเขตของกรุงธนบุรีมีพื้นที่ครอบคลุมทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
(รัชกาลที่ 1 : พ.ศ. 2325 – พ.ศ. 2352) ทรงปราบดาภิเษกเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีใน
พ.ศ. 2325 และได้ทรงเลือกที่ตั้งราชธานีแห่งใหม่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะ
มีความเหมาะสมทางยุทธศาสตร์มากกว่า ดังนั้นจึงมีการสร้างพระบรมมหาราชวังและสถานที่
สำคัญในเขตราชธานีใหม่ แต่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยายังคงเป็นที่อยู่อาศัยของเจ้านาย
และขุนนางที่สำคัญ โดยพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ที่บริเวณปากคลองบางกอก
ใหญ่ยังคงเป็นที่ประทับของเจ้านายองค์สำคัญในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ขุนนางตระกูล
ขุนนาถก็เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ในบริเวณ
ทางใต้ของชุมชนกุฎีจีน ขุนนางตระกูลขุนนาถมีบทบาทในกรมพระคลังและกรมท่า ซึ่งรับผิดชอบ
ดูแลด้านการค้าและการต่างประเทศ ส่งผลให้บริเวณชุมชนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาในช่วง
ต้นรัตนโกสินทร์เป็นเรือนรับรองราชทูต บ้านพักชาวต่างชาติ ห้างร้านของพ่อค้าตะวันตก บ้านพัก
กลุ่มมิชชันนารี และโกดังสินค้าของพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวอินเดียอีกด้วย⁸

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ชุมชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกมีการขยายตัว
โดยมีผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนหรืออยู่อาศัยเรือนแพบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยามากขึ้น ซึ่งผู้คนเหล่านี้
บางส่วนถูกกวาดต้อนจากสงคราม บางส่วนอพยพมาตั้งถิ่นฐานภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา
พ.ศ. 2310 และบางส่วนอพยพเข้ามาค้าขาย จึงก่อให้เกิดความหลากหลายทางเชื้อชาติ
อันประกอบด้วย ลาว จีน มอญ มุสลิม และคนไทยเชื้อสายโปรตุเกส โดยกลุ่มคนเหล่านี้มีการ
ประกอบอาชีพที่แตกต่างกันตามความถนัดที่สืบทอดกันมา ซึ่งสามารถแบ่งกลุ่มคนในชุมชนได้
เป็นย่าน ๆ อาทิ ย่านบ้านช่างหล่ออยู่บริเวณทางตะวันตกของพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง)
มีอาชีพหล่อพระพุทธรูป ย่านบ้านบุอยู่บริเวณริมคลองบางกอกน้อยใกล้วัดทอง มีอาชีพทำ
ขันลงหิน ย่านกุฎีจีนอยู่ทางทิศใต้ของพระราชวังเดิมเป็นที่อยู่ของกลุ่มชาวจีนและคนไทยเชื้อสาย
โปรตุเกส เป็นต้น อย่างไรก็ตามแม้จะมีความแตกต่างทางเชื้อชาติและศาสนา ซึ่งทำให้แต่ละชุมชน

⁸ สุคตารา สุจฉายา, บรรณาธิการ, ธนบุรี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2542), 35.

มีประเพณี ความเชื่อ และการดำรงชีวิตที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของตนเอง แต่บางกอกฝั่งตะวันตกยังคงมีวัฒนธรรมหลักร่วมกันคือ วัฒนธรรมชาวสวน เนื่องจากสภาพแวดล้อมที่มีความอุดมสมบูรณ์ของพื้นดินและการทำเกษตรกรรมเป็นหลัก จนมีคำเรียกกล่าวมาแต่โบราณว่า “สวนในบางกอกสวนนอกบางช้าง” ดังนั้นผู้คนส่วนใหญ่ในบางกอกฝั่งตะวันตกจึงมีอาชีพทำสวนเป็นอาชีพหลักสำหรับผลิตผลจากสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกนั้นมีรสดีเป็นที่ชื่นชอบและนิยมอีกด้วย

จากพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกที่มีมาอย่างยาวนาน นับตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางเรื่อยมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ดังกล่าวข้างต้น ส่งผลให้ผู้ศึกษาให้ความสนใจที่จะศึกษาถึงความต่อเนื่องของพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่เมื่อสยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 ผลของสัญญาทำให้สยามยอมให้พ่อค้าต่างชาตินำสินค้ามาค้าขายได้อย่างเสรี ในขณะที่เดียวกันพ่อค้าต่างชาติก็สามารถซื้อสินค้าจากสยามได้ทุกชนิด ยกเว้น ข้าว เกลือและปลา⁹ ซึ่งจากข้อกำหนดในสนธิสัญญาส่งผลให้ชาวต่างประเทศโดยเฉพาะชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายและตั้งถิ่นฐานในสยามมากขึ้น นอกจากนี้ผลกระทบประการหนึ่งจากสนธิสัญญาเบาว์ริงคือ การขุดคลองต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยในบางกอกฝั่งตะวันตกมีการขุดคลองที่สำคัญได้แก่ คลองภาษีเจริญจากคลองบางกอกใหญ่ไปยังแขวงเมืองสมุทรสาคร คลองมหาสวัสดิ์ที่เชื่อมจากแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังแม่น้ำนครชัยศรี (แม่น้ำท่าจีน) ซึ่งเป็นการขุดคลองเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัวอย่างต่อเนื่อง

คลองต่าง ๆ ที่ขุดใหม่ดังกล่าวข้างต้นส่วนหนึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และการคมนาคมของสยามที่มีเส้นทางน้ำเป็นเส้นทางสัญจรหลักของผู้คน ทำให้ตลาดที่เกิดขึ้นในบางกอกฝั่งตะวันตกส่วนใหญ่เป็นตลาดน้ำ ที่ตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา รวมทั้งบริเวณปากคลองสายสำคัญ เช่น คลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อย เนื่องจากบริเวณนี้เป็นจุดสำคัญที่สามารถเชื่อมต่อไปยังคลองต่าง ๆ เช่น คลองภาษีเจริญ คลองด่าน คลองบางเชือกหนังได้ สำหรับการค้าขายของบนแพในคลองบางกอกน้อยมีแพกลุ่มใหญ่อยู่ริมฝั่งด้านเหนือ บริเวณที่ตั้งของมัสยิดบางกอกน้อยซึ่งเจ้าของแพเป็นชาวไทยอิสลาม ส่วนแพทางคลองบางกอกใหญ่

⁹ ปิยนาด บุนนาค, และคณะ, *คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525)*, 46.

มีแพกลุ่มใหญ่อยู่ทางฝั่งใต้ด้านวัดกัลยาณมิตรและกุฎีจีน ซึ่งเจ้าของแพเป็นชาวไทยและชาวจีน¹⁰ โดยสินค้าที่ค้าขายมีหลากหลายชนิด เช่น ผลผลิตจากสวนในบางกอก และเครื่องอุปโภคบริโภคที่สำคัญ นอกจากนี้เส้นทางคลองในบางกอกฝั่งตะวันตกยังเป็นเส้นทางขนสินค้าไปยังตลาดท่าเตียนซึ่งเป็นตลาดสำคัญ และตลาดอื่น ๆ ในฝั่งพระนครอีกด้วย

ในช่วง พ.ศ. 2410 ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4 : พ.ศ. 2394 – พ.ศ. 2411) ชุมชนบางกอกฝั่งตะวันตกบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่บริเวณกุฎีจีนมาถึงคลองสานได้เป็นที่อยู่อาศัยและย่านการค้า รวมทั้งเป็นที่ตั้งของท่าเรือขนส่งสินค้า โกดังสินค้าของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนและชาวอินเดีย โดยพ่อค้าชาวจีนที่สำคัญตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณนี้ อาทิ เจ็ดฝัก แซ่ลิ้ม เจ็ดฝัก โป เจ็ดฝักเล่าแซ พระยาพิศาลศุภผล เป็นต้น ซึ่งพ่อค้าชาวจีนเหล่านี้ประกอบการค้านำเรือสำเภาบรรทุกสินค้าไปขายต่างประเทศ¹¹ บริเวณคลองสานเป็นที่ตั้งของท่าเรือรถไฟที่เรียกว่า “ฮวยจุงลิ่ง” ซึ่งเป็นถิ่นฐานชุมชนชาวจีนและย่านของผู้ส่งสินค้าออกต่างประเทศที่สำคัญ เพราะสามารถเชื่อมต่อกับย่านสำเพ็งที่เป็นชุมชนจีนขนาดใหญ่ที่อยู่ตรงข้ามทางฝั่งพระนคร บริเวณนี้ยังเป็นที่ตั้งของโรงสีข้าวของพ่อค้าชาวจีนที่ขึ้นเรียงรายไปทางใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา สำหรับกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียจะอยู่อาศัยบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา คือ ย่านตึกแดงและย่านตึกขาว โดยกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียเข้ามาค้าขายภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงระหว่างสยามกับอังกฤษ ส่งผลให้บริเวณนี้ถูกเรียกว่า “ย่านพ่อค้าแขก” กลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียเหล่านี้มีการติดต่อค้าขายทั้งในและนอกประเทศ รวมไปถึงการติดต่อค้าขายกับภายในพระบรมมหาราชวัง ย่านการค้าของพ่อค้าชาวอินเดียประกอบไปด้วยโกดังข้าว โรงเก็บสินค้า และอาคารที่พักอาศัย รวมทั้งเป็นที่จำหน่ายสินค้าที่นำเข้ามาจากอินเดียอีกด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. 2442 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5 : พ.ศ. 2411 – พ.ศ. 2453) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรีขึ้นในทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณปากคลองบางกอกน้อย โดยมีสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็น

¹⁰ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2522), 212.

¹¹ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), 197.

สถานีต้นทางไปยังจังหวัดเพชรบุรี เพื่อเป็นเส้นทางสัญจรและขนส่งสินค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับภาคตะวันตกและภาคใต้ เส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรีนี้ส่งผลให้มีการกระจายสินค้าจากทั้งสองภาคออกสู่ตลาดภายนอก และใน พ.ศ. 2444 มีการสร้างเส้นทางรถไฟสายที่สองขึ้นในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาอีกสายหนึ่งคือ สายปากคลองสาน – มหาชัย¹² ทางรถไฟสายนี้เป็นเส้นทางขนส่งสินค้า อาหารทะเล พืชผักสด จากมหาชัยเข้าสู่ตลาดฝั่งพระนครและธนบุรี ดังนั้นการสร้างเส้นทางรถไฟทั้งสองสายดังกล่าวข้างต้นจึงมีผลให้บางกอกฝั่งตะวันตกกลายเป็นชุมทางรถไฟสำคัญ และได้ส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจและสังคมในบางกอกฝั่งตะวันตกเป็นอย่างมาก

เมื่อมีการฉลองกรุงเทพมหานครครบ 150 ปี ใน พ.ศ. 2475 นั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7 : พ.ศ. 2468 – พ.ศ. 2477) มีพระราชดำริโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา¹³ เชื่อมระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งตะวันตกเพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรไปมา โดยเริ่มสร้างใน พ.ศ. 2472 และเรียกชื่อสะพานนี้ว่า สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพระพุทธยอดฟ้า) นอกจากนี้ได้มีโครงการตัดถนน 11 สาย เช่น ถนนประชาธิปไตย ถนนเจ้ากรุงธน ถนนลาดหญ้า ฯลฯ ในพื้นที่ต่าง ๆ ของบางกอกฝั่งตะวันตกขึ้น เพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรและขนส่ง ซึ่งจะนำมาสู่ความเจริญทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งส่งผลให้ผู้คนบางส่วนย้ายบ้านเรือนจากบริเวณริมแม่น้ำลำคลองมาสู่บริเวณสองฝากถนน เนื่องจากความสะดวกในการคมนาคมและความเจริญในด้านสาธารณูปโภคที่เข้ามาอย่างต่อเนื่อง และทำให้เกิดชุมชนที่อยู่อาศัยและย่านการค้าขึ้นใหม่ในบริเวณที่ถนนตัดผ่าน เช่น บริเวณถนนประชาธิปไตย บริเวณวงเวียนเล็ก บริเวณถนนอิสรภาพ เป็นต้น ดังนั้นเส้นทางคมนาคมใหม่ได้มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตก และยังส่งผลให้เส้นทางน้ำซึ่งเป็นเส้นทางสัญจรหลักของผู้คนได้เริ่มลดบทบาทลงอีกด้วย

ต่อมาช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพาใน พ.ศ. 2484-2488 ภายหลังจากรัฐบาลในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ยินยอมให้กองทัพญี่ปุ่นเดินทัพผ่านประเทศไทยไปยังพม่าและมลายู สถานีรถไฟบางกอกน้อยจึงกลายเป็นที่ตั้งกองทหารญี่ปุ่น เพื่อใช้เส้นทางรถไฟสายใต้ในการขนส่งเสบียงอาหาร กำลังคน และอาวุธยุทโธปกรณ์ไปยังแนวหน้าของกองทัพ ทำให้สถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญแห่งหนึ่งที่ฝ่ายพันธมิตรมุ่งโจมตีกองทัพอญี่ปุ่น ผลจากการ

¹² ศ.พลายน้อย (นามแฝง), “100 ปีรถไฟไทย”, สารคดี 13, 145 (มีนาคม 2540), 118.

¹³ กรมศิลปากร, พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525), 39.

ที่ระเบิดอย่างหนักของฝ่ายพันธมิตรได้ทำให้ผู้คนที่อยู่อาศัยบริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อย และใกล้เคียงต้องอพยพไปอยู่ในพื้นที่ปลอดภัย จนเป็นเหตุให้ต้องทิ้งบ้านเรือนเรือกสวน นอกจากนี้ ในระหว่างสงครามมหาเอเชียบูรพา ยังได้เกิดน้ำท่วมใหญ่ใน พ.ศ. 2485 ดังนั้นพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกจึงได้รับผลกระทบทั้งจากภัยสงครามและอุทกภัย ซึ่งชาวสวนได้รับความเดือดร้อนจากเหตุการณ์น้ำท่วมที่ขังเป็นเวลายาวนาน จนเกิดภาวะที่เรียกว่า “สวนล่ม” พันธุ์ไม้ต่าง ๆ ล้มตายไปเป็นจำนวนมากจนเจ้าของสวนจำนวนหนึ่งต้องเลิกอาชีพทำสวนลง

เมื่อสิ้นสุดสงครามมหาเอเชียบูรพา ความเจริญทางด้านคมนาคมและสาธารณูปโภคได้เริ่มพัฒนาขึ้นอีกครั้ง โดยมีการตัดถนนสายต่าง ๆ เพิ่มขึ้นในบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งนับว่าเป็นการเปิดเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ฝั่งตะวันตกไปยังภาคตะวันตกและภาคใต้ ดังนั้นเมื่อมีการตัดถนนเพิ่มมากขึ้นจึงส่งผลให้เส้นทางสัญจรทางน้ำลดบทบาทลง โดยระยะแรกความเจริญต่าง ๆ ยังคงจำกัดขอบเขตอยู่ในเส้นทางที่ตัดขึ้นใหม่ และต่อมาเมื่อความเจริญในด้านต่างๆ ได้เข้าสู่บางกอกฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง ยิ่งส่งผลให้เกิดการย้ายถิ่นของผู้คนจากภูมิภาคต่างๆ เข้าสู่บางกอกฝั่งตะวันตก จนทำให้เกิดชุมชนใหม่ขึ้นอย่างกว้างขวาง และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสู่ความเป็นชุมชนเมืองในปัจจุบัน

ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ผู้ศึกษาจึงสนใจที่จะศึกษาถึงพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก ทั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของพื้นที่ดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งอธิบายถึงความหลากหลายทางเชื้อชาติของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ และมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านอันเป็นลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน ดังนั้นการศึกษาเรื่อง “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2398 - 2488” จึงเป็นการศึกษาที่ต้องการอธิบายถึงความต่อเนื่องของพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกให้มีความชัดเจนมากขึ้น

ทบทวนวรรณกรรม

จากพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตกที่มีอย่างต่อเนื่องจึงทำให้เรื่องราวของบางกอกฝั่งตะวันตกได้รับความสนใจในการศึกษาพอสมควร โดยงานเขียนส่วนใหญ่อยู่ในรูปแบบของบทความ สารคดีและเกร็ดความรู้ ส่วนงานเขียนที่เป็นงานวิจัยทางวิชาการที่สำคัญ ได้แก่

วิทยานิพนธ์เรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398 – 2453” ของสาวิตรี ทัพพะสุต (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527) ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีนและตะวันตก ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่มีบทบาทสำคัญในกรุงเทพฯ ตั้งแต่ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงระหว่างสยามกับอังกฤษ ใน พ.ศ. 2398 จนถึงสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2453 โดยสามารถแบ่งความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนออกได้เป็น 2 ลักษณะใหญ่ ๆ คือ ความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจและความสัมพันธ์ทางด้านสังคม จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีนและตะวันตกในกรุงเทพฯ ระหว่าง พ.ศ. 2398-2453 นี้เป็นไปในทางที่ดี โดยรัฐบาลได้ให้ความสำคัญกับกลุ่มชาวจีนและชาวตะวันตกซึ่งมีความสำคัญต่อการปรับปรุงประเทศในขณะนั้น และคอยควบคุมไม่ให้พวกหนึ่งพวกใดมีอิทธิพลมากเกินไป

วิทยานิพนธ์เรื่อง “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369” ของฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์ (มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535) ศึกษาพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 1-3 ซึ่งเป็นช่วงฟื้นฟูราชอาณาจักร และย้ายราชธานีจากฝั่งตะวันตกไปยังฝั่งตะวันออกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในการศึกษาได้กล่าวถึงความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ ที่แม้ว่ามีการย้ายราชธานีไปยังกรุงเทพฯ แต่พื้นที่ทางฝั่งตะวันตกก็ยังถูกให้ความสำคัญจากรัฐ เนื่องจากมีการดำเนินนโยบายทางการเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจ เพื่อใช้ข้อได้เปรียบทางธรรมชาติของบางกอกฝั่งตะวันตก และการเป็นแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ที่เติบโตอย่างต่อเนื่อง จนถึงใน พ.ศ. 2369 ที่อิทธิพลการค้าของชาวตะวันตกเข้ามามีบทบาทในพระราชอาณาจักร ส่งผลให้รูปแบบการเติบโตของชุมชนค่อย ๆ เปลี่ยนไปจากเดิม

วิทยานิพนธ์เรื่อง “การเคลื่อนไหวกองกำลังและการเมืองท้องถิ่นธนบุรี พ.ศ. 2458 – 2543” ของจุฑามาศ ประมูลมาก (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545) ศึกษาถึงประวัติศาสตร์ของธนบุรีในยุคที่สังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้าน ได้แก่ การปรับตัวเข้าสู่ยุคสมัยแห่งการพัฒนาประเทศ การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองที่ส่งผลต่อธนบุรี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกรุงเทพฯ เกิดการปรับตัวไปตามบริบทของสังคม โดยเน้นศึกษาจากการเคลื่อนไหวกองกำลังจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช การเคลื่อนไหวกองกำลังเพื่อแยกกรุงธนบุรี

ออกจากกรุงเทพฯ และการเคลื่อนไหวก่อนเพื่ออนุรักษ์และรื้อฟื้นเอกลักษณ์ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นธนบุรี โดยเหตุการณ์เหล่านี้เป็นปฏิกิริยาตอบรับการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและการเมืองในพื้นที่ฝั่งธนบุรี ซึ่งทำให้ท้องถิ่นสูญเสียความเป็นตัวเองจนกลายเป็นแรงผลักดันให้เกิดการเคลื่อนไหว

งานวิจัยเรื่อง “ชุมชนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา : กรณีศึกษาชุมชนเมืองของสังคมไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ของวัชรวิภา คลายนาทร (พ.ศ. 2542) เป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในสังคมไทยช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยเน้นศึกษาที่ชุมชนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งเป็นนิเวศสถานและพื้นที่ปกครองของขุนนางตระกูลขุนนาค โดยกล่าวถึงรูปแบบการเติบโตของชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไปเพราะอิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตกที่เข้ามา และความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจการเมืองการปกครองของตระกูลขุนนาคที่มีต่อชุมชนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา

งานเขียนเรื่อง “พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของธนบุรี ในฐานะส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา” ของสุนทรี อาสะโวทัย (พ.ศ. 2537) เป็นการศึกษาพัฒนาการของเมืองธนบุรี ที่ตั้งอยู่บนส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ โดยเน้นการนำข้อมูลทางด้านภูมิศาสตร์มาวิเคราะห์กับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทำให้เห็นถึงพัฒนาการของธนบุรีที่สัมพันธ์กับพื้นที่อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ยังมีงานเขียนเรื่อง “ธนบุรี” โดยมีสุตารา สุจฉายา เป็นบรรณาธิการ (พ.ศ. 2542) กล่าวถึงประวัติศาสตร์ธนบุรีในเรื่องการเมือง การปกครอง ชุมชน ชาติพันธุ์ ศิลปวัฒนธรรม แหล่งท่องเที่ยว ที่พักและการเดินทาง ซึ่งเป็นงานเขียนในรูปแบบสารคดีที่ให้ความสำคัญกับการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ของธนบุรี โดยคณะผู้จัดทำได้กล่าวในคำนำถึงความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และธนบุรีในฐานะเมืองคู่แฝดที่ไม่สามารถแยกออกจากกัน ที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันทั้งทางชีวิตวัฒนธรรมและการมีประวัติศาสตร์ร่วมกัน แต่การเขียนได้พยายามให้นำหน้ากับเรื่องราวและปัญหาที่เกิดขึ้นกับธนบุรีมากกว่า

งานเขียนเรื่อง “เมื่อวานนี้” ของขุนวิจิตรมาตรา หรือ สง่า กาญจนาคพันธุ์ (พ.ศ. 2519) เป็นหนังสือที่กล่าวถึงอดีตชีวิตประวัติของขุนวิจิตรมาตรา ซึ่งเป็นชาวคลองบางหลวง (บางกอกใหญ่) ฝั่งธนบุรีโดยกำเนิด โดยเล่าเหตุการณ์ในชีวิตของตนในช่วงรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ พ.ศ. 2446 เป็นต้นมา หนังสือได้บรรยายถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม และวัฒนธรรมของผู้คนริมคลอง

บางกอกใหญ่และบริเวณต่าง ๆ ของธนบุรีในอดีต ในช่วงระยะเวลาที่ขุนวิจิตรมาตราดำเนินชีวิตอยู่ที่คลองบางกอกใหญ่ รวมทั้งได้แทรกเกร็ดความรู้ต่าง ๆ เช่น สถานที่ โบราณสถาน โบราณวัตถุ และร่องรอยจากวรรณคดีบางเรื่องที่คุณเขียนยกมาประกอบ

งานเขียนที่เกี่ยวข้องกับบางกอกฝั่งตะวันตกที่กล่าวถึงข้างต้นส่วนใหญ่จะศึกษาพัฒนาการโดยรวมของบางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ แต่ในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2398 – 2488” ต้องการศึกษาดังพัฒนาการทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนมากขึ้น ภายหลังจากที่สยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 และศึกษาถึงพัฒนาการที่มีความต่อเนื่องถึง พ.ศ. 2488 ซึ่งเป็นช่วงที่บางกอกฝั่งตะวันตกได้รับผลกระทบจากสงครามมหาเอเชียบูรพา ทั้งนี้ผู้ศึกษาต้องการอธิบายให้เห็นถึงความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกก่อน พ.ศ. 2398
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกระหว่าง พ.ศ. 2398 - 2488
3. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกระหว่าง พ.ศ. 2398 - 2488

ขอบเขตของการศึกษา

การศึกษาพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก ช่วง พ.ศ. 2398 - 2488 เน้นศึกษาเฉพาะพื้นที่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตั้งแต่บริเวณปากคลองบางกอกน้อยไปจนถึงบริเวณปากคลองสาน เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งมีลักษณะเป็นพื้นที่เปิด ทำให้การรับวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อและการค้าอย่างรวดเร็ว ซึ่งจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของพื้นที่ในบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง ทำให้ชุมชนบริเวณ

ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามีการเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจน ซึ่งเป็นพัฒนาการที่มีความแตกต่างจากพื้นที่ตอนในของบางกอกฝั่งตะวันตก

ในการศึกษาพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตกจะศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นปีที่สยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ ผลของสัญญาเบาว์ริงก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสยามในหลาย ๆ ด้าน ซึ่งเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และการขยายตัวทางสังคม ทั้งชุมชน ตลาด รวมทั้งย่านการค้าการผลิตต่าง ๆ ของบางกอกฝั่งตะวันตก ต่อมาใน พ.ศ. 2442 มีการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อยซึ่งเป็นสถานีต้นทางของทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรี และใน พ.ศ. 2444 ได้มีการสร้างเส้นทางรถไฟสายปากคลองสาน – มหาชัย ซึ่งการสร้างทางรถไฟทั้งสองเส้นทางได้ส่งผลให้บางกอกฝั่งตะวันตกกลายเป็นชุมทางรถไฟสำคัญ ซึ่งส่งผลต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างมาก นอกจากนั้นเมื่อมีการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าใน พ.ศ. 2475 และตามมาด้วยโครงการตัดถนน 11 สายในบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งการขยายเส้นทางคมนาคมในช่วงเวลานี้อีกส่งผลต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจจากฝั่งพระนครมายังบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง แต่ต่อมาใน พ.ศ. 2484 เมื่อสยามลงนามในกติกาสัญญาพันธมิตรกับญี่ปุ่นในสงครามมหาเอเชียบูรพาแล้ว ผลจากสงครามได้ทำให้เศรษฐกิจของสยามรวมทั้งพื้นที่ของบางกอกฝั่งตะวันตกเกิดการชะลอตัว และส่งผลกระทบต่อการค้าเงินชีวิตของราษฎรอย่างมากจนถึงสิ้นสุดสงครามใน พ.ศ. 2488 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายที่วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะศึกษาถึงขั้นนี้เพื่อให้เห็นพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง

วิธีการดำเนินการศึกษา

การศึกษางานวิจัยชิ้นนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์และนำเสนอตามแนวทางประวัติศาสตร์ โดยนำเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรองประเภทอื่นๆ คือ วิทยานิพนธ์ ผลงานการวิจัย บทความ วารสาร รวมทั้งการเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์แล้วนำข้อมูลและหลักฐานมาวิเคราะห์ โดยนำเสนอในรูปการพรรณนาเชิงวิเคราะห์

แหล่งข้อมูล

1. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ และพระราชวังสนามจันทร์
4. หอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
5. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
6. ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
7. หอสมุดศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
8. การสัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ ในพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตก

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เข้าใจถึงความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกก่อน พ.ศ. 2398
2. เข้าใจถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกระหว่าง พ.ศ. 2398 - 2488
3. เข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกระหว่าง พ.ศ. 2398 - 2488

บทที่ 2

ความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

บางกอกฝั่งตะวันตกเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญและมีวิวัฒนาการความเป็นมายาวนาน พบหลักฐานร่องรอยวัฒนธรรมก่อนสมัยอยุธยา ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสำคัญของพื้นที่บริเวณนี้ ในการเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พัฒนาการของพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกแต่ละช่วงเวลามีปัจจัยหลายด้านทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม โดยสภาพสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงสมัยที่แตกต่างกันไป สำหรับการศึกษานี้ได้ใช้เอกสารหลักฐานในการศึกษาค้นคว้าและนำข้อมูลมาวิเคราะห์เริ่มต้นในสมัยอยุธยาเป็นต้นมา โดยในสมัยอยุธยามีหลักฐาน และเอกสารร่วมสมัยที่แสดงให้เห็นว่ากรุงศรีอยุธยาให้ความสำคัญกับพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกทั้งในทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง เนื่องจากที่ตั้งของบางกอกไม่ไกลจากทะเลทำให้มีผลต่อระบบการค้าและยุทธศาสตร์การป้องกันอาณาจักร นอกจากนี้ได้มีการขุดคลองลัดในพื้นที่บางกอกเพื่อย่นระยะทางในการสัญจรทางน้ำ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อระบบเศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาในทางการค้าและการเก็บภาษีอากร อีกทั้งมีการสร้างป้อมปราการเพื่อความมั่นคงของอาณาจักร นอกจากนี้การมีพื้นดินที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกผลไม้ นานาชนิดส่งผลให้บางกอกเป็นแหล่งปลูกผลไม้รสดีที่มีชื่อเสียงในสมัยอยุธยา

ต่อมาเมื่อกรุงศรีอยุธยาประสบปัญหาด้านการเมืองและการคุกคามจากพม่าจนนำไปสู่การสูญเสียเอกราชของกรุงศรีอยุธยา ส่งผลให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแทนกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา จากการสถาปนาราชธานีใหม่นี้ได้ส่งผลให้บางกอกฝั่งตะวันตกกลายเป็นจุดยุทธศาสตร์การเมืองที่สำคัญต่อราชอาณาจักร และเป็นเมืองการค้าที่สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้แก่กรุงธนบุรี ในขณะเดียวกันก็ยังคงเป็นแหล่งผลิตพืชผลการเกษตรที่สำคัญ รวมทั้งเป็นแหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรมที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากการอพยพของผู้คนจากอยุธยาเข้าสู่กรุงธนบุรี ต่อมาเมื่อมีการย้ายราชธานีมายังกรุงเทพมหานครซึ่งมีที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาใน พ.ศ. 2325 ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านเศรษฐกิจ

การเมือง และสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก แต่ที่ตั้งของย่านชุมชนและย่านการค้าต่าง ๆ ยังคงดำเนินสืบเนื่องจากสมัยธนบุรี และเมื่อมาถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) สยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 การลงนามในสนธิสัญญาฉบับนี้กับอังกฤษและตามมาด้วยชาติอื่น ๆ อีก 14 ประเทศ ได้ส่งผลให้บางกอกฝั่งตะวันตกเกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ เพื่อปรับตัวในเข้ากับสภาพเศรษฐกิจและสังคมของสยามที่กำลังจะก้าวสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ อย่างไรก็ตามในบทที่ 2 นี้จะอธิบายให้เห็นถึงความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยอยุธยา รวมทั้งในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ตามลำดับดังนี้

1. บางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยอยุธยา

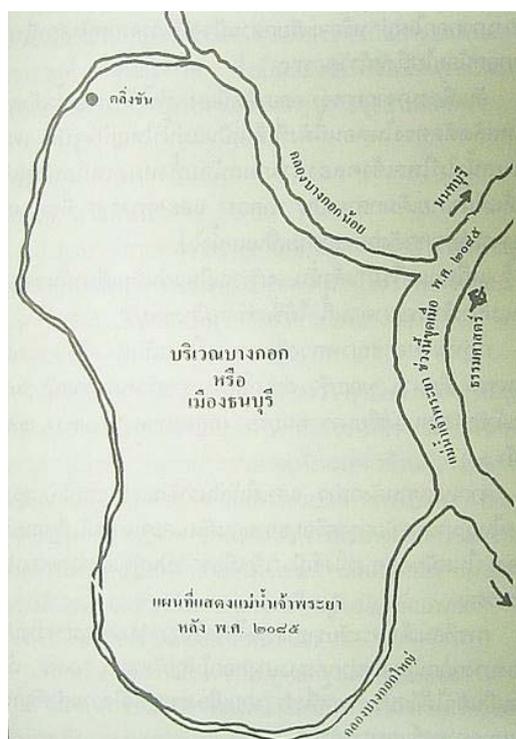
บางกอกเป็นเมืองที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยตั้งอยู่ห่างจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา 21 กิโลเมตร¹ และยังเป็นเส้นทางเชื่อมต่อไปยังกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น แต่เส้นทางน้ำตั้งแต่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาไปจนถึงกรุงศรีอยุธยามีความคดเคี้ยวมาก จึงได้มีการขุดคลองลัดต่าง ๆ เพื่อย่นระยะเวลาในการเดินทาง ทั้งยังส่งผลให้เศรษฐกิจการค้าของกรุงศรีอยุธยามีประสิทธิภาพมากขึ้นอีกด้วย ในส่วนของการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในบางกอกสันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่ก่อนกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี โดยได้พบหลักฐานทางโบราณคดีซึ่งเป็นศิลปะก่อนสมัยอยุธยาตามวัดโบราณหลายแห่งในบางกอก เช่น วัดประเสริฐสุทรวาส วัดราษฎร์บูรณะ วัดแจ่งร้อน และวัดบางปะกอก² จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทราบว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่ทอง (พ.ศ. 1893 - พ.ศ. 1912) ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 1893 เมืองพระประแดงเป็นเมืองด่านสำคัญที่รักษาพื้นที่บริเวณปากอ่าวไทย ถัดขึ้นมาเป็นชุมชน “เมืองบางกอก” ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแต่เดิมบริเวณบางกอกมีพื้นที่ทั้งฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออกรวมเป็นพื้นแผ่นดินเดียวกัน เนื่องจากแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่านั้นไหลลงจากทางเหนือวกเข้าคลองบางกอกน้อย อ้อมเข้าคลองตลิ่งชันและคลองบางระมาดแล้ว

¹ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, 34.

² น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), ศิลปกรรมในบางกอก (พระนคร : เกษมบรรณกิจ, 2514), 9-10.

ไปออกคลองบางกอกใหญ่³ (ดังแผนที่ที่ 1) โดยศูนย์กลางของบางกอกในช่วงเวลานั้นสันนิษฐานว่า
อยู่บริเวณวัดศาลาสีหน้า (วัดคูหาสวรรค์)

แผนที่ที่ 1 เส้นทางรถไฟของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณเมืองบางกอกภายหลังการขุดคลองลัด
บางกอก

ที่มา : สุจิตต์ วงษ์เทศ, เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), 15.

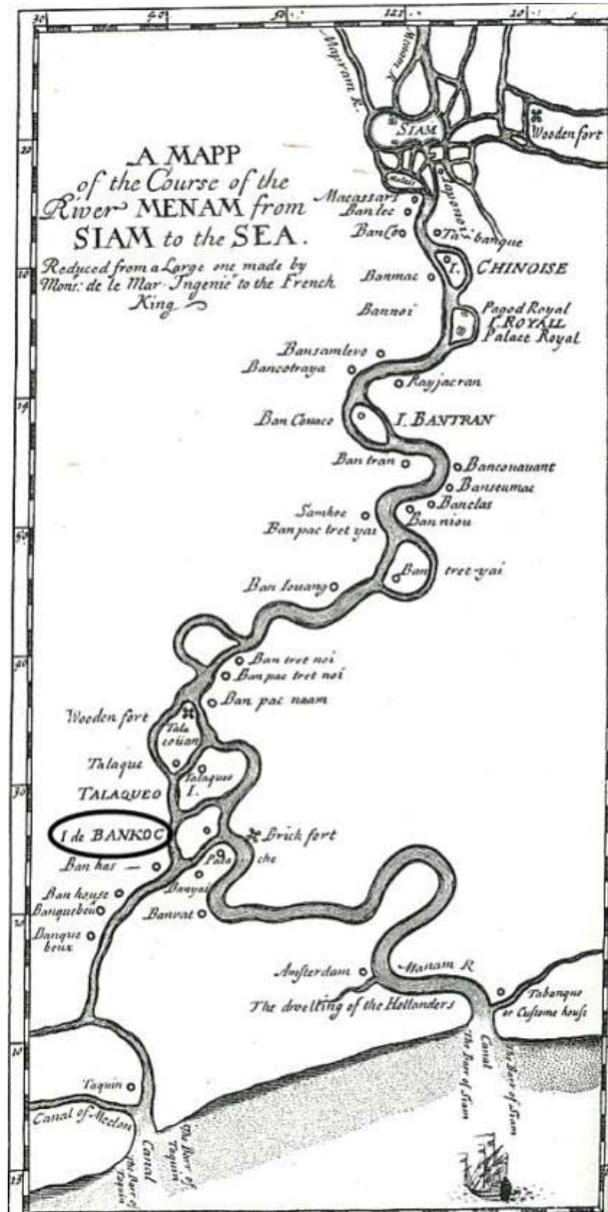
³ กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง, “วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่ง
ตะวันออก : ตั้งแต่ก่อนการสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง,” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 45,
พิเศษ (ธันวาคม 2523 –ธันวาคม 2525) : 222.

ต่อมามีการขุดคลองลัดที่สำคัญคือ “คลองลัดบางกอก”⁴ ในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2077 - พ.ศ. 2089) โดยคลองลัดบางกอกถูกขุดเป็นแนวตรงระยะทางประมาณ 3 กิโลเมตร ได้เชื่อมช่วงโค้งตอนเหนือของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า (ปัจจุบันคือบริเวณปากคลองบางกอกน้อย) และช่วงโค้งตอนใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า (ปัจจุบันคือปากคลองบางกอกใหญ่) การขุดคลองลัดบางกอกนี้ได้ส่งผลให้พื้นที่บางกอกถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือพื้นที่ฝั่งตะวันออกหรือพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ในปัจจุบัน และพื้นที่ฝั่งตะวันตกหรือพื้นที่ฝั่งธนบุรีในปัจจุบัน (ผังแผนที่ที่ 1) เนื่องจากกระแสน้ำที่ไหลหลากได้ส่งผลให้คลองลัดบางกอกที่ขุดขึ้นมาใหม่ขยายกว้างตามธรรมชาติ ดังที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน โดยเฉพาะพื้นที่บริเวณข้างโรงพยาบาลศิริราช และบริเวณหน้ามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ การเปลี่ยนแปลงของการไหลของกระแสน้ำดังกล่าวยังได้ส่งผลให้แม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าที่มีความคดโค้งและมีระยะทางยาวมีขนาดเล็กลง จนในปัจจุบันได้กลายเป็นคลองต่าง ๆ ได้แก่ คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ และคลองบางกอกใหญ่ (ผังแผนที่ที่ 2) โดยการเปลี่ยนแปลงของเส้นทางน้ำส่งผลให้ผู้คนย้ายมาอาศัยอยู่บริเวณริมคลองที่ขุดใหม่ โดยเฉพาะในบริเวณปากคลองบางกอกใหญ่มีผู้คนมาอาศัยหนาแน่นมากขึ้น

---

⁴ ปิยนาด บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525), 13.

แผนที่ที่ 2 เส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาแสดงที่ตั้งเมืองบางกอกและกรุงศรีอยุธยา

ที่มา : ลาลูแบร์, ซิมอน เดอ, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม (นนทบุรี : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2552), 24.

นอกจากนี้บางกอกยังเป็นเส้นทางน้ำที่เชื่อมโยงติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาได้ในสองเส้นทาง เส้นทางแรกเป็นเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาออกสู่ทะเล เส้นทางนี้เป็นเครือข่ายที่เชื่อมโยงเส้นน้ำของหัวเมืองทางใต้และเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก สามารถติดต่อกับหัวเมืองทางใต้ตั้งแต่ประจวบคีรีขันธ์ ชุมพรลงไปถึงสงขลา นครศรีธรรมราช และปัตตานี และเชื่อมโยงไปสู่เมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกด้านเมืองระยอง และเมืองจันทบูร เส้นทางที่สองเป็นเส้นทางด้านคลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) ซึ่งเป็นเส้นทางน้ำที่สำคัญของพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา และเป็นเส้นทางหลักที่ใช้ติดต่อกับเมืองชายทะเลด้านตะวันตก มหาชัย ท่าจีน แม่กลองไปจนถึงเพชรบุรี เส้นทางบริเวณนี้มีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่ริมลำคลองจำนวนมาก จึงเป็นชุมชนที่มีการติดต่อค้าขาย นอกจากนี้ยังเป็นเส้นทางที่เชื่อมกับทางบกเพื่อข้ามไปยังเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด และเมืองทวาย ซึ่งเป็นเมืองที่สำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยา⁵ โดยเส้นทางเหล่านี้นับเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่าการค้าที่สำคัญตลอดระยะเวลาการเป็นราชธานี

การเป็นเส้นทางคมนาคมหลักสู่กรุงศรีอยุธยาชื่อ “บางกอก” จึงมักปรากฏอยู่ในหลักฐานของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยา เนื่องจากเมื่อเรือแล่นผ่านปากแม่น้ำเข้ามาจนถึงบางกอก เรือทุกลำต้องจอดที่ด่านภาษีเพื่อบอกจุดประสงค์ในการเดินทางรวมทั้งเสียอากรค่าเรือสำเภา และสินค้า บางกอกจึงเป็นจุดแวะพักเรือของบรรดาพ่อค้าและนักเดินทาง ดังนั้นบางกอกจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นด่านภาษีที่เป็นจุดรวมตัวของพ่อค้าและสินค้าจากที่ต่าง ๆ จนส่งผลให้ชุมชนบางกอกมีการขยายตัวทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ในหลักฐานและบันทึกชาวต่างชาติยังได้สะท้อนให้เห็นความสำคัญของเมืองบางกอกในฐานะป้อมปราการ และแหล่งปลูกผลไม้รสดีนานาชนิดที่อุดมสมบูรณ์ ซึ่งในทีนี้จะได้อธิบายให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองบางกอกสมัยอยุธยาในแต่ละด้านดังนี้

---

⁵ จิราธร ชาตศิริ, “เศรษฐกิจสมัยธนบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), 38.

1.1 ด้านภาษีอากร

ภายหลังการขุดคลองลัดบางกอกในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช ซึ่งได้มีผลต่อการย้ายศูนย์กลางของเมืองบางกอก จากบริเวณเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าที่เดินเงินมายังบริเวณเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่แล้ว ได้ส่งผลให้บางกอกมีความสำคัญต่อการขยายตัวทางการค้าของกรุงศรีอยุธยามากขึ้นตามลำดับ โดยการเข้ามาของเรือบรรทุกสินค้าของชาวต่างชาติทุกลำต้องผ่านด่านบางกอกซึ่งเป็นด่านก่อนเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา ดังนั้นบางกอกจึงมีความสำคัญในฐานะด่านภาษีอากรที่เรียกว่า “ขนอนบางกอก”⁶ โดยเจ้าหน้าที่ประจำด่านคอยควบคุมให้เรือสำเภาต่างชาติมอปปีนใหญ่ให้เก็บรักษาไว้ในที่ทำการเมือง ก่อนจะอนุญาตให้เดินเรือต่อเข้าไปยังกรุงศรีอยุธยา⁷ ต่อมาเมื่อมีการขุดคลองลัดบางกรวยในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091 – พ.ศ. 2111) ยิ่งส่งผลให้ชุมชนบางกอกมีการขยายตัวมากขึ้น จนนำไปสู่การยกฐานะชุมชนบางกอกจากด่านขนอนขึ้นเป็น “เมืองทณบุรีศรีมหาสมุทร” ใน พ.ศ. 2100 โดยทำหน้าที่เป็นเมืองด่านที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยาในการเดินทางออกทะเล และเป็นด่านตรวจตราจัดเก็บภาษีสินค้าที่ผ่านเข้าออกไปสู่กรุงศรีอยุธยา ในช่วงเวลานี้ได้ปรากฏชื่อเมืองร่วมสมัยกับเมืองบางกอก เช่น นนทบุรี และสาครบุรี (สมุทรสาคร)⁸ ที่เป็นเมืองด่านของกรุงศรีอยุธยาเช่นกันกับขนอนทณบุรีหรือบางกอก ดังปรากฏในพระไอยการอาญาหลวงในกฎหมายตราสามดวงถึงการทำหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ขนอนทณบุรีควมว่า

มาตราหนึ่ง นายพระขนอนทณบุรี ขนอนน้ำขนอนบกแห่งใดใดในพระนคร
ศรีอยุธยาและจะเก็บจังกอบในสำเภานาวาเรือใหญ่น้อยก็ดี หนบกหนกเวียนหนทาง

⁶ กรมศิลปากร, บันทึกเรื่องสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศสยามกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), 105.

⁷ ขจร สุขพานิช, บางเกาะ-เกาะรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเกษม, 2516), 14.

⁸ สุดารรา สุจฉายา, บรรณาธิการ, ธนบุรี, 77.

อันจะเข้าถึงนอนใน ท่านให้นับสิ่งของจนถึงสิบ ถ้าถึงสิบไซ้ ท่านจึงให้เอาจังกอบ
นั้นหนึ่ง ถ้ามีถึงสิบไซ้ ท่านมิให้เอาจังกอบนั้นเลย ถ้าผู้ใดเก็บเอา ท่านให้ไหมเอา
หนึ่งเป็นสอง แลให้ตีด้วยไม้หวาย 15 ที

นอกจากนั้นในหลักฐานบันทึกของชาวฮอลันดา ที่เดินทางเข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยา
ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2160 – พ.ศ. 2161) ยังได้กล่าวถึงความสำคัญบางกอก
ในฐานะด่านภาษีอากรความว่า

กรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ประมาณ 15 องศาทางเหนือ ต้องเข้าแม่น้ำไปภายใน
แผ่นดินประมาณ 20 ไมล์ฮอลันดา แม่น้ำนี้จัดอยู่ในประเภทแม่น้ำที่ลึกที่สุดในย่าน
อินดีส ซึ่งสามารถให้เรือระวางหนักตั้งแต่ 150 ถึง 200 ตาสท์ กินน้ำลึกตั้งแต่ 12 ถึง
13 ฟุตขึ้นไปเข้าจอดได้โดยสะดวก จากปากน้ำเข้าไป 5 ไมล์ เป็นที่ตั้งของเมือง
ล้อมรอบด้วยกำแพงมีชื่อว่า “บางกอก” ณ ที่นี้เป็นที่ตั้งของด่านภาษีแห่งแรกเรียกว่า
ขนอนบางกอก (CANEN BANGKOK) ซึ่งเรือและสำเภาทูกำลังไม่ว่าจะมาจากชาติใดก็
ตามจะต้องหยุดจอดทอดสมอ และแจ้งให้ด่านนี้ทราบก่อนว่าเข้ามาเพื่อจุดประสงค์
อันใด บรรทุกสินค้ามาจากไหน มีผู้ใดมากับเรือบ้าง และมีสินค้าอะไรบ้างที่บรรทุกมา
ก่อนที่เรือเหล่านั้นจะล่องลำหรือเดินทางเข้าไปกว่านั้น จากบางกอกขึ้นมาประมาณ
1 ไมล์ มีด่านศุลกากรอีกแห่งหนึ่งเรียกว่า บ้านตะนาว ซึ่งเรือทุกลำที่จะขึ้นไปยังกรุงศรี
อยุธยาจะต้องหยุดตรวจอีกครั้งหนึ่ง....

ในทำนองเดียวกันเมื่อเรือจะกลับออกไป และเมื่อผ่านด่านภาษีที่บ้านตะนาว
อีก ก็จะต้องหยุดทอดสมอเพื่อแจ้งให้ทราบว่าจะออกเดินทางไปไหน มีสินค้า
สัมภาระและบรรทุกใครออกไปบ้าง ในเรื่องเกี่ยวกับระเบียบปฏิบัตินั้น ผู้ที่จะออกไป
จะต้องได้รับหนังสือพระราชทานสำคัญที่เรียกว่า ตรา หรือเอกสารใช้แทนหนังสือ

⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2548), 394.

เดินทาง (ใบผ่าน) ซึ่งจะต้องนำไปแสดงที่ด่านภาษีที่บางกอก ซึ่ง ณ ที่นี้ เรือจะต้องหยุดอีกครั้งหนึ่ง เพื่อจ่ายอากรแผ่นดินสำหรับเรือและสินค้า หากไม่ปฏิบัติตามนี้แล้วไม่ว่าจะเป็นนายเรือหรือเจ้านายอื่น ๆ ก็ตาม จะถูกยึดเรือทันที¹⁰

จากบันทึกของชาวฮอลันดาซึ่งปรากฏชื่อ “บางกอก” และ “บ้านตะนาว” ว่าเป็นด่านภาษีที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะบางกอกซึ่งเป็นด่านที่เรือและสำเภาทุกลำไม่ว่าจากชาติใดก็ตามต้องหยุดจอด เพื่อแจ้งจุดประสงค์ในการเดินทางและชำระค่าอากร รวมทั้งเป็นจุดที่คอยตรวจตราเรือสำเภา จำนวนสินค้า จำนวนผู้โดยสารที่เดินทางเข้าออกกรุงศรีอยุธยา สำหรับบริเวณที่ตั้งของด่านภาษีที่สร้างกำแพงล้อมรอบนั้นยังไม่พบหลักฐานที่แน่ชัด แต่มีการสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ตรงบริเวณคลองบางกอกใหญ่ เนื่องจากต่อมา ใน พ.ศ. 2228 มีการสร้างป้อมวิไชยประสิทธิ์ในบริเวณนั้น ด่านภาษีบางกอกยังมีเจ้าหน้าที่คอยควบคุมให้เรือสำเภาต่างชาติมอบปืนใหญ่ไว้ยังที่ทำการเมือง ก่อนจะอนุญาตให้เดินเรือเข้าสู่กรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นราชธานี ดังนั้นบางกอกจึงเป็นเสมือนด่านแรกในการป้องกันกรุงศรีอยุธยาจากข้าศึกทางทะเล จากการเป็นเมืองท่าและด่านป้องกันข้าศึก จึงส่งผลให้บางกอกเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของผู้คนที่หลากหลายทั้งทางศาสนา ภาษา และวัฒนธรรม

จากหลักฐานที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองบางกอกที่มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องจากการเป็นชุมชนขนาดเล็ก ที่เน้นการทำเกษตรกรรมเป็นหลัก ในช่วงต้นของกรุงศรีอยุธยาพัฒนาไปสู่ชุมชนการค้า และด่านภาษีที่ตั้งอยู่ในเส้นทางการค้าของกรุงศรีอยุธยา ต่อมาจึงได้ยกฐานะเป็นด่านที่คอยป้องกันข้าศึกทางทะเล ด้านตรวจตราการเข้าออกของเรือสำเภา สินค้าและผู้คน รวมทั้งยังเป็นด่านเก็บภาษีอากรทั้งขาเข้าและออกของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นราชธานีอีกด้วย

¹⁰ กรมศิลปากร, บันทึกเรื่องสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศสยามกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1, 105-106.

1.2 ป้อมปราการ

นอกจากเป็นด่านภาษีอากรที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยาแล้ว ในสมัยอยุธยาบางกอกยังมีความสำคัญในฐานะเป็นป้อมปราการ โดยในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 – พ.ศ. 2231) เมื่อการค้ากับชาติตะวันตกของกรุงศรีอยุธยามีความเจริญรุ่งเรืองมากยิ่งขึ้น บางกอกอยู่ในฐานะเมืองท่าการค้าและด่านป้องกันข้าศึกทางทะเลที่สำคัญของราชธานี โดยสภาพของเมืองบางกอกดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร และบันทึกชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในสมัยดังกล่าวระบุว่า เป็นเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ มีอาคารที่ทำการของเจ้าเมืองบางกอกบนฝั่งตะวันตก ติดกับบริเวณบุคคลสำคัญ โบสถ์ฝรั่ง และป้อมทั้งปากแม่น้ำที่มีชื่อเรียกรวมกันว่า ป้อมบางกอก ระหว่างป้อมทั้งสองมีไซ้ใหญ่ซึ่งขวางลำน้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันศัตรูทางทะเล¹¹ นอกจากนี้ฐานะการเป็นเมืองท่าของบางกอก ยังสะท้อนให้เห็นจากบันทึกของ มองซิเออร์เซเบเรต์ (Ceberet) ที่เดินทางเข้ามาถึงคณะราชทูตฝรั่งเศสในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ ใน พ.ศ. 2230 – พ.ศ. 2231 ว่า เมื่อครั้งเชอวาเลีย เดอ โชมอง (Chevalier de Chaumont) ราชทูตฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อ พ.ศ. 2228 เจ้าเมืองบางกอกในขณะนั้นเป็นคนชาติแขกตุรกี เกิดที่เมืองบูโอซ¹² ซึ่งสาเหตุที่เจ้าเมืองบางกอกเป็นชาวต่างชาติแขก อาจเป็นเพราะนโยบายของสมเด็จพระนารายณ์ฯ ที่ทรงสนับสนุนให้กลุ่มแขกมัวร์ คือชาวมุสลิมที่มาจากทิศตะวันตก นับจากอินเดียไปจนถึงตะวันออกกลาง¹³ เป็นผู้ทำการค้าและสร้างประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้แก่พระองค์ และอีกสาเหตุหนึ่งอาจเนื่องจากการตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าของอินเดีย ซึ่งในขณะนั้นมีเมืองท่าสำคัญ เช่น มะริด ตะนาวศรี กุยบุรี ซึ่งมีเจ้าเมืองเป็นชนชาติแขกเช่นกัน¹⁴

การเติบโตของเมืองบางกอกที่มีอย่างต่อเนื่องในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ทำให้การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนในบางกอกมีจำนวนมาก ส่งผลให้สมเด็จพระนารายณ์ฯ ทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองบางกอกมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากเหตุการณ์ที่ฮอลันดา

¹¹ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 13.

¹² กรมศิลปากร, “จดหมายเหตุราชทูตฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช,” ประชุมพงศาวดาร เล่ม 29 ภาค 48, 184.

¹³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, 67.

¹⁴ ถักรารณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ.2325-2369”, 13.

นำกองทัพเรือมาปิดปากน้ำของสยามใน พ.ศ. 2207 อันมีสาเหตุมาจากขัดแย้งทางการค้า¹⁵ สมเด็จพระนารายณ์ฯ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้วิศวกรชาวฝรั่งเศสสร้างป้อมปราการตามแบบวิทยาการสมัยใหม่ขึ้นที่บริเวณ 2 ฟังแม่น้ำเจ้าพระยาในเมืองบางกอก โดยแรกสร้างขึ้นทางฝั่งตะวันตกบริเวณปากคลองบางกอกใหญ่คือ ป้อมวิไชยประสิทธิ์ แล้วจึงโปรดให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นอีกป้อมหนึ่งในฝั่งตรงข้ามชื่อว่า ป้อมวิไชยเอนทร์¹⁶ เรียกรวมกันว่า “ป้อมบางกอก” ในการก่อสร้างป้อมปราการดังกล่าวสมเด็จพระนารายณ์ฯ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิไชยเอนทร์ หรือคอนสแตนติน ฟอลคอน (Constantin Faulcon) ชุนนางฝรั่งเศสเชื้อสายกรีกเป็นแม่กองควบคุมการก่อสร้าง

เมื่อสร้างป้อมทางฝั่งตะวันตกแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2228 แล้วสมเด็จพระนารายณ์ฯ ได้ทรงขอตัวเซอร์วาเลอียร์ เดอ ฟอว์บิง (Chevalier de Forbin) นายทหารชาวฝรั่งเศส และนายช่างเดอลามาร์ (de Lamare) ที่เดินทางเข้ามาพร้อมกับคณะราชทูตเซอร์วาเลีย เดอ โชมอง เข้ามารับราชการในสยามเพื่อควบคุมการก่อสร้างป้อมที่บางกอกและทำแผนที่ โดยพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เซอร์วาเลอียร์ เดอ ฟอว์บิง เป็นออกพระศักดิ์สงคราม มีฐานะเป็นผู้บังคับป้อมและเจ้าเมืองบางกอก ป้อมทางฝั่งตะวันตกมีลักษณะเป็นป้อมอิฐสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ มีสายโซ่ขึงขวางแม่น้ำระหว่างป้อม และโปรดเกล้าฯ ให้มีทหารประจำอยู่ที่ป้อมทางฝั่งตะวันตก ผู้บังคับการป้อมมีคนเชื้อชาติแขกและคนเชื้อชาติโปรตุเกส ป้อมทางฝั่งตะวันตกมีทหารไทยฝึกหัด 400 คน และทหารต่างชาติชาวโปรตุเกส พวกเขาถูกครึ่งโปรตุเกสอยู่สองกอง ๆ ละ 40 คน ภายหลังการสร้างป้อมทางฝั่งตะวันตกเสร็จใน พ.ศ. 2229 ได้เกิดกบฏมักกะสัน (แขกมหารัษฎร์) ฝ่ายกบฏได้พยายามนำเรือหนีออกไป แต่เมื่อถึงบางกอกก็แล่นต่อไปไม่ได้เนื่องจากติดโซ่ขึงขวางแม่น้ำอยู่ จึงทำให้สามารถจับกุมกบฏไว้ได้ทั้งหมด¹⁷

สำหรับป้อมทางฝั่งตะวันออกสมเด็จพระนารายณ์ฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้นายพลเดส์ฟาร์จ (General Desfarges) นายทหารชาวฝรั่งเศสที่ได้รับพระบรมราชโองการจากพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส ให้ควบคุมกองเรือและนายทหารกว่า 600 นาย เดินทางมายังสยามเมื่อ

¹⁵ กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15 ภาค 27* (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2507), 235.

¹⁶ ฉัตรารณณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 15.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 22.

พ.ศ. 2230¹⁸ เป็นผู้บังคับบัญชาป้อมที่บางกอก โดยกองทหารฝรั่งเศสได้เข้าประจำการณที่ป้อมตั้งแต่ยังไม่แล้วเสร็จสมบูรณ์ โดยป้อมทางฝั่งตะวันออกสร้างแล้วเสร็จในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2231¹⁹ ในส่วนของรูปแบบของป้อมบางกอกได้มีการออกแบบตามสถาปัตยกรรมของยุโรป ป้อมบางกอกฝั่งตะวันออกมีลักษณะแผนผังแนวหอรบเป็นรูปห้าเหลี่ยมตามรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก โดยพื้นที่ภายในแนวหอรบมีป้อมรักษาการณ์ขนาดเล็กกรุปลีเหลี่ยม การสร้างป้อมบางกอกนี้ส่งผลให้เมืองบางกอกมีจำนวนผู้คนหนาแน่นขึ้น²⁰ ทั้งจากกลุ่มขุนนางและกลุ่มทหารที่มาประจำการที่ป้อมบางกอก

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นได้ว่าป้อมบางกอกมีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์อย่างมากเนื่องจากเป็น “ด่าน” กั้นเรือสำเภาที่เข้า และออกจากบางกอกก่อนที่จะเดินทางเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา ดังนั้นป้อมบางกอกจึงเปรียบเสมือนด่านตรวจคนเข้าเมืองของกรุงศรีอยุธยารวมทั้งเป็นด่านตรวจสินค้าต่าง ๆ ที่เข้ามาและออกไปด้วย โดยเมื่อเรือขนาดใหญ่เดินทางเข้ามาถึงบริเวณด่านนี้จะผ่าน โഴ้ที่ขึงกั้นไปไม่ได้ แต่ต้องทำการขออนุญาตเจ้าเมืองเสียก่อน เมื่อได้รับอนุญาตแล้วจึงจะผ่อนโซ้ให้เรือสามารถผ่านไปได้ ซึ่งนิโกลาส แชรแวงส (Nicolas Gervaise) ซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศสที่ติดตามคณะเผยแพร่ศาสนาเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในพ.ศ.2224 - พ.ศ.2229 รัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ฯ ได้อธิบายถึงความสำคัญและตำแหน่งที่ตั้งของป้อมบางกอกไว้ว่า

บางกอก (Bankoc) เป็นสถานที่สำคัญที่สุดแห่งราชอาณาจักรสยามอย่างปราศจากข้อสงสัยเพราะว่าในบรรดาเมืองท่าด้วยกันแล้วก็เป็นแห่งเดียวเท่านั้นที่พอจะป้องกันข้าศึกได้ ฝั่งเมืองนั้นมีส่วนยาวมากกว่าส่วนกว้าง มีอาณาเขตไม่เกินครึ่งลี้ มีกำแพงกั้นเฉพาะทางด้านชายแม่น้ำใหญ่ ซึ่งไหลผ่านตัวเมืองด้านทิศตะวันออกกับทิศใต้ เหนือจากปากอ่าวขึ้นมาประมาณ 12 ลี้ ตรงแหลมที่แม่น้ำ แบ่งสายทางแยกนั้นมีพื้นที่เป็นรูปจันทร์ครึ่งซีก เป็นทำเลพอป้องกันได้ มีป้อมอยู่เพียงแห่งเดียว มีปืนใหญ่

13.

¹⁸ เดส์ฟาร์จ, นายพล, *ชิงบัลลังค์พระนารายณ์*, แปลโดย ปรีดี พิศณุวิวัติ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2552),

¹⁹ กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการณอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์*, 24-25.

²⁰ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 15-17.

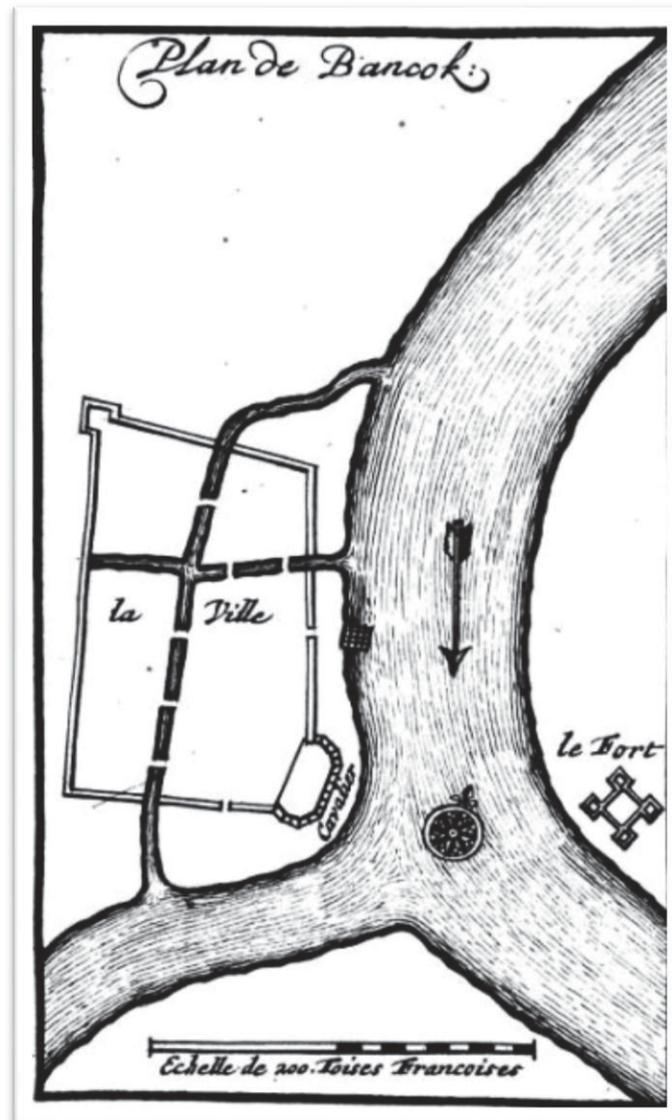
หล่ออยู่ 24 กระบอก ใช้การได้ดี ตรงฝั่งปากแม่น้ำตรงกันข้ามมีป้อมเล็ก ๆ อีกป้อมหนึ่งซึ่งไม่น่าจะทำการป้องกันได้แข็งแรงนัก แม้จะมีปืนใหญ่ 30 กระบอกก็ตาม ป้อมทั้งสองป้อมนี้ถ้าจะเรียกกันได้ว่าเป็นป้อม มีทหารคริสตัง 100 คน ควบคุมอยู่ส่วนใหญ่นี้เป็น โปรตุเกสลูกครึ่ง²¹

จากบันทึกของนิโคลาส แชรแวงส นอกจากได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองบางกอกในฐานะป้อมปราการทางทะเลที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยาแล้วยังได้แสดงให้เห็นถึงตำแหน่งที่ตั้งของเมืองบางกอกว่าตั้งอยู่ในบริเวณพื้นที่ฝั่งตะวันตกในปัจจุบัน โดยมีลักษณะการวางผังเมืองตามแนวแม่น้ำ มีกำแพงล้อมรอบทางทิศตะวันออกและทิศใต้ ซึ่งเป็นบริเวณที่ติดกับแม่น้ำ และมีป้อมปราการตั้งอยู่สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งสอดคล้องกับแผนผังเมืองบางกอกที่ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุลาอูแบร์ตั้งแผนที่ที่ 3

---

²¹ นิโคลาส แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร : อรุณสภา, 2550), 63.

แผนที่ที่ 3 แผนที่เมืองบางกอกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ที่มา : ลาลูแบร์, ซีมอน เดอ, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท.

โกมลบุตร (นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2552), 29.

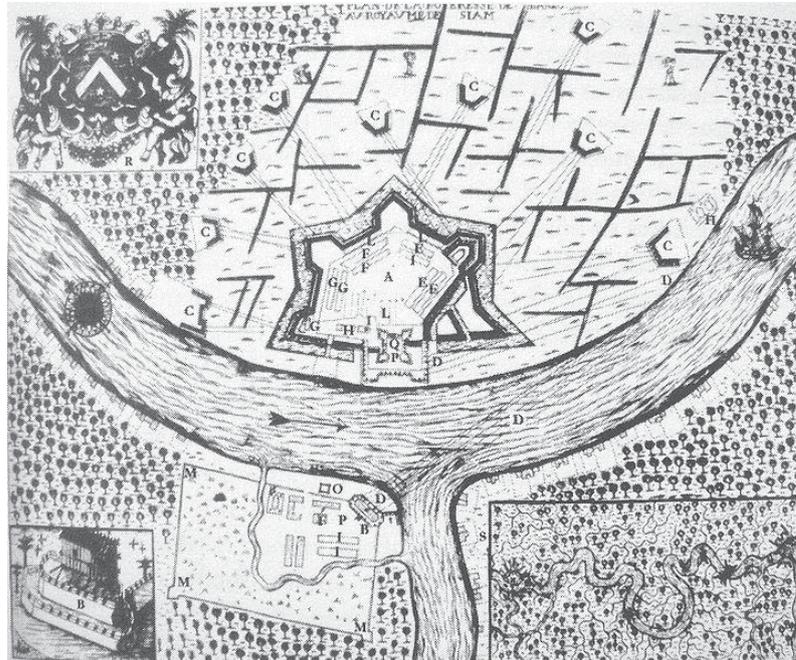
ต่อมาใน พ.ศ. 2231 เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงยึดอำนาจ และเสด็จขึ้นครองราชย์ได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งออกญาโกษาธิบดี (ปาน) เป็นหัวหน้า เพื่อผลักดันให้ทหารฝรั่งเศสออกไปจากเมืองบางกอก ซึ่งในขณะนั้นทหารฝรั่งเศสได้เข้ายึดป้อมบางกอกด้านฝั่งตะวันออกไว้ ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจึงได้นำกำลังทหารเข้าล้อมป้อมบางกอกฝั่งตะวันออกในวันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2231²² จนนำไปสู่การต่อสู้ขึ้นในบริเวณป้อมบางกอก (แผนที่ที่ 4) ในที่สุดสมเด็จพระเพทราชาจึงต้องเจรจาสงบศึกกับฝรั่งเศสและกองทัพฝรั่งเศสต้องยอมถอนตัวออกป้อมบางกอก หลังจากนั้นสมเด็จพระเพทราชาจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อถอนป้อมบางกอกฝั่งตะวันออกลงคงเหลือไว้แต่ป้อมฝั่งตะวันตก ซึ่งต่อมาในสมัยธนบุรีได้มีการเปลี่ยนชื่อ “ป้อมวิไชยเณทร์” เป็นชื่อใหม่ว่า “ป้อมวิไชยประสิทธิ์”²³

---

²² กীরติ เกียรติยากร, บรรณาธิการ, จดหมายเหตุอยุธยาเล่มสลาย : ออกพระเพทราชาหรือฟอลคอน ใ้โครงการแผนผังบัลลังก์สมเด็จพระนารายณ์ (นนทบุรี : จดหมายเหตุ, 2546), 589.

²³ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการณ์อนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, 27.

แผนที่ที่ 4 แผนที่ป้อมบางกอก (จัดทำโดยมองซิเออร์วอลตันด์ เคส์เวอร์เกนส์ นายทหารช่างชาวฝรั่งเศสทำหน้าที่รักษาป้อมในช่วงมีการต่อสู้กับอยุธยา)

ที่มา : กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการณ่อนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สหประชาพานิชย์, 2525), 26.²⁴

²⁴ จากแผนที่ที่ 4 ได้แสดงให้เห็นถึงที่ตั้งของจุดสำคัญต่าง ๆ ในป้อมบางกอกดังนี้

A ป้อมที่ฝรั่งเศสรักษาสุโขทัย	
B ป้อมวิไชยประสิทธิ์ซึ่งฝรั่งเศสทำลายปืนใหญ่เสียแล้วทิ้งไปรวมอยู่ที่ป้อม	
C บรรดาค่ายที่ไทยตั้งล้อมฝรั่งเศส	
D ทางปืนใหญ่ที่ฝรั่งเศสยิงเรือกำปั่นหลวงอันเป็นเหตุให้เกิดรบกันขึ้น	
E โรงทหารฝรั่งเศส	F ที่พักนายทหารฝรั่งเศส
G โรงเก็บเสบียงอาหารของฝรั่งเศส	H ที่อยู่นายทหารผู้ใหญ่ฝรั่งเศส
I โรงสวดของฝรั่งเศส	L แนวค่ายซึ่งฝรั่งเศสเรือเสียเมื่อเตรียมการต่อสู้ไทย
M แนวกำแพงเมืองธนบุรี	N วัดเลียบ (วัดราชบูรณะ)
O ศาลากลางเมืองธนบุรี	P ดึกดิน
Q ค่ายไทยทำขึ้นตั้งปืนใหญ่ 1 กระบอก หน้า 200 ชั่ง	
R หอคอยไทยปลูกขึ้นบนป้อม B เพื่อสังเกตการรบ	
S แผนที่แม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ปากน้ำถึงป้อมบางกอก	

1.3 แหล่งปลูกผลไม้รสดี

เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของที่ดิน และการมีคูคลองธรรมชาติที่กระจายอยู่ทั่วไป ในบริเวณเมืองบางกอก จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้บางกอกเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่สำคัญ ที่ดึงดูด ให้ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยาที่เรียกว่า “ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ตอนบน” ซึ่งสันนิษฐานว่าเกิดจากเนินเกาะเก่าที่ทับถมกันหนา อยู่ในอ่าวไทย หรือแนวคั่นกันน้ำธรรมชาติแถบใกล้ปากแม่น้ำ²⁵ โดยลักษณะทางกายภาพ ของบางกอกซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยาไหลคดโค้ง จึงเป็นเหตุให้กระแสน้ำนำเอาตะกอน จากที่ต่าง ๆ ทางเหนือมาทับถมทุกปีในฤดูน้ำหลาก²⁶ จึงทำให้สภาพดินในบางกอกมีคุณภาพ เหมาะแก่การเพาะปลูกและให้ผลผลิตที่ดี จากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นดินดังกล่าวจึงส่งผลให้ บางกอกเป็นพื้นที่เกษตรกรรมและเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐานของผู้คน ดังนั้นจึงได้ ก่อให้เกิดการตั้งชุมชนขึ้นในบริเวณนี้มาตั้งแต่ก่อนการขุดคลองลัดบางกอกใน พ.ศ. 2065 โดยลักษณะการตั้งถิ่นฐานในระยะแรกเป็นการสร้างบ้านเรือน เรือกสวนไร่นา และวัดกระจาย ขนานไปตามแนวริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า ก่อนมีการขยายตัวไปยังพื้นที่ตอนในในระยะหลัง

จากความอุดมสมบูรณ์ของที่ดิน ในเมืองบางกอก โดยเฉพาะทางด้านฝั่งตะวันตก ซึ่งเป็นเส้นทางแม่น้ำตามธรรมชาติที่มีการทับถมของดินตะกอน จึงเหมาะแก่การเพาะปลูก สวนผลไม้และให้ผลผลิตที่มีรสชาติดี ต่างจากทางบางกอกฝั่งตะวันออกที่เหมาะสมแก่การทำนา มากกว่าทำสวน ดังปรากฏในบันทึกของซิมอน เดอ ลาลูแบร์ (Simon de La Loubère) ราชทูต ฝรั่งเศสที่เดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2230 ในสมเด็จพระนารายณ์ฯ ได้บันทึกสิ่งที่พบเห็น เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และสวนผลไม้บริเวณเมืองบางกอกไว้ในจดหมายเหตุการณ์ การเดินทางความว่า

²⁵ สุนทรี อาสะโวชัย, “พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ “ธนบุรี” ในฐานะส่วนหนึ่งของดินดอน สามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา,” วารสารธรรมศาสตร์ 20, 3 (กันยายน- ธันวาคม 2537), 115.

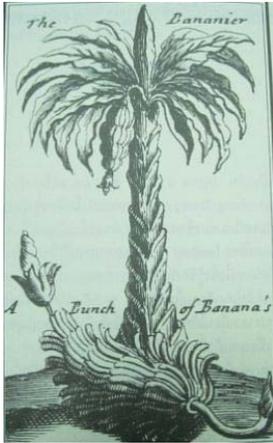
²⁶ เรื่องเดียวกัน, 114.

บนเส้นทางแม่น้ำสายนี้ห่างจากทะเลลึกเข้าไป 7 ลี้ เป็นที่ตั้งของเมืองบางกอก และข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวว่า คนชาวสยามไม่ค่อยนิยมปลูกบ้านเรือนอยู่ตามชายฝั่งทะเล นัก ซึ่งความจริงก็อยู่ห่างจากตัวเมืองไม่ถึงวัน แต่มักชอบไปปลูกที่พักอาศัยตามชาย แม่น้ำที่ขึ้นล่องสะดวกแก่การค้าทางทะเลเสียเป็นส่วนมาก... สวนผลไม้ที่เมือง บางกอกนั้นมีอาณาบริเวณยาวไปตามชายฝั่งแม่น้ำโดยทวนขึ้นไปสู่เมืองสยาม (กรุงศรี ออยุธยา) ถึง 4 ลี้ กระทั่งจรดตลาดขวัญ (Coan Marker) ทำให้เมืองหลวงแห่งนี้อุดม สมบูรณ์ไปด้วยผลาหาญ ซึ่งคนพื้นเมืองชอบบริโภคกันนักหนา ข้าพเจ้าหมายถึงผลไม้ นานาชนิดเป็นอันมาก²⁷

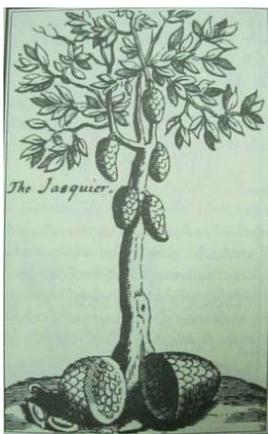
จากบันทึกของเดอ ลาลูแบร์ได้บรรยายให้เห็นพื้นที่สวนขนาดใหญ่ของบางกอกที่มี ผลไม้นานาชนิด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพอน้ำเข้าเขตบางกอกคือ ถัดจากตำบลพระประแดงขึ้นมาก็เป็น สวนผลไม้ตลอดทั้งสองฝั่งแม่น้ำจนกระทั่งถึงตลาดขวัญ (นนทบุรี) สวนผลไม้ได้แผ่ออกไป ทางตะวันออกของเมืองบางกอกถึงตำบลบางช้างแม่กลอง เมืองสมุทรสงคราม ซึ่งพื้นที่สวนผลไม้ ฝั่งใหญ่แห่งนี้มีคำเรียกกล่าวว่า “สวนในบางกอก สวนนอกบางช้าง” นอกจากนี้ในจดหมายเหตุ ของเดอ ลาลูแบร์ยังได้ปรากฏภาพเขียน และคำอธิบายถึงตัวอย่างของผลไม้ต่าง ๆ ที่สำคัญของ ราชอาณาจักรสยามรวมทั้งผลไม้ของสวนในบางกอกไว้ดังนี้

²⁷ ลาลูแบร์, ซิมอน เดอ, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร,

ภาพที่ 1 - 4 ผลไม้ในราชอาณาจักรสยาม

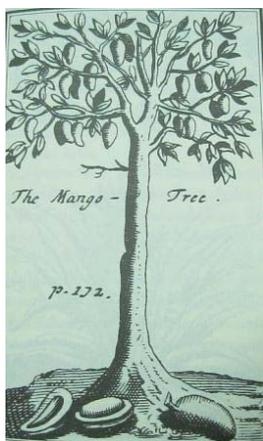
กล้วยหอม (banana) ชาวสยามเรียกว่า กล้วยงาช้าง คล้ายกับมะเดื่อแต่มีสีเขียวจัดกว่ามีขนาดยาวกว่าและเป็นเหลี่ยม ด้านหน้าหรือด้านข้างแบนเรียวยาวไปสมทบกันเป็นปลายแหลมทั้งสองด้าน ผลไม้ชนิดนี้ออกเป็นเครือหรือเรียกได้ว่าออกเป็นพวงอยู่ตอนบนของลำต้น กล้วยกินดิบ ๆ ไม่ค่อยอร่อยนักเมื่อถูกเผาก็อ่อน ป้อแป้และเสีรสหวานไป

ผล Jacques ภาษาสยามเรียกว่า ขนุน (Ca-noun) รูปร่างเหมือนแตงไทยขนาดใหญ่ไม้สูงจะกลมมัก เนื้อของมันอยู่ภายใต้เปลือกสีเทา และปูดตะปุ่มตะป่ำเป็นหนังหุ้มปกหนังสือ มีเมล็ดในเป็นอันมาก ขนาดเกือบเท่ากับไข่นกพิราบมีเปลือกบาง ๆ และเรียบหุ้ม ขวงขนุนมี สีเหลือง น้ำและนุ่มกับเหนียวนิด ๆ เราไม่รู้จักวิธีเคี้ยวมัน ได้แต่คูดเอารสหวานเท่านั้น

ผล Durion ในภาษาสยามเรียกว่า ทูเรียน เป็นผลไม้ที่มีผู้ชอบกันมากในชมพูทวีป แต่เป็นผลไม้ที่มีกลิ่นไม่ดี ผลไม้ชนิดนี้มีขนาดเท่า ๆ กับแตงไทยของเราหุ้มด้วยเปลือกมีหนามเหมือนผลเซทนต์ มีพูหลายเหมือนขนุนแต่มีขนาดใหญ่เท่าไข่ไก่ เป็นเนื้อผลไม้ที่เขาใช้บริโภคกัน ช่างในมีเมล็ดอีกเมล็ดหนึ่ง ในทูเรียนผลหนึ่งยังมีจำนวนพุน้อยลงเท่าใด ก็จะยิ่งมีรสชาติดีมากขึ้นเท่านั้น แต่ไม่มีน้อยกว่า 3 พูเลย

ผล Mangue ในภาษาสยามเรียกว่า มะม่วง ในชั้นแรกนั้นมีรสชาติเหมือนผลพีชกับอบริคิโอท รวมกัน มะม่วงเป็นผลไม้ที่มีผู้ชอบบริโภคกันมาก ข้าพเจ้าเคยเห็นที่มีขนาดใหญ่ทำฝ่ามือเด็ก รูปร่างแบน ๆ และยาวรี แต่ปลายแหลมทั้งหัวและท้ายคล้ายกับผลอะมินด์ เปลือกนั้นแน่น ส่วนผิวกระเดียดไปข้างเหลือง แต่เนื้อของมันเป็นแต่เพียงวงที่ใช้ดูกันเท่านั้น และติดแน่นอยู่กับเมล็ดในแบน ๆ ที่เนื้อหุ้มมีคอยู่

ที่มา : ลา ลูแบร์, ซิมอน เดอ, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย ต้นต๋ ท.

โกมลบุตร. (นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2552), 487-496.

อย่างไรก็ตามด้วยความอุดมสมบูรณ์ของสวนในเมืองบางกอก และบริเวณใกล้เคียงได้สร้างความประทับใจให้กับชาวต่างชาติที่เข้ามา ซึ่งมักปรากฏให้เห็นอยู่บ่อยครั้งในบันทึกของพ่อค้าชาวต่างชาติ เช่น บันทึกของนายยอช ไวทด์ (George White) พ่อค้าบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษที่เข้ามาทำการค้าในกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2221 ได้กล่าวว่า “หมากนั้นมีที่สวนสำหรับเป็นที่เพาะปลูกในระหว่างเมืองนนทบุรีและปากน้ำใกล้เมืองบางกอก ในสวนเหล่านี้เก็บได้ปีหนึ่งประมาณ 25,000 หาบ”²⁸ นอกจากนี้ชาวต่างชาติยังได้กล่าวถึงรสชาติของผลไม้ของเมืองบางกอกว่าเป็นที่ยอมรับของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามากรุงศรีอยุธยาอยู่เสมอ ดังปรากฏในบันทึกของบาทหลวงตาชาร์ด (Pere Tachart) ชาวฝรั่งเศสที่ได้กล่าวถึงไว้ในจดหมายบันทึกการเดินทางครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2230 – พ.ศ. 2231 ซึ่งเดินทางเข้ามาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ความว่า “บางกอกเป็นเมืองสวนของประเทศสยาม ซึ่งมีผลไม้รสเยี่ยมทั่วราชอาณาจักรมารวมกันอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ เขาจึงนำมาให้เป็นของกำนัลแก่เราข่งหนึ่ง”²⁹ จากบันทึกบาทหลวงตาชาร์ดข้างต้นได้แสดงให้เห็นว่าบางกอกในช่วงเวลานี้เป็นพื้นที่สวนผลไม้รสชาติดีนานาชนิด และจากสภาพ

²⁸ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, 19.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, 19-20.

ที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์จึงมีส่วนส่งเสริมต่อการตั้งถิ่นฐานของผู้คนมากขึ้น จนส่งผลให้พื้นที่เกษตรกรรมของบางกอกได้ขยายไปยังบริเวณชุมชนตอนในของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นแหล่งเพาะปลูกขนาดใหญ่ที่เกิดขึ้นขนานควบคู่ไปกับเส้นทางน้ำที่เป็นเส้นทางคมนาคมหลัก และยังเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของผู้คนทั้งการปลูกเรือแพ และการปลูกบ้านเรือนบริเวณริมน้ำเพื่ออยู่อาศัยอีกด้วย นอกจากนี้ฟรังซัวส์ อังรี ตูร์แปง (Turpin) ชาวฝรั่งเศส ที่รวบรวมเรื่องราวของราชอาณาจักรสยามไว้เมื่อ พ.ศ. 2314 ได้กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของเมืองบางกอกดังนี้

เมืองบางกอกอยู่ห่างทะเล 7 ลีเออ และมีชื่อเรียกว่า ฟุ ในภาษาสยาม อาณาบริเวณเมืองบางกอกสวยงามด้วยเรือสวนอันร่มรื่น ที่ผลิตผลไม้มากมาย ให้ชาวบ้านชาวเมืองกิน และเขาก็ชอบยิ่งกว่าอาหารอย่างอื่นทั้งสิ้น พื้นที่ของเมืองบางกอกอุดมสมบูรณ์และมีต้นไม้เป็นชนิดต่าง ๆ อย่างเป็นที่น่าชื่นชม³⁰

ด้วยความสำคัญของเมืองบางกอกทั้งในฐานะด่านภาษีอากร ป้อมปราการ และแหล่งปลูกผลไม้รสดีที่เป็นแหล่งเสบียงอาหารที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งยังชุมชนที่มีขนาดใหญ่ที่พร้อมด้วยกำลังคนจึงทำให้พม่าตระหนักดีว่าในการโจมตีกรุงศรีอยุธยา ถ้าพม่าสามารถเข้ายึดบางกอกได้ก่อนจะเป็นฝ่ายได้เปรียบในสงคราม³¹ เพราะสามารถใช้บางกอกเป็นทั้งแหล่งเสบียงอาหารและแหล่งสะสมกำลังคน อีกทั้งยังสามารถใช้เป็นในจุดยุทธศาสตร์สำคัญที่สามารถปิดกั้นเส้นทางน้ำของกรุงศรีอยุธยาได้อีกด้วย ดังนั้นในช่วงก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พม่าจึงได้เข้าโจมตีและยึดเมืองบางกอกไว้เป็นระยะเวลาเวลานานกว่า 2 ปี นับตั้งแต่ พ.ศ. 2308 จนกระทั่งกรุงศรีอยุธยาเสียกรุงแก่พม่าครั้งที่ 2 ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2310³²

³⁰ ตูร์แปง, ฟรังซัวส์ อังรี, *ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม*, แปลโดย ปอล ชาเวียร์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539), 15-16.

³¹ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 20.

³² สมเด็จพระนารายณ์ประพันธ์พงศ์, *พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 2* (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), 120.

2. บางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์

ฐานะของบางกอกฝั่งตะวันตกได้เปลี่ยนแปลงจากเมืองด่านภาษี และเมืองท่าการค้า มาสู่การเป็นราชธานีแห่งใหม่ ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ได้ทรงรวบรวมกำลังเพื่อกอบกู้อิสรภาพจากพม่าได้สำเร็จ และสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่เมื่อ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2310 ซึ่งมีความสำคัญทั้งในฐานะศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและเมืองหลวงของราชอาณาจักร ในสมัยธนบุรีจึงมีผู้คนหลั่งไหลเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง โดยส่วนใหญ่การตั้งชุมชนของผู้คนจะอยู่ตามกลุ่มชาติพันธุ์ของตน ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์เมื่อมีการสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีแห่งใหม่ ใน พ.ศ. 2325 แล้ว บางกอกฝั่งตะวันตกยังคงเป็นบริเวณที่อยู่อาศัยของเจ้านาย ขุนนางและผู้คนเชื้อชาติต่าง ๆ และด้วยความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ทำให้บางกอกฝั่งตะวันตกยังคงเป็นแหล่งผลิตพืชผลทางเกษตรกรรมที่มีชื่อเสียงที่สำคัญต่อราชธานี ดังนั้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์บางกอกฝั่งตะวันตกจึงมีการขยายตัวของชุมชน รวมทั้งการขยายตัวของย่านหัตถกรรมและย่านการค้าอย่างเห็นได้ชัด ดังจะได้อธิบายให้เห็นถึงความสำคัญของบางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ตามลำดับดังนี้

2.1 ราชธานีแห่งใหม่ของกรุงธนบุรี

ภายหลังจากสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ได้ทรงรวบรวมกำลังเพื่อกอบกู้อิสรภาพจากพม่าได้สำเร็จในปลาย พ.ศ. 2310 แล้วแต่พระองค์ทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาได้รับความเสียหายจนเกินกว่าที่จะบูรณะได้ จึงทรงเลือกเมืองบางกอกหรือธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่ เนื่องจากทรงตระหนักถึงความสำคัญของบางกอกทั้งในทางยุทธศาสตร์ เศรษฐกิจ และการเป็นแหล่งชุมชนดั้งเดิม³³ ที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี นอกจากนี้บางกอกยังเป็นเมืองขนาดเล็กซึ่งพอเหมาะกับการก้ำกั้วพลและราษฎรที่จะรักษาไว้ได้ ทั้งยังตั้งอยู่ใกล้ปากแม่น้ำเพียง 21 กิโลเมตร ในช่วงสงครามหากไม่สามารถรักษาเมืองไว้ได้ ก็สามารถหลบหลีกศัตรูออกสู่ทะเลกลับไปตั้งมั่นที่จันทบุรีได้โดยสะดวก อีกทั้งตั้งอยู่ในบริเวณที่มีลำน้ำลึกลึกทะเล ซึ่งถ้าข้าศึกไม่มีทัพเรือที่เข้มแข็งแล้วก็ยากที่จะตีเมืองบางกอกได้ นอกจากนี้ตัวเมืองบางกอกก็ยังไม่ได้รับความเสียหายจากกองทัพของพม่า ประกอบกับ

³³ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 21.

อาณาเขตของราชธานีธนบุรียังมีพื้นที่ครอบคลุมทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยในบริเวณเขตกำแพงเมืองมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่น โดยเฉพาะทางฝั่งตะวันตกซึ่งมีทั้งผู้คนที่มาอาศัยอยู่ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและที่อพยพเข้ามาใหม่

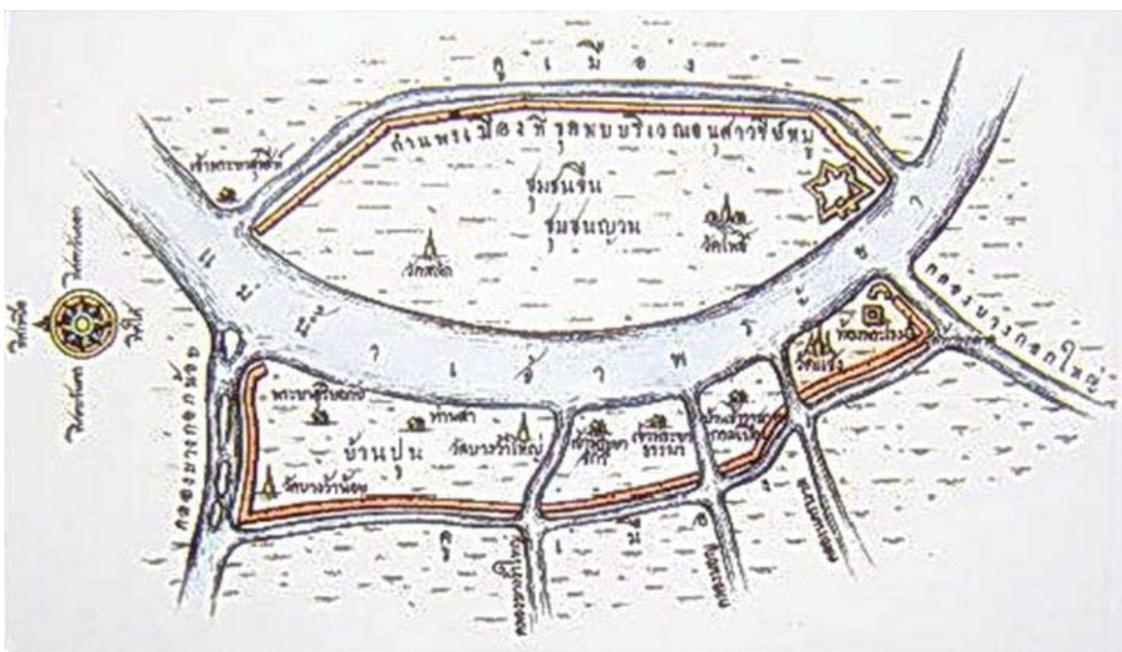
เมื่อสถาปนาธนบุรีเป็นราชธานีใน พ.ศ. 2310 แล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างพระราชวังแห่งใหม่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งตั้งอยู่ใกล้บริเวณวัดอรุณราชวราราม (วัดแจ้ง) และวัดโมลีโลกยาราม (วัดท้ายตลาด) ติดกับป้อมวิไชยเณทร์ นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้ทำการปรับปรุงและก่อสร้างราชธานีที่เมืองบางกอก ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริพิจารณาเห็นว่ากรุงธนบุรียังไม่มีกำแพงเป็นที่มั่น จะป้องกันราชศัตรูหมู่ปัจจามิตรยังหาเป็นภูมिरาชธานีไม่ จึงทรงพระกรุณาให้เกณฑ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทเกณฑ์ไพร่พลในกรุง พลหัวเมืองมระดมกันทำค่ายฝ่ายปากตะวันตก ตั้งแต่มุมกำแพงเก่าไปจนจรดวัดบางหว้าน้อยยาวลงไปริมแม่น้ำใหญ่ตลอดลงมาจนถึงกำแพงเมืองเก่าที่ตั้งเป็นพระราชวัง แล้วให้ขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมือง แต่คลองบางกอกน้อยมาออกคลองบางกอกใหญ่ เอมูลดินขึ้นถมเป็นเชิงเทินข้างในทั้งสามด้าน เว้นแต่ด้านริมแม่น้ำและปากตะวันออก ก็ให้ตั้งค่ายรอบเหมือนกัน ให้ขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมือง ตั้งแต่กำแพงเก่าท้ายป้อมวิไชยเณทร์วกขึ้นไปจนถึงศาลเทพารักษ์หัวโขดออกแม่น้ำทั้งสองข้าง เอมูลดินขึ้นถมเป็นเชิงเทินสามด้าน เว้นแต่ด้านริมแม่น้ำคูกัน แล้วให้เกณฑ์คนไปรื้อเอาอิฐกำแพงเก่า ณ เมืองพระประแดงและกำแพงค่ายพม่า ณ โปธิ์สามต้นและสี่กุก บางไทรทั้งสามค่าย ขนบรรทุกเรือมาก่อกำแพงและป้อมตามที่ถมเชิงดินสามด้านทั้งสองฟาก เอาแม่น้ำไว้หว่างกลางเหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก³⁴

³⁴ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการณ่อนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, 27-29.

ข้อความจากพระราชพงสาวดารข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การสร้างกรุงธนบุรีของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ เป็นการขยายชุมชนเมืองบางกอกที่มีอยู่แต่เดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยา (ดูรายละเอียดจากแผนที่ที่ 5)

แผนที่ที่ 5 แผนที่เมืองกรุงธนบุรี

ที่มา : สุคตารา สุจฉายา บรรณาธิการ, **ธนบุรี** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2542), 42.

โครงสร้างเมืองธนบุรีดังที่ปรากฏในแผนที่ข้างต้นแสดงให้เห็นว่าเป็นเมืองขนาดเล็กที่มีผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีลักษณะเป็นเมืองอกแตกเนื่องจากมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านตรงกลาง ซึ่งอาณาเขตของเมืองครอบคลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา โดยทางฝั่งตะวันตกเป็นที่ตั้งของพระราชวังซึ่งเป็นเสมือนศูนย์กลางของเมือง อาณาเขตของพระราชวังด้านเหนือจรดคลองวัดมะกอกนอก (วัดอรุณราชวราราม) ด้านใต้เริ่มตั้งแต่ป้อมวิไชยเณร์ขนานไปกับ คลอง

บางกอกใหญ่ ด้านตะวันตกคือแนวกำแพงเมืองเดิม ส่วนกำแพงด้านเหนือขนานไปกับคลองบางกอกน้อย³⁵

โดยพื้นที่ฝั่งตะวันตกได้ขยายเขตเมืองออกไปทางทิศเหนือจรดคลองบางกอกน้อย ซึ่งมีการขุดคลองที่บริเวณขอบด้านตะวันตกของชุมชนเป็นคูเมือง มีการสร้างกำแพงเมืองตามแนวคลองที่ขุดขึ้นใหม่ ซึ่งมีชื่อเรียกต่างกันไปตามช่วงระยะต่าง ๆ ของคลอง ได้แก่ คลองบ้านขมิ้น คลองบ้านช่างหล่อ คลองบ้านหม้อ คลองวัดท้ายตลาด³⁶ ส่วนในพื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้ทำการขุดคูเมือง ตั้งแต่บริเวณตรงข้ามป้อมวิไชยประสิทธิ์ (ปัจจุบันคือบริเวณปากคลองตลาด) ไปจนถึงบริเวณตรงข้ามกับปากคลองบางกอกน้อย อันเป็นตำแหน่งของแนวคูเมืองด้านเหนือของกรุงธนบุรี ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ก่อกำแพงเมืองล้อมรอบพระนครธนบุรีทั้งสองฝั่งแม่น้ำยกเว้นแต่ด้านริมแม่น้ำخانบคูเมือง³⁷ โดยผู้คนที่อาศัยอยู่ในธนบุรีมีหลากหลายในเรื่องเชื้อชาติและศาสนา สืบเนื่องมาจากการที่เคยเป็นเมืองท่าการค้าที่สำคัญมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

อย่างไรก็ตามสาเหตุที่สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงเลือกธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่แทนกรุงศรีอยุธยาที่เสียหายจากสงคราม เนื่องมาจากทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองบางกอกที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม จึงมีส่วนส่งเสริมให้เมืองบางกอกเป็นเมืองที่มีความสำคัญสูงสุดทางด้านยุทธศาสตร์ทางการเมืองการปกครองในสมัยธนบุรี³⁸ ทั้งนี้เพราะที่ตั้งของธนบุรีมีความสะดวกต่อการขยายอาณาเขตของเมืองไปยังหัวเมืองภาคเหนือ หัวเมืองภาคใต้และเขมร เพราะธนบุรีอยู่บริเวณตอนกลางและยังสามารถใช้เส้นทางเดินทางได้ทั้งทางบกและทางน้ำ³⁹

³⁵ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ – พ.ศ. 2399 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2522), 196.

³⁶ พลาดิษฐ์ สิทธิชัยกิจ, “เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร สืบสานตำนานบางกอก”, กรุงธนบุรี, 83.

³⁷ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 24.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, 21.

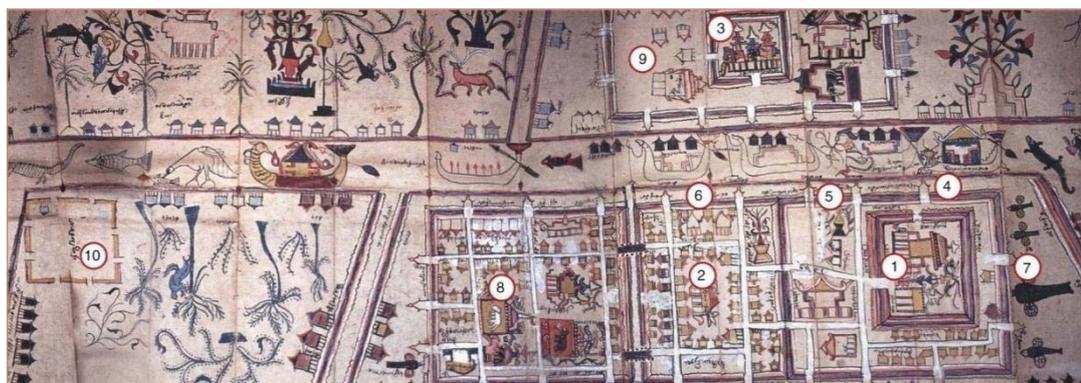
³⁹ จิราธร ชาติศิริ, “เศรษฐกิจสมัยธนบุรี”, 42.

อย่างไรก็ดีในหลักฐานร่วมสมัยของไทยไม่ปรากฏแผนที่ที่ตั้งของกรุงธนบุรี แต่กลับพบจากหลักฐานที่เขียนขึ้นโดยสายลับพม่าในสมัยธนบุรี (ดังแผนที่ที่ 6) เป็นแผนที่ซึ่งเขียนลงบนแผ่นกระดาษด้วยสีฝุ่นขนาดราว 3x4 ฟุต⁴⁰ โดยมีรายละเอียดชัดเจนเพียงบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งถือเป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้ทราบถึงที่ตั้งของสถานที่สำคัญรวมทั้งการใช้พื้นที่ในบริเวณเมืองธนบุรีด้วย ในแผนที่ได้แสดงให้เห็นถึงการใช้พื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออกมีความแตกต่างกัน โดยพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกประกอบด้วยพระราชวังของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ (หมายเลข 1) ซึ่งสร้างอยู่ในพื้นที่ติดต่อกับป้อมบางกอกหรือป้อมวิไชยประสิทธิ์ (หมายเลข 7) อาณาเขตของพระราชวังครอบคลุมพื้นที่จนถึงคลองนครบาล (คลองวัดแจ้ง)⁴¹ ทำให้วัดอรุณราชวราราม (วัดแจ้ง) กลายเป็นวัดในบริเวณพระราชวังจึงเป็นวัดไม่มีพระสงฆ์อาศัยอยู่ จำพรรษา ส่วนเขตพระราชวังด้านตะวันตกนั้นจรดวัดโมลีโลกยาราม (วัดท้ายตลาด) เป็นที่ตั้งของตลาดท้ายสนม พื้นที่นอกพระราชวังตั้งแต่คลองนครบาลขึ้นไปถึงคลองมอญเป็นที่ตั้งวังเจ้านาย และถูก ตัดคลองมอญเป็นบ้านขุนนางคือ พระยาธรรมาภิกรณ์ (บุญรอด) ต้นสกุลบุญรัตพันธุ์ (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดศรีอภัยวรวิหาร) พื้นที่ทางทิศเหนือคลองมอญขึ้นไปเป็นนิवासถานของเจ้าพระยาจักรี (หมายเลข 2) ซึ่งต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ส่วนพื้นที่ต่อจากนั้นขึ้นไปอีกเป็นอุ้งกำปั่นอยู่ติดกับวัดระฆังโฆสิตาราม (วัดบางหว้าใหญ่) เหนือวัดระฆังโฆสิตารามขึ้นไปจนถึงปากคลองบางกอกน้อย ถือเป็นสุดเขตกำแพงเมือง ส่วนพื้นที่ต่อเนื่องไปเป็นคลองเรียกว่า ตำบลบ้านปูน ตำบลสวนมังคุด และตำบลสวนลิ้นจี่ ซึ่งเป็นนิवासถานพระญาติวงศ์ของเจ้าพระยาจักรี นอกจากนี้ยังมีการตั้งชุมชนของกลุ่มคนเชื้อชาติต่าง ๆ ที่กระจายอยู่รอบ ๆ เมืองธนบุรีอีกด้วย

⁴⁰ สุรินทร์ มุขศรี, “กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า,” ศิลปวัฒนธรรม 21 (9 กรกฎาคม 2543) : 67.

⁴¹ เห็นที่เรียกคลองวัดแจ้งว่าคลองนครบาล เนื่องจากในสมัยธนบุรีมีกรมนครบาลตั้งอยู่ในบริเวณนั้น ใน ฉัตรกรรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 24.

แผนที่ที่ 6 แผนที่กรุงธนบุรีที่เขียนโดยสายลับพม่า

ที่มา : พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), จดหมายรายวันทัพ, อภินิหาร
บรรพบุรุษ และเอกสารอื่น (กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, 2551), 160.

จากแผนที่ที่ 6 จะเห็นได้ว่าทางฝั่งตะวันออก (หมายเลข 3) เป็นที่ตั้งของวังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ (เจ้าฟ้าเหม็น) ซึ่งเรียกว่า “วังลูกเจ้าบางกอก”⁴² ส่วนพื้นที่หมายเลข 9 เป็นที่ตั้งของชุมชนชาวจีน ซึ่งมีพระยาราชเศรษฐีเป็นหัวหน้า โดยตำแหน่งของพระยาราชเศรษฐีคือ ผู้ที่มีบทบาททางการค้าในสมัยธนบุรีเป็นอย่างมาก และเรือนแพที่เห็นเรียงรายอยู่บริเวณริมน้ำคือชุมชนชาวจีน อย่างไรก็ตามบริเวณภายในกำแพงเมืองธนบุรีนอกจากเป็นที่ตั้งของพระราชวังและที่ทำการหลวง เช่น กรมพระนครบาลแล้ว ยังเป็นที่ตั้งของบ้านเรือนขุนนางคนสำคัญ เช่น เจ้าพระยาจักรี มีบ้านเรือนอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับพระราชวัง ดังปรากฏในหมายเลข 2 ของแผนที่ ทั้งนี้เพื่อความสะดวกต่อการเข้าเฝ้าปรึกษาราชการ ซึ่งในแผนที่ได้ปรากฏบ้านเรือนหลังเล็กอยู่รายล้อมบ้านของเจ้าพระยาจักรีเป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอำนาจของเจ้าพระยาจักรีในสมัยธนบุรีได้เป็นอย่างดี

⁴² สุรินทร์ มุขศรี, “กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า,” ศิลปวัฒนธรรม 21, 70.

2.2 วังเจ้านายและบ้านขุนนางในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

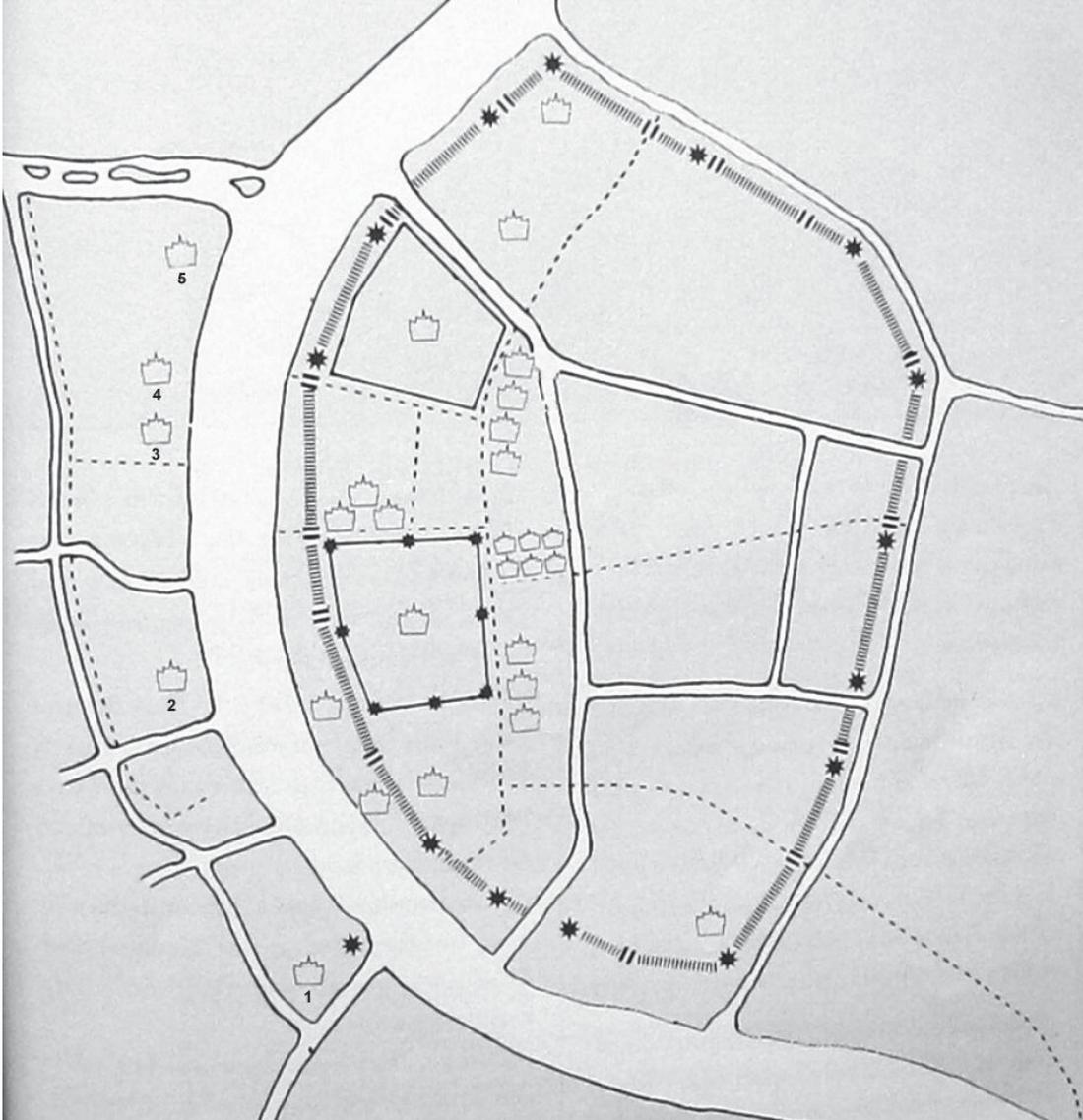
เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1 : พ.ศ. 2325 – พ.ศ. 2352) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้น 3 แห่งได้แก่ พระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล และพระราชวังบวรสถานพิมุข ตามแบบแผนที่มีมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา⁴³ โดยพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในราชธานีแห่งใหม่คือบริเวณบางกอกฝั่งตะวันออก ส่วนพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) เป็นวังที่สำคัญรองลงมาจากพระราชวังบวรสถานมงคล และเป็นที่พักของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้กับปากคลองบางกอกน้อย

การที่รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังหลังในพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกนั้น แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองธนบุรี ที่ทำหน้าที่เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และยังเป็นการระงับการตีฝ่าเมืองบางกอก ซึ่งมีชัยภูมิที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านกลางเมือง จึงจำเป็นต้องมีการกระจายกำลังในการป้องกันพระนคร โดยวิธีการขนานทัพศึก นอกจากนี้รัชกาลที่ 1 ยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงพระราชวังเดิมในสมัยธนบุรี และพระราชนิเวศน์เดิมของพระองค์เมื่อครั้งยังทรงดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาจักรี รวมทั้งที่ประทับของพระราชวงศ์ผู้ใหญ่หลายพระองค์ โดยยกระดับขึ้นเป็นวังรวมทั้งสิ้น 5 วัง⁴⁴ ทั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทำหน้าที่รักษาพระนครตามจุดยุทธศาสตร์ อีกทั้งเพื่อพระราชทานให้กับพระประยูรญาติ และเป็นบำเหน็จความชอบแก่ผู้ร่วมรบในการกอบกู้ชาติ โดยวังที่สร้างขึ้นเพื่อรักษาพระนครตามจุดยุทธศาสตร์ในพื้นที่ฝั่งตะวันตกที่สำคัญ (ดังแผนที่ที่ 7)

⁴³ สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), *เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), 123.

⁴⁴ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, *องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์*, 29.

แผนที่ที่ 7 แผนที่แสดงพระราชวังและวังในสมัยรัชกาลที่ 1

ที่มา : ปรับปรุงจาก ม.ร.ว. ใญ่ น้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543) : 33.

พระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ (หมายเลข 1) ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่ บริเวณหัวคู้ของแม่น้ำและคลองมาบรรจบกัน รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงธิดานุเคราะห์ พระโอรสสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ เพื่อรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ โดยได้ทรงประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2328 จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จไปประทับ ณ พระราชวังเดิม ครั้งเมื่อเถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2 : พ.ศ. 2352 - พ.ศ.2367) จึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ พระบรมมหาราชวัง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงเจริญพระชันษาออกวังได้จึงเสด็จมาประทับที่พระราชวังเดิม และทรงออกผนวชใน พ.ศ. 2466 ซึ่งเป็นปีแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3 : พ.ศ. 2367 - พ.ศ. 2394) พระราชวังเดิมจึงเป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา และเจ้าฟ้าจุฑามณีฯ (ต่อมาทรงบวรราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) โดยได้เสด็จประทับอยู่ถึง พ.ศ. 2393⁴⁵

พระนิเวศน์เดิมของรัชกาลที่ 1 (หมายเลข 2) ตั้งอยู่บริเวณปากคลองมอญ ต่อมาได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรจน พ.ศ. 2328 จึงทรงย้ายไปประทับยังพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เสด็จประทับ ต่อมาทรงได้รับอุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลใน พ.ศ. 2352 จึงย้ายไปประทับยังพระราชวังบวรสถานมงคล กรมขุนธิดานุรักษ์ พระราชโอรสในกรมพระราชวังบวรเสนานุรักษ์ จึงเสด็จประทับต่อมาจนสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2411

พระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลัง (หมายเลข 5) ตั้งอยู่บริเวณตำบลสวนลั่นจี ใกล้วัดระฆังโฆสิตาราม รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศน์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ในสมเด็จพระที่นั่งเธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี พระพี่นางพระองค์ใหญ่ ซึ่งต่อมาทรงสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข พระราชวังบวรสถานพิมุขนี้ทำหน้าที่รักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ⁴⁶ ต่อมาเมื่อ

⁴⁵ ม.ร.ว.แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 183-184.

⁴⁶ ม.ร.ว.แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 27.

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขเสด็จทิวงคตใน พ.ศ. 2349 แล้ว รัชกาลที่ 1 มิได้ทรงตั้งผู้ใดดำรงตำแหน่งพระราชวังบวรสถานพิมุขอีก⁴⁷ นอกจากนี้ยังมีวังสวนมังคุด (หมายเลข 4) ตั้งอยู่ตำบลสวนมังคุดระหว่างวัดระฆังโฆสิตารามกับพระราชวังบวรสถานพิมุข บริเวณนี้เป็นพระนิเวศน์เดิมของสมเด็จพระที่นั่งเชอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี ต่อมาทรงโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงขึ้นเป็นวังเรียกว่า วังสวนมังคุด⁴⁸ ส่วนวังบ้านปูน (หมายเลข 3) ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านปูนระหว่างวัดระฆังโฆสิตารามกับวังสวนมังคุด⁴⁹ รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเป็นบำเหน็จแก่พระองค์เจ้าขุนเณรซึ่งเป็นสามัญชน แต่ทรงสถาปนาให้มียศเป็นพระองค์เจ้า เนื่องด้วยกระทำความดีความชอบเมื่อครั้งทำศึกไทยรบพม่าที่ทุ่งลาดหญ้า⁵⁰

จากทำเลที่ตั้งของวังต่าง ๆ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดังกล่าวข้างต้นพบว่าทุกวังตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา โดยแบ่งเป็น 3 ตำแหน่งตามพื้นที่ที่ขนานกับพระบรมมหาราชวังฝั่งพระนครเพื่อทำหน้าที่อารักขาและเป็นพื้นที่ตั้งรับทัพของพม่า ซึ่งในระยะแรกของการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงมีศึกติดพันอยู่กับสงครามพม่าอยู่ ดังเช่น สงครามเก้าทัพ (พ.ศ. 2328) สงครามทุ่งลาดหญ้า สงครามที่ปากพิงและสงครามทางหัวเมืองปักษ์ใต้⁵¹ เป็นต้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในช่วงแรกที่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น สงครามยังคงเป็นปัญหาสำคัญที่ต้องตระหนักเป็นอย่างมาก การตั้งวังนอกจากจะเป็นที่อยู่อาศัยของพระประยูรญาติและขุนนางชั้นผู้ใหญ่แล้วยังแสดงให้เห็นถึงความรอบคอบของการรักษาพระนครอย่างเต็มที่อีกด้วย

ต่อมาหลังเมื่อการสงครามระหว่างไทยและพม่าถึงช่วงห่าง รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ กำหนดให้พระราชโอรสที่มีพระชันษาสมควรเข้ารับใช้ราชการแผ่นดิน โดยที่สร้างวังใหม่พระราชทานให้เป็นที่ประทับและให้ทรงกำกับกรมกองต่าง ๆ ตามความถนัดของแต่ละพระองค์ โดยวังที่โปรดเกล้าฯ สร้างพระราชทานในระยะนี้ ได้แก่ วังพระราชโอรสฝ่ายวังหน้า ตั้งอยู่บริเวณ

⁴⁷ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ, 179.

⁴⁸ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 29.

⁴⁹ สุคารา สุจฉายา, บรรณาธิการ, ธนบุรี, 88.

⁵⁰ รายละเอียดเรื่องสงครามทุ่งลาดหญ้า ดูใน กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : คลังวิทยา, 2505), 104.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, 100.

ริมพระนิเวศน์เดิมฝั่งตะวันตก ที่สำคัญมี 3 วัง ได้แก่ วังที่พระราชทานแก่กรมขุนชิเบศร์บวร วังที่พระราชทานแก่กรมหมื่นอมรมนตรี และวังที่พระราชทานแก่กรมหมื่นกระษัตริย์ศรีศักดิ์เดช ซึ่งวังทั้ง 3 แห่งนี้ ได้พระราชทานให้กับพระราชโอรสร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกัน คือ เจ้าจอมมารดา น่วม ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์⁵²

2.3 แหล่งผลิตพืชผลทางเกษตรกรรม

ชื่อเสียงของบางกอกฝั่งตะวันตกในฐานะที่เป็นแหล่งผลไม้อร่อยรสดีที่สืบเนื่องมาจาก สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ ยิ่งกลายเป็นแรงจูงใจอย่างหนึ่งที่ส่งเสริมให้ผู้คนเข้ามา ตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะบางกอกฝั่งตะวันตกมีดินที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การ เพาะปลูกและเป็นที่อยู่อาศัย ดังปรากฏในพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ความว่า “ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่เป็นที่ลุ่ม เจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน”⁵³ โดย ลักษณะของพื้นที่ลุ่มทางฝั่งตะวันออกนั้นมีความเหมาะสมกับการทำนามากกว่าทำสวน ส่วนพื้นที่ ดอนทางฝั่งตะวันตกจะเหมาะกับการทำสวนมากกว่าทำนา สำหรับการเพาะปลูกพืชผลทาง การเกษตรกรรมของพื้นที่ในบางกอกฝั่งตะวันตกกระจายอยู่ทั่วไป ในบางบริเวณมีชื่อเรียกเฉพาะ ตามระยะทางโดยเอาพระนครเป็นศูนย์กลางว่า สวนบางบนและสวนบางล่าง สวนในและสวนนอก สวนบางบนคือพื้นที่ทางด้านเหนือพระนครขึ้นไป เช่น สวนทุเรียนบางขุนนนท์ บางผักหนาม สวนบางล่างคือพื้นที่ทางด้านใต้พระนครลงมาเช่น สวนทุเรียนตำบลวัดทอง (วัดทองนพคุณ) สวนใน หมายถึงพื้นที่บริเวณตั้งแต่ถนนบุรีเรือมายังบางกอกจรดถึงพระประแดง (ปากลัด) และ สวนนอก หมายถึงบริเวณทิศตะวันตกไปทางแม่น้ำท่าจีน ไปจนถึงแม่น้ำแม่กลองที่ราชบุรี⁵⁴

⁵² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 26 เรื่อง ตำนานวังเก่า (พระนคร : ม.ป.พ., 2513, พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพันเอกหม่อมราชวงศ์เล็ก จอนรณ ณ วัดโสมนัสราชวรวิหาร), 31.

⁵³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรม ศิลปากร, 2531), 1.

⁵⁴ ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369”, 20.

ผลไม้ที่ปลูกในแต่ละพื้นที่มีรสชาติที่แตกต่างกัน ทั้งนี้อาจขึ้นอยู่กับสภาพดิน น้ำ และอากาศของสถานที่นั้น ๆ ส่งผลให้แต่ละพื้นที่มีผลไม้ที่มีชื่อเสียงแตกต่างกันออกไป โดยพื้นที่ในบางกอกฝั่งตะวันตกมีการปลูกมะพร้าว ลิ้นจี่ ลำไย มะไฟ และกล้วย ซึ่งเป็นผลไม้ที่ปลูกกันทั่วไป⁵⁵ ส่วนผลไม้ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีในแต่ละย่านนี้ ได้แก่ ทูเรียนบางบอน ปลูกที่บางขุนนนท์ในคลองบางกอกน้อย เป็นทูเรียนผลโตมีรสมันมากกว่าหวาน, ทูเรียนบางลำภู ปลูกที่ตำบลวัดทอง แดบคลองสาน เป็นทูเรียนเนื้อละเอียดมีรสหวานมากกว่ามัน, ลางสาตคลองสาน ปลูกแดบคลองสาน มีรสชาติทั้งหอมและหวาน⁵⁶, หมากบางลำภูราชบุรีบูรณะ, สวนพลูบางไผ่ไก่และบางยี่เรือ, มังคุดวังหลัง, มะม่วง มะปราง เงาะบางยี่ขัน และฝรั่งบางเสาธง

สำหรับการเพาะปลูกของชาวสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกนั้นจะมีได้ปลูกพืชผลไม้เพียงชนิดเดียว แต่จะมีการปลูกพืชพันธุ์หลากหลายชนิดปะปนกันไปในพื้นที่ สำหรับสวนในบางย่านที่ได้ชื่อว่าสวนทูเรียน สวนเงาะ สวนมะปราง เนื่องมาจากมีการปลูกผลไม้ชนิดนั้นเป็นหลักหรือมีจำนวนมาก และผลไม้ชนิดนั้น ๆ หากปลูกในพื้นที่นี้จะมรสดีกว่าบริเวณอื่นนอกจากนี้ ในบริเวณสวนอาจปลูกพืชผักสวนครัว เช่น ขิง ข่า ตะไคร้ พริก พริกไทย มะนาว เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน และยังสามารถนำไปขายที่ตลาดเมื่อมีปริมาณที่มากเกินความต้องการ และด้วยเหตุที่บางกอกฝั่งตะวันตกเป็นแหล่งผลิตผลไม้มานานชนิดทำให้เกิดชุมชนหรือตลาดที่ขายผลไม้ตามบริเวณริมน้ำต่าง ๆ

2.4 แหล่งผลิตสินค้าหัตถกรรม

ในสมัยธนบุรีหลังจากพระเจ้าสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ได้สถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี มีการสร้างเมืองขึ้นมาเพื่อให้เป็นศูนย์กลางทางการค้า และเพื่อให้ผู้คนที่กระจัดกระจายหนีเอาตัวรอดจากสงครามเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานร่วมกับกลุ่มคนที่มีอยู่แต่เดิม ดังนั้นจึงทำให้มีการอพยพของผู้คนเข้ามารวมกลุ่มขึ้นเป็นชุมชนตามเชื้อชาติ ศาสนาและอาชีพ ต่อมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ชุมชนในบางกอกฝั่งตะวันตกที่มีมาแต่เดิมตั้งแต่สมัยธนบุรียังคงอาศัยอยู่ที่เดิมไม่มีการอพยพไปยังฝั่งพระนครแต่อย่างใด โดยเฉพาะในส่วนของการ

⁵⁵ กาญจนาคพันธุ์ (นามแฝง), *เมื่อวานนี้ 1* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519), 89.

⁵⁶ พลาคิษฐ์ สิทธิรัชกิจ, *กรุงเทพฯศึกษา* (กรุงเทพฯ :บันทึกสยาม, 2551), 145-147.

ตั้งถิ่นฐานของย่านชุมชนกลุ่มผู้มีฝีมือในงานหัตถกรรม ที่ได้เลือกทำเลที่ตั้งชุมชนขึ้นบริเวณที่มีผู้อยู่อาศัยอย่างหนาแน่น ซึ่งมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนแต่ละแห่งนั้น ซึ่งได้มีส่วนส่งเสริมการประกอบอาชีพหัตถกรรมที่เกี่ยวข้องกับวัดหรือพุทธศาสนาขึ้นในชุมชนต่าง ๆ ของบางกอกฝั่งตะวันตก ได้แก่ ชุมชนบ้านบุ ชุมชนบ้านช่างหล่อ และชุมชนบ้านขมิ้น เป็นต้น

1) การทำขันลงหินของชุมชนบ้านบุ

บ้านบุตั้งอยู่บริเวณริมคลองบางกอกน้อย เป็นชุมชนที่มีงานหัตถกรรมสืบทอดกันมาเป็นเวลานาน ย่านบ้านบุเป็นแหล่งการผลิตเครื่องโลหะทองเหลือง ทองขาว⁵⁷ และการทำขัน ลงหินบ้านบุ โดยปรากฏหลักฐานในนิราศหลายเรื่องในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งกวีใช้คลองบางกอกน้อยเป็นเส้นทางสัญจร ดังเช่น นิราศพระแท่นดงรัง ของหมื่นพรหมสมพัตสร มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงบ้านบุความว่า

...ถึงบ้านบุขันสนั่นก้อง   เขาหลอมทองเท่ายละลายไหล
ทรงฟี่ร้อนเหมือนหนึ่งทองในกองไฟ   ทำกระไรร้อนเราจะเบาบาง...⁵⁸

อย่างไรก็ดีมีการสันนิษฐานว่าชุมชนบ้านบุเป็นชุมชนที่มีการอพยพย้ายถิ่นฐานของผู้คนมาจากกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเคยประกอบอาชีพช่างบุ ทำเครื่องทองลงหินหรือเครื่องทองสัมฤทธิ์มาก่อน ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีจึงได้อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนขึ้นบริเวณนอกคลองคูเมืองธนบุรีฝั่งตะวันตก ที่บริเวณปากคลองบางกอกน้อย โดยมีวัดอมรินทราราม และวัดสุวรรณาราม (วัดทอง) เป็นศูนย์กลางของชุมชน โดยผู้คนในย่านนี้ประกอบอาชีพด้วยการทำภาชนะเครื่องทองลงหิน

คำว่า "บุ" หมายถึงการตีให้เข้ารูป ใช้กับงานโลหะ ซึ่งเป็นงานที่ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญและความประณีต และกว่าจะลงแรงจนได้เป็นขันลงหินที่สวยงามนั้นต้องผ่านขั้นตอนต่าง ๆ มากมาย เริ่มตั้งแต่การนำโลหะสามชนิดอันได้แก่ ทองแดง ดีบุก และเศษสัมฤทธิ์ เช่น

⁵⁷ ฉัตรารณณ์ พิรุณรัตน์, “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ.2325-2369” 119.

⁵⁸ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, “เรื่องเก่าและของดีกรุงธนบุรี,” ธนบุรีถิ่นของเรา (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2538), 397.

ทองมั่วล่อหรือทองฉาบ (ทองจาก เครื่องดนตรีสัมฤทธิ์ของจีน เช่น มั่วล่อ ฉาบ ผ่าง ที่ชำรุดแล้ว เป็นต้น) หากมีโลหะอื่นเจือปนจะทำให้เนื้อทองไม่ประสานตัวเมื่อนำมาตีจะแตกทันที เมื่อหลอมโลหะทั้งสามจนละลายเป็นเนื้อเดียวกันแล้วจึงเทลงบนพิมพ์ดินเผาทรงกลม หน้าเป็นหลุมตื้นที่เรียกว่า "ดินงั้น" ทำจากดินเหนียวผสมแกลบเผาไฟ มีหลายขนาดขึ้นอยู่กับว่าจะทำเป็นภาชนะอะไร จากนั้นรอให้ทองเย็นตัวลงช้า ๆ ซึ่งในขณะนั้นทองจะอ่อนตัวสามารถนำมาตีแผ่ให้ได้ขนาดที่ต้องการและตีให้ขึ้นรูปได้ จากนั้นก็จะแต่งรูปภาชนะอีกครั้งด้วยค้อนแต่ง แล้วนำไปเผาไฟอีกครั้ง จนสุกแดงแล้วนำไปจุ่มน้ำเพื่อให้ทองเย็นตัวอย่างรวดเร็ว และจะทำให้ภาชนะนั้นมีความแข็งแกร่งทนทานต่อการสึกหรอ จากนั้นจึงเป็นหน้าที่ของช่างฉาบ ซึ่งมีหน้าที่ทำให้ภาชนะเรียบเสมอกันเสร็จแล้วนำไปกลึงเพื่อให้ผิวเรียบและกรอเพื่อขัดเงา ในสมัยก่อนจะใช้หินละเอียดผสมน้ำห่อผ้าใต้งลงในขันแล้วเหยียบหรือคลึง ขัดลบรอยในขันจนขึ้นเงา จึงเรียกวินีว่า "ลงหิน" ⁵⁹ อาชีพการทำหัตถกรรมขันลงหินของย่านบ้านบุญนี้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของผู้คนที่อิงอยู่กับพุทธศาสนา เพราะสินค้าหลักที่ผลิตออกมานั้นคือขันสำหรับตักบาตรทำบุญ ซึ่งในละแวกใกล้เคียงไม่ปรากฏว่ามีชุมชนที่ทำขันลงหินหรือการบุขัน จึงทำให้บ้านบุญกลายเป็นแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ที่มีการผลิตขันลงหินที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของชุมชนเพื่อส่งจำหน่ายกระจายไปยังชุมชนต่าง ๆ

2) การหล่อพระพุทธรูปของชุมชนบ้านช่างหล่อ

ศิลปกรรมคือเครื่องบ่งบอกถึงความเจริญก้าวหน้าของชุมชนหรือสังคม การหล่อพระพุทธรูปเป็นงานหัตถกรรมอีกแขนงหนึ่งของชาวไทยที่แสดงถึงศิลปกรรมชั้นสูงของชาติซึ่งมีมาตั้งแต่ในสมัยที่พุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในดินแดนสยาม พระพุทธรูปแต่ละสมัยมีเอกลักษณ์และความสวยงามที่แตกต่างกันไป การสร้างพระพุทธรูปจึงงานที่มีความยากลำบากและสลับซับซ้อน ช่างหล่อพระพุทธรูปจึงต้องมีความสามารถและมีใจรักทางด้านศิลปะ การหล่อพระพุทธรูปได้เป็นมรดกตกทอดทางวัฒนธรรมของชาวไทย โดยชุมชนบ้านช่างหล่อเป็นชุมชนหนึ่งที่มีการสืบทอดศิลปกรรมในการปั้นหล่อพระพุทธรูปมาตั้งแต่สมัยธนบุรีจนถึงรัตนโกสินทร์

⁵⁹ ราชละเอียด คูใน พร้อมพงษ์ ไพริริณ, ชุมชนช่างแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : วันชนะ, 2547), 37-44.

บ้านช่างหล่อตั้งอยู่บริเวณด้านหลังของพระราชวังบวรสถานพิมุข สันนิษฐานว่า กลุ่มคนที่มาอาศัยในย่านบ้านช่างหล่อมียุคหลาย ทั้งที่เป็นกลุ่มชาวลาวซึ่งมีฝีมือทางการช่าง ถูกกวาดต้อนมาและมาเป็นไพร่ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข นอกจากนี้ยังมีกลุ่มช่างฝีมือคนไทยซึ่งอพยพมาจากกรุงศรีอยุธยา มาตั้งบ้านเรือนที่บริเวณริมด้านนอกคลองคูเมืองในสมัยธนบุรี ซึ่งชาวบ้านในบริเวณนี้ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพช่างหล่อพระพุทธรูป และมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่สืบสกุลต่อเนื่องกันมาในสกุลช่างต่าง ๆ⁶⁰ ในอดีตชุมชนบ้านช่างหล่อเป็นที่ตั้งของโรงหล่อพระหลายแห่ง โดยโรงหล่อพระเหล่านี้เป็นเสมือนศูนย์กลางของกลุ่มบ้านช่างที่ตั้งอยู่ในบริเวณนี้ ชุมชนบ้านช่างหล่อจึงเป็นที่รวมของช่างปั้นและหล่อพระพุทธรูปหลายตระกูล เช่น พระเทพธนา (สิน ปฎิมากร) เจ้ากรมช่างสิบหมู่ ช่างเอกในสมัยรัชกาลที่ 3 และเป็นต้นตระกูลปฎิมากร⁶¹ ผู้คนในชุมชนแห่งนี้มีอาชีพหล่อพระพุทธรูปเป็นงานหลักประกอบไปด้วยช่างปั้นช่างเททอง รวมถึงช่างลงรักปิดทอง ที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในช่วงรัชกาลที่ 3 ซึ่งมีการสร้างพระพุทธรูปห่มจีวรลายดอกพิกุลปิดทอง สืบเนื่องจากการที่เป็นชุมชนช่างฝีมือจึงทำให้บ้านช่างหล่อสามารถพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนใหญ่ชุมชนหนึ่ง ที่มีความสำคัญในฐานะแหล่งหล่อพระพุทธรูป เพราะในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ผู้คนส่วนใหญ่ยังคงยึดติดอยู่ในจารีตการทำบุญแบบเดิม คือ คดการสร้างพระพุทธรูปถวายวัดที่ถือว่าเป็นการสร้างกุศลอันยิ่งใหญ่ ดังนั้นการหล่อพระพุทธรูปของชุมชนแห่งนี้จึงขยายตัวมากขึ้น

3) การทำผงขมิ้นของชุมชนบ้านขมิ้น

ย่านบ้านขมิ้นตั้งอยู่บริเวณใกล้เคียงกับวัดระฆังโฆสิตาราม โดยย่านบ้านขมิ้นปรากฏชื่อตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ผู้คนในย่านนี้ประกอบอาชีพผลิตผงขมิ้นขาย ชาวบ้านจึงเรียกบริเวณบ้านนี้ว่า “บ้านขมิ้น” ขมิ้นเป็นสินค้าที่ขายดีมาช้านานและเป็นที่ต้องการของตลาด เนื่องจากสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้หลายอย่างทั้งนำไปบริโภคกับหมากพลูหรือเป็นเครื่องสำอางประทีนผิว⁶² เช่น ถ้านำขมิ้นไปผสมกับปูนขาวเพื่อให้ผงขมิ้นทำปฏิกิริยากับปูนขาวก็จะได้เป็นปูนแดง

⁶⁰ ศิลปากร,กรม. ภูมิปัญญาไทยในงานศิลป์ถิ่นเมืองกรุง, 119.

⁶¹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ, เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, 245.

⁶² เรื่องเดียวกัน, 229-230.

ไว้ กินกับหมากพลูซึ่งเป็นที่นิยมของคนไทย นอกจากนี้ผู้คนยังนิยมใช้ขมิ้นผง แป้งหินร่ำ ดินสอพองมาเป็นเครื่องประทินผิว โดยนำขมิ้นมาละลายน้ำใช้ผู้ช่วยขัดคราบโคลตามร่างกาย อีกทั้งขมิ้นยังสามารถนำไปใช้สำหรับการแสดงละครรำ การประกอบอาหารเพื่อเพิ่มกลิ่นและรสร้อนแรงให้แก่หลายชนิด⁶³ นอกจากนี้ขมิ้นยังมีสรรพคุณทางยา โดยสารหอมระเหยของขมิ้นมีสรรพคุณบรรเทาอาการปวดท้อง ท้องอืด แน่นจุกเสียด อาหารไม่ย่อยอีกด้วย

การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในชุมชนบ้านบุ ชุมชนบ้านช่างหล่อ และชุมชนบ้านขมิ้นซึ่งยึดอาชีพงานหัตถกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักในการตั้งถิ่นฐานยังได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลที่ 2 เนื่องจากพระองค์ทรงโปรดฯ ให้มีการส่งเสริมการสอนวิชาชีพ และการช่างต่าง ๆ ขึ้นในแหล่งชุมชนหัตถกรรมนั้น ๆ ประกอบกับสินค้าหัตถกรรมต่าง ๆ ที่ผลิตได้เป็นที่นิยมของสังคมไทยที่ให้ความสำคัญกับการสร้างบุญไว้ในบวรพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้ทั้งสามชุมชนในย่านบางกอกฝั่งตะวันตกจึงยังคงรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนหัตถกรรมที่มีชื่อเสียงถึงในปัจจุบัน

2.5 ตลาดน้ำ

ตลาดเป็นเสมือนศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนสินค้านานาชนิดที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตของผู้คนมาตั้งแต่อดีต ตลาดที่สำคัญมักตั้งอยู่ตามเส้นทางคมนาคมทางน้ำ เนื่องจากในสมัยก่อนผู้คนนิยมใช้เส้นทางสัญจรทางน้ำมากกว่าทางบก ดังนั้นด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ของบางกอกฝั่งตะวันตกที่เต็มไปด้วยลำคลองสายต่าง ๆ กระจายอยู่ทั่วบริเวณ จึงส่งผลให้มีการตั้งบ้านเรือนของผู้คนส่วนใหญ่อยู่ตามบริเวณแม่น้ำลำคลอง รวมทั้งอาศัยอยู่ตามเรือนแพริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นจำนวนมาก การตั้งถิ่นฐานของผู้คนโดยยึดเส้นทางน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลัก ทำให้เกิดตลาดน้ำสำคัญหลายแห่งในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ดังที่ปรากฏในบันทึกเรื่องเล่ากรุงสยามของสังฆราชปาลเลอัวซ์ (Bishop Jean-Baptiste Pallegoix : พ.ศ. 2348 – พ.ศ. 2405) ความว่า

⁶³ อังคาร, 18 ชุมชนหัตถกรรม ภูมิปัญญาโบราณ กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2545),

ราชอาณาจักรสยามน่าจะเป็นประเทศแห่งการค้าโดยธรรมชาติ... ถ้าคลองแม่น้ำ เป็นเส้นทางสัญจรของเรือเป็นอันมากสืบสน ซึ่งนำสินค้ามาถ่ายในร้านค้าหรือคลังสินค้าในพระนคร ภายในประเทศ การค้ามักจะดำเนินไปด้วยการแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็นส่วนใหญ่⁶⁴

ตลาดที่เกิดขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์มีหลากหลายลักษณะ ได้แก่ ตลาดสด ซึ่งมีทั้งรูปแบบของตลาดน้ำซึ่งมักเป็นตลาดสำคัญที่อยู่ในแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ และตลาดบกที่มักมีขนาดย่อมตั้งอยู่ในชุมชนที่ไกลจากลำน้ำ นอกจากนี้ยังมีตลาดที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าและตลาดสินค้าจากต่างแดน⁶⁵ โดยในส่วนของตลาดน้ำที่เกิดขึ้นในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก มักตั้งอยู่ตามบริเวณปากคลองหรือจุดตัดทางแยกของลำคลองสำคัญที่เป็นเส้นทางขนส่งสินค้าจากสวนออกสู่ชุมชนภายนอก ได้แก่ ตลาดน้ำปากคลองบางกอกน้อย ตลาดน้ำปากคลองบางกอกใหญ่ และตลาดน้ำวัดทอง⁶⁶ ซึ่งหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงบรรยากาศสภาพการค้าขายของตลาดน้ำในบางกอกฝั่งตะวันตก มักปรากฏอยู่ในนิราศที่แต่งขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ที่กวีได้พรรณนาถึงตลาดและเรือนแพที่มีอยู่อย่างหนาแน่นในเส้นทางคลองบางกอกน้อย ดังตัวอย่างที่ปรากฏในนิราศพระประธม ใน พ.ศ. 2385 ของสุนทรภู่ที่กล่าวถึงบรรยากาศการค้าขายที่คึกคักของตลาดน้ำในคลองบางกอกน้อย

....จนนาวาตลาด่องเข้าคลองกว้าง   คำปลบางกอกน้อยละห้อยหวาน
ตลาดแพแลตลอดเขาทอดพวน   แลแต่ล้วนเรือตลาดไม่ขาดคราว
ทุกเรือแพแลลั้บระงับเสียบ   ยิ่งเย็นเยียบยามดึกให้นึกหนาว....⁶⁷

⁶⁴ มงเซเมอว์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, 2502), 305.

⁶⁵ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 103.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, 103.

⁶⁷ กุลทรัพย์ ชื่นรุ่งโรจน์, ผู้รวบรวม, บทกวีนิราศตามคลองบางกอกน้อยถึงบางใหญ่, 15.

นอกจากนั้นในนิราศสุพรรณของหมื่นพรหมสมพัตสร ซึ่งเป็นนายอากรเมืองสุพรรณบุรี ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้พรรณนาถึงย่านการค้าที่ปากคลองบางกอกน้อยนี้ไว้ดังนี้

....ค่อยเลื่อนล่องเข้าคลองบางกอกน้อย	ดูเรียบริ้วเรือแพแม่ค้าขาย
लगคนเล่าเจ้ากรรมคุณมกาย	ไม่มีอายอดสูกับผู้ใด
ที่लगคนได้ระเบียบดูเรียบริ้ว	ไม่มากนักจรจาอักษณาลัย
มีคนซื้ออ้ออึ้งคณิงไป	ไม่มีใครชิงชังทั้งหญิงชาย
ที่लगคนมั่งมีเพราะขี้น้อ	มันทั้งขอทั้งริบเอาฉิบหาย
लगลำเมียแจวหัวฝัวแจวท้าย	ดูสบายตามประสาเขาหากิน
พวกแม่ค้ามิได้ขาดตลาดน้ำ	สุดจะรำเรือแพกระแสสินธุ์
ก็รีบเร่งเรือมาในวาริน	ยิ่งล้บถันที่เคยเสบายาน.... ⁶⁸

อย่างไรก็ตามแม้ตลาดในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ไม่ได้มีรูปแบบที่แน่นอนเฉพาะตัว โดยตลาดบางแห่งตั้งอยู่ในพื้นที่เดียวกับบ้านเรือนที่อยู่อาศัยแล้วใช้พื้นที่บางส่วนเป็นสถานที่ขายสินค้า ส่วนตลาดน้ำพ่อค้าแม่ค้าจะใช้เรือหรือเรือแพเป็นพาหนะ ในการบรรทุกสินค้าและอาหารนานาชนิดมายังแหล่งนัดพบหรือแหล่งรับซื้อสินค้า เช่นเดียวกับในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกมีทั้งพ่อค้าแม่ค้าที่อาศัยอยู่ในชุมชนที่เป็นที่ตั้งของตลาด พ่อค้าแม่ค้าเรือเร่ที่บรรทุกผลิตผลจากสวนในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกและพื้นที่ใกล้เคียงออกมาจำหน่ายด้วย

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, 16.

บทที่ 3

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกช่วง พ.ศ. 2398 - 2441

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4 : พ.ศ. 2394 – พ.ศ. 2411) เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติใน พ.ศ. 2394 สยามอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านจากสยามเก่าสู่ความเป็นสยามใหม่ เนื่องจากลัทธิจักรวรรดินิยมที่กำลังมีบทบาทอย่างมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเสมือนสัญญาณเตือนให้กษัตริย์พระองค์ใหม่ทรงตระหนักถึงอิทธิพลของตะวันตกที่เข้ามา พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะเปลี่ยนแปลงนโยบายต่างประเทศเพื่อปรับปรุงสยามสู่ความเป็นอารยะ โดยในช่วงเวลาก่อนการเสด็จขึ้นครองราชย์ ขณะที่พระองค์อยู่ในเพศบรรพชิตเป็นระยะเวลาอันยาวนานในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) พระองค์ได้ทรงเห็นวิถีชีวิตความเป็นอยู่และปัญหาของราษฎรอย่างใกล้ชิด ในขณะที่เดียวกันได้ทรงเล็งเห็นถึงผลประโยชน์จากวิทยาการและความเจริญของตะวันตกด้วย พระองค์จึงทรงเป็นหนึ่งในกลุ่มชนชั้นนำที่ได้ติดต่อกับมิชชันนารีที่เดินทางเข้ามา เผยแผ่คริสต์ศาสนา วิทยาการทางการแพทย์ รวมทั้งนำเครื่องจักร เครื่องกล และเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ผลิตด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่มาเผยแพร่ในสยามอีกด้วย¹

อย่างไรก็ดีความหวั่นเกรงอิทธิพลชาติตะวันตกของราชสำนักสยามมีมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้มีการติดตามข่าวสารของชาติตะวันตกที่เข้ามามีบทบาทในเอเชียอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะภายหลังจากชัยชนะของอังกฤษในการทำสงครามกับพม่า 2 ครั้งคือ ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2367-2369 และครั้งที่ 2 พ.ศ. 2395-2397 และชัยชนะของอังกฤษต่อจีนในสงครามฝิ่น พ.ศ. 2383 ยิ่งส่งผลให้ราชสำนักสยามหวั่นเกรงต่ออิทธิพลของอังกฤษมากยิ่งขึ้น เพราะเมื่อจีนแพ้สงครามฝิ่นแล้ว ทำให้ต้องยอมทำสัญญาที่ให้ผลประโยชน์ต่าง ๆ แก่อังกฤษอย่างมากมาย ส่งผลให้สยามตระหนักว่าถ้าอังกฤษสามารถเอาชนะจีนได้อังกฤษก็สามารถยึดสยามได้เช่นกัน ซึ่งมีหลักฐานยืนยันว่าราชสำนักสยามในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้อ่านหนังสือที่พูดอังกฤษ ผู้ที่เข้ามาเจรจาการค้าในสมัย

---

¹ วิไลเลขา ถาวรธนสาร, *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก* (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2545), 27.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) คือจอห์น ครอเฟิร์ด เป็นผู้เขียน และในหนังสือเล่มนี้มีข้อความกล่าวถึงโอกาสที่อังกฤษจะยึดครองกรุงเทพฯ ได้อย่างง่ายดายปรากฏอยู่ด้วย²

ทั้งนี้รัชกาลที่ 4 ทรงตระหนักถึงการขยายอิทธิพลและท่าทีของอังกฤษที่มีต่อภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยทรงเห็นว่าหากอังกฤษส่งคณะทูตมาเจรจากับสยาม อังกฤษคงไม่ต้องการความล้มเหลวเหมือนครั้งที่คณะทูตของ เซอร์เจมส์ บรุค มาเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีที่สยามทำกับอังกฤษใน พ.ศ. 2393 และทรงเห็นว่าถึงเวลาแล้วที่สยามต้องยอมเปิดสัมพันธ์ภาพทางการทูตกับประเทศตะวันตกโดยการทำสนธิสัญญาในลักษณะใหม่ เพราะหากไม่ดำเนินนโยบายผ่อนปรนอาจจะกระทบต่อความมั่นคงของสยามได้ ต่อมาเมื่อรัฐบาลอังกฤษได้แต่งตั้งเซอร์จอห์น เบาว์ริง เป็นอัครราชทูต ผู้มีอำนาจเต็มมาเจรจาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียเข้ามาถวายรัชกาลที่ 4 ใน พ.ศ. 2398 ราชสำนักสยามจึงให้การต้อนรับอัครราชทูตอังกฤษอย่างสมเกียรติ โดยในการเจรจารัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งผู้สำเร็จราชการฝ่ายสยาม 5 คน คือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จพระยาบรมมหาราชวัง สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยารวิวงศ์เป็นผู้แทนการเจรจา ซึ่งการเจรจาประสบความสำเร็จด้วยดี โดยอังกฤษและสยามได้ร่วมกันลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและพาณิชย์ต่อกันเมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 หรือเป็นที่รู้จักในนามของ “สนธิสัญญาเบาว์ริง”³ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงนโยบายต่างประเทศที่สำคัญของสยาม โดยสาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาว์ริงมีดังนี้

1. สยามให้อังกฤษตั้งกงสุลขึ้นในกรุงเทพฯ ได้และให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) แก่คนในบังคับอังกฤษ กงสุลอังกฤษเป็นผู้มีอำนาจพิจารณาตัดสินคดีต่าง ๆ ทั้งคดีแพ่งและอาญา ซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย โดยกงสุลจะลงโทษตามกฎหมายของอังกฤษ

² วิไลเลขา อวารณสาร, *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*, 26-27.

³ เพ็ญศรี คึก, *การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย* (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2542), 6.

2. คนในบังคับอังกฤษมีเสรีภาพในการศาสนา ได้รับอนุญาตให้ทำการค้าและให้พำนักอยู่ได้เฉพาะในกรุงเทพฯ หรือท้องถิ่นที่สามารถเดินทางเรือจากกรุงเทพฯ ไปถึงภายใน 24 ชั่วโมง
3. สยามต้องยกเลิกภาษีปากเรือและภาษีประเภทอื่น ๆ ที่เคยเรียกเก็บ ให้เก็บได้แต่ภาษีขาเข้าในอัตราร้อยละ 3 ของราคาสินค้าเท่านั้น ถ้าหากของจำหน่ายไม่ได้สยามต้องคืนภาษีให้จนครบ
4. ฝิ่น เงินแท่งหรือทองแท่ง ซึ่งเคยเป็นสินค้าต้องห้ามจะได้รับอนุญาตให้นำเข้ามาขายในประเทศได้แต่ฝิ่นนั้นต้องขายให้แก่เจ้าภาษีฝิ่น ถ้าเจ้าภาษีฝิ่นไม่ซื้อไว้ให้บรรทุกกลับไป
5. รัฐบาลสยามสงวนสิทธิ์ที่จะห้ามนำข้าว เกลือ และปลาออกนอกประเทศ หากเกิดความขาดแคลนสินค้าดังกล่าว
6. สยามจะให้การปฏิบัติต่ออังกฤษเยี่ยงชาติที่ได้รับความเคารพห้ำหั่น (ถ้าสยามทำสัญญาขกประโยชน์ให้ชาติหนึ่งชาติใดในวันข้างหน้า นอกเหนือจากที่อังกฤษได้รับในครั้งนี้อังกฤษจะได้รับประโยชน์อันนั้นตามมาด้วย)
7. สนธิสัญญาบอกเลิกไม่ได้ การแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงข้อความใด ๆ ในสัญญาจะกระทำได้เมื่อเวลาผ่านไป 10 ปีแล้ว และจะต้องได้รับความเห็นชอบจากทั้งสองฝ่าย ทั้งต้องแจ้งล่วงหน้า 1 ปีด้วย

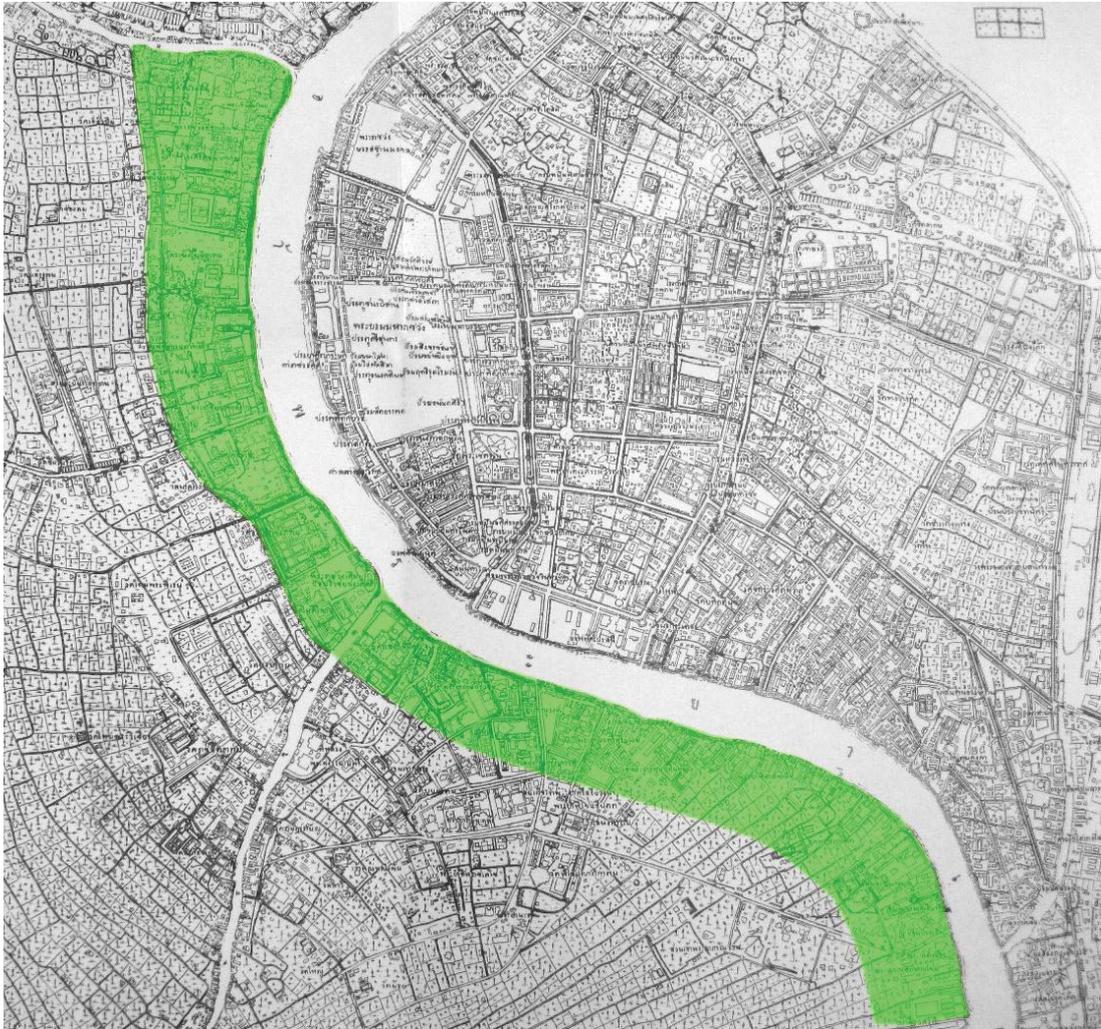
การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษได้ส่งผลต่อสยามในหลาย ๆ ด้าน อาทิ ด้านการเมือง ที่ต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตหรืออำนาจอธิปไตยทางการศาล ซึ่งกำหนดให้อังกฤษตั้งสถานกงสุลและยอมให้คนในบังคับอังกฤษที่เข้ามาอยู่ในสยาม เมื่อกระทำผิดให้กงสุลลงโทษตามกฎหมายของอังกฤษ ด้านเศรษฐกิจไทยต้องเสียอำนาจทางการค้าให้อังกฤษ เพราะสยามไม่มีสิทธิควบคุมการค้าได้อย่างแต่ก่อน โดยต้องยกเลิกระบบผูกขาดของพระคลังสินค้าและระบบการเก็บภาษีสินค้าแบบเดิม และให้เก็บภาษีขาเข้าได้ไม่เกินร้อยละ 3 ของราคาสินค้าเท่านั้น ข้าว เกลือ และปลาไม่เป็นสินค้าต้องห้ามต่อไปเว้นในกรณีเกิดการขาดแคลนสินค้าดังกล่าว⁴ ซึ่งต่อมาสยามได้

⁴ รัช เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2522), 179.

ทำหนังสือสัญญาในรูปแบบเดียวกันกับประเทศอื่น ๆ อีก 12 ประเทศได้แก่ ฝรั่งเศส (พ.ศ. 2399), สหรัฐอเมริกา (พ.ศ. 2399), เดนมาร์ก (พ.ศ. 2401), โปรตุเกส (พ.ศ. 2402), ฮอลันดา (พ.ศ. 2403), ปรัสเซีย (พ.ศ. 2405) สวีเดน นอร์เว เบลเยียม อิตาลี (พ.ศ. 2411) ออสเตรีย-ฮังการี (พ.ศ. 2412) และ สเปน (พ.ศ. 2413) รวมทั้งญี่ปุ่น (พ.ศ. 2440) ซึ่งเป็นชาติเดียวในภูมิภาคเอเชียที่เข้ามาทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการพาณิชย์กับสยาม

สนธิสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษและชาติต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น เป็นสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคที่ทำให้สยามเปรียบอย่างมาก โดยเฉพาะการยกเลิกระบบผูกขาดของพระคลังสินค้าที่ส่งผลกระทบต่อรัฐต้องสูญเสียรายได้หลักจากการค้าขายกับต่างประเทศ แม้จะทำให้เกิดการขยายตัวของการผลิตเพื่อค้าเพิ่มขึ้นก็ตาม แต่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากเศรษฐกิจเพื่อยังชีพไปสู่เศรษฐกิจเพื่อการค้า ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในบริเวณพื้นที่ภาคกลางที่มีความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับการค้าขายกับต่างชาติ รวมทั้งกรุงเทพมหานครที่เป็นเมืองหลวงได้มีการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง ไม่เฉพาะเพียงพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันออกเท่านั้นแต่บางกอกฝั่งตะวันตกได้รับผลจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วยเช่นกัน โดยการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากปัจจัยส่งเสริมในหลาย ๆ ด้าน เช่น นโยบายรัฐในการส่งเสริมการผลิตเพื่อการค้า การขุดคลองเพื่อขยายเส้นทางคมนาคม ซึ่งในที่นี้ผู้ศึกษาจะอธิบายให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในบางกอกฝั่งตะวันตก ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงถึง พ.ศ. 2441 ซึ่งเป็นปีก่อนการสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อยที่จะส่งผลต่อการพัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตกอีกช่วงหนึ่ง

แผนที่ที่ 8 แผนที่บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2439

ที่มา : กองบัญชาการทหารสูงสุด, แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2431 - 2474, (กรุงเทพฯ : กองทัพบก, 2542), ไม่ปรากฏเลขหน้า

3.1. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก

การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงระหว่างสยามกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 ได้ส่งผลให้เศรษฐกิจของสยามมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเศรษฐกิจแบบยังชีพมาเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า แม้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันทั่วราชอาณาจักร แต่ได้เกิดขึ้นในบริเวณกรุงเทพฯ เนื่องจากเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของสยาม รวมทั้งพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกก็ได้รับผลกระทบจากสนธิสัญญาเบาว์ริงเช่นกัน โดยได้ส่งผลต่อการเติบโตของย่านการค้าของกลุ่มพ่อค้าต่างชาติ และเกิดการขยายตัวของตลาดอย่างต่อเนื่องดังนี้

3.1.1 การเติบโตของย่านการค้าของกลุ่มพ่อค้าชาวตะวันตก กลุ่มพ่อค้าชาวจีน และกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดีย

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เมื่อสยามได้ทำสนธิสัญญากับตะวันตกชาติต่าง ๆ แล้ว สยามได้ต้อนรับการเข้ามาของชาวต่างชาติทั้งกลุ่มชาวตะวันตกและกลุ่มคนในบังคับชาวตะวันตก เช่น ชาวอินเดียและชาวจีน ได้เดินทางเข้ามายังสยามเพื่อทำการค้า การเผยแพร่ศาสนา รวมทั้งการเข้ามารับราชการ สำหรับกลุ่มคนที่มีบทบาทในบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างเห็นได้ชัดคือ กลุ่มพ่อค้าชาวตะวันตก ชาวจีนและชาวอินเดีย ซึ่งตั้งย่านการค้าอยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกในบริเวณตั้งแต่ย่านกุฎีจีนต่อเนื่องไปจนถึงย่านปากคลองสาน ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเฉพาะภายหลังจากที่สยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษแล้ว บริเวณนี้พัฒนาเป็นย่านการค้าขนาดใหญ่ที่ประกอบไปด้วยท่าเรือ โกดังสินค้า ห้างร้านต่าง ๆ ทั้งของพ่อค้าชาวตะวันตก พ่อค้าชาวจีน พ่อค้าชาวอินเดียและขุนนางสยาม ซึ่งย่านการค้าในบางกอกฝั่งตะวันตกนับเป็นที่ขายสินค้ารวมทั้งเป็นแหล่งกระจายสินค้าไปยังย่านการค้าและตลาดในกรุงเทพฯ ฝั่งตะวันออก รวมทั้งบริเวณใกล้เคียงอีกด้วย การขยายตัวของย่านการค้าในบางกอกฝั่งตะวันตกได้เติบโตควบคู่ไปกับการขยายตัวของชุมชนชาวต่างชาติที่มีมากขึ้นโดยลำดับ ซึ่งบริเวณที่มีการเติบโตของย่านการค้าในบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างชัดเจนคือ บริเวณย่านกุฎีจีนของกลุ่มพ่อค้าชาวตะวันตก ย่านคลองสานของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนรวมทั้งย่าน ดึกแดงและย่านตึกขาวของกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดีย

สำหรับชุมชนชาวตะวันตกในบางกอกฝั่งตะวันตกซึ่งเริ่มมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา คือในบริเวณป้อมบางกอกทั้งทางด้านฝั่งพระนครและบริเวณกุฎีจีนทางฝั่งตะวันตก โดยบริเวณกุฎีจีน

ยังคงเป็นชุมชนชาวตะวันตกสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ชาติดะวันตกได้เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับสยามด้วยเหตุผลทางการค้า ซึ่งโปรตุเกสเป็นชาติแรกที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับสยามในสมัยรัชกาลที่ 2 ส่วนอังกฤษได้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับสยามเป็นชาติต่อมา ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีพ่อค้าชาวอังกฤษคนแรกที่เข้ามาตั้งกิจการค้าขายอย่างถาวรในกรุงเทพฯ คือ โรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) โดยรัฐบาลสยามให้ โรเบิร์ต ฮันเตอร์ เช่าห้างทำการค้าขายในที่ดินของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) หน้าวัดประยูรวงศาวาส (บริเวณกุฎีจีน) ห้างนี้มีลักษณะเป็นตึก 3 ชั้น 2 ปีก ซึ่งนับเป็นตึกแบบตะวันตกแห่งแรกในกรุงเทพฯ คนทั่วไปเรียกว่า ห้างหันแตรหรือตึกฝรั่ง ห้างนี้นับเป็นศูนย์กลางของพวกพ่อค้าตะวันตกที่เข้ามาภายหลังโดยรู้จักกันในนาม “British Factory”⁵ บ้านของโรเบิร์ต ฮันเตอร์ ย่านกุฎีจีนจึงเป็นเสมือนศูนย์กลางของชาวตะวันตกในกรุงเทพฯ โดยเหตุผลที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณนี้สืบเนื่องมาจากเป็นพื้นที่อยู่ใกล้นิวาสสถานของขุนนางตระกูลบุนนาค ซึ่งมีตำแหน่งหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการต่างประเทศและพระคลังสินค้าในขณะนั้น และสามารถดูแลความเป็นไปของชาวตะวันตกได้โดยสะดวก

นอกจากกลุ่มพ่อค้าชาวตะวันตกแล้วยังมีกลุ่มมิชชันนารีที่มี หมอบลัดเลย์ หมอเฮาส์ และหมอมัททูน เดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2378 อีกทั้งยังมีมิชชันนารีคนอื่น ๆ ได้เดินทางเข้ามาสมทบภายหลัง ซึ่งเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ได้กำหนดให้ชาวตะวันตกเหล่านี้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณเดียวกับ โรเบิร์ต ฮันเตอร์ ซึ่งอยู่ที่บริเวณกุฎีจีนทั้งหมด⁶ อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงระหว่างสยามกับอังกฤษ ได้ส่งผลให้ชาวตะวันตกโดยเฉพาะกลุ่มพ่อค้าชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯ จำนวนมากขึ้น ซึ่งกลุ่มชาวตะวันตกเหล่านี้ได้เข้ามาพร้อมวิทยาการสมัยใหม่ทางด้านต่าง ๆ เช่น การแพทย์ การพิมพ์ การศึกษา

⁵ สวัสดิ์ ทัพพะสุด. “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398 – 2453.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527. 46.

⁶ ผุสดี ทิพทัส, บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 1 รัชกาลที่ 1-3 (พ.ศ. 2325 – 2394) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), 28.

ต่อมาเมื่อสยามได้ยกเลิกการห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศนับตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา จึงส่งเสริมให้ชาวตะวันตกได้เข้ามาดำเนินกิจการค้าข้าว โดยมี การตั้งโรงสีเพื่อส่งข้าวไปขายยังต่างประเทศ โรงสีในกรุงเทพฯ ระยะเวลาที่ตั้งขึ้นเป็นของชาวตะวันตกแทบทั้งสิ้น โรงสีข้าวของชาวตะวันตกนั้นมีปล่องกลมสูงพื้นหลังคา และมีควันไฟพุ่งขึ้นมาจากปล่องไม่ขาดสาย เรียกกันว่า “โรงสีไฟ” ซึ่งโรงสีไฟแห่งแรกในกรุงเทพฯ ตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2401⁷ คือ “โรงสีจักรเมืองอเมริกา” ซึ่งเป็นของชาวอเมริกา โดยโรงสีไฟส่วนใหญ่ตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่ง ทั้งนี้สืบเนื่องจากความสะดวกต่อการขนสินค้าข้าวขึ้นเรือเดินทะเล⁸ การเพิ่มจำนวนของโรงสีไฟของชาวตะวันตกเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ส่งผลต่อปริมาณการส่งออกข้าวที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นของสยามด้วย แต่ด้วยข้อจำกัดของเจ้าของกิจการชาวตะวันตกที่ไม่คุ้นเคยกับระบบการค้ารายย่อย จึงต้องพึ่งพาชาวจีนที่เชี่ยวชาญในการค้าของสยาม โดยมี การว่าจ้างชาวจีนที่รู้ทั้งภาษาจีนและภาษาอังกฤษมาเป็นนายหน้าซื้อขายสินค้าหรือที่เรียกว่า กัมประโด⁹ ซึ่งกัมประโดเหล่านี้ได้มีการสั่งซื้อสินค้าและขายสินค้าให้แก่กลุ่มพ่อค้าชาวจีนด้วยกัน จึงทำให้กลุ่มพ่อค้าชาวจีนเริ่มกลับมา มีบทบาทในการค้าข้าวของสยามอีกครั้ง โดยเฉพาะในช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงมีปัจจัยภายในประเทศจีนที่ผลักดันให้ชาวจีนอพยพออกนอกประเทศรวมทั้งเข้ามายังสยามมากขึ้น โดยกลุ่มชาวจีนที่เข้ามายังสยามสามารถแบ่งได้ 2 กลุ่ม คือกลุ่มที่เข้ามาใช้แรงงาน ชาวจีนกลุ่มนี้มักประกอบอาชีพที่คนไทยไม่นิยมทำ เช่น การเลี้ยงสัตว์หรือการเป็นกุ๊ตตามโรงงานต่าง ๆ และกลุ่มชาวจีนที่เข้ามาทำการค้าขนาดเล็ก ซึ่งสามารถสะสมทุนขึ้นมาทีละเล็กละน้อยจนพัฒนาเป็นนายทุนขนาดใหญ่ในเวลาต่อมา

ในบางกอกฝั่งตะวันตกได้มีกลุ่มชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะตามบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองสายต่าง ๆ เช่น คลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ คลองมหาสวัสดิ์ เป็นต้น โดยชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานตามลำคลองส่วนใหญ่ประกอบอาชีพค้าขายปลูสดัก และเพาะปลูก และอาศัยอยู่ในเรือนแพบริเวณ 2 ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากนี้ยังมีชุมชนชาวจีนที่มาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยาไปจนถึง

⁷ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, 213.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 214.

⁹ เรื่องเดียวกัน, 215.

ปากคลองสาน ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับชุมชนใหญ่ของชาวจีนทางฝั่งพระนครคือ บริเวณราชวงศ์ โดยชุมชนชาวจีนในย่านบ้านสมเด็จพระยาไปจนถึงปากคลองสานมีความแตกต่างจากชุมชนชาวจีนทางฝั่งพระนครคือ มีความเป็นอยู่ไม่แออัดและไม่สกปรก รวมทั้งไม่ได้มีลักษณะเป็นตลาดขายสินค้าปลีกแบบย่านสำเพ็ง แต่จะเป็นท่าเรือขนส่งสินค้าและเป็นแหล่งผลิตสินค้า เช่น โรงสีข้าว โรงปูนขาว เป็นต้น ซึ่งมีสาขาส่งสินค้าหรือร้านค้าขายปลีกอยู่ในบริเวณย่านสำเพ็ง¹⁰

ชุมชนชาวจีนในบางกอกฝั่งตะวันตกมีความหนาแน่นมากแถบย่านคลองสาน เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่อยู่ของพ่อค้าชาวจีนรายใหญ่ หรือที่เรียกกันว่า “เจ้าสัว” หรือ “เจ้สัว” ซึ่งส่วนใหญ่เข้ารับราชการและได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้มีตำแหน่งอยู่ในกรมท่าซ้าย มีพระยาโชฎึกราชเศรษฐีเป็นหัวหน้ามีหน้าที่กำกับและดูแลชาวจีนทั้งหมด โดยขึ้นตรงต่อเจ้าพระยาพระคลัง สำหรับตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังในช่วงรัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5 ส่วนใหญ่เป็นขุนนางในตระกูลบุญนาค จึงทำให้กลุ่มพ่อค้าชาวจีนนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณย่านคลองสานซึ่งใกล้เคียงกับนิเวศสถานของตระกูลบุญนาค และไม่ไกลจากพระคลังสินค้าของรัฐที่ตั้งอยู่บริเวณตึกแดง¹¹ และยังมีสาเหตุที่ทำให้กลุ่มพ่อค้าชาวจีนนิยมตั้งบ้านเรือนบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะบริเวณดังกล่าวเป็นทางคมนาคมสายหลักที่สะดวกต่อกิจการการค้าของตน เมื่อเป็นเช่นนี้จึงส่งผลให้บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาจึงเต็มไปด้วยเรือสินค้ารวมทั้งโกดังสินค้าเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพราะกลุ่มพ่อค้าชาวจีนเหล่านี้มีกิจการเรือสำเภอบรรทุกสินค้า เพื่อไปจำหน่ายยังต่างประเทศเป็นสำคัญ

ภายหลังจากที่สยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ และกับประเทศอื่นๆ อีก 12 ประเทศ ได้ส่งผลให้มีเรือกลไฟของตะวันตกเข้ามาทำกับสยามมากขึ้น โดยมีตารางการเข้ามาเทียบท่าและออกจากท่าตามเวลาที่แน่นอน และด้วยประสิทธิภาพของเรือกลไฟของชาวตะวันตกที่แล่นได้รวดเร็วและสามารถบรรทุกสินค้าได้เป็นจำนวนมาก จึงทำให้พ่อค้าชาวจีนรายใหญ่

¹⁰ สวัสดิ์ ทักษะสุด. “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398 – 2453.” 40.

¹¹ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, นายแม่เรื่องดี ๆ ของนครศรีธรรมราช, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, 2547), 57.

ได้ลงทุนซื้อเรือประเภทนี้ไว้ใช้สำหรับเดินทะเลในเชิงพาณิชย์ เพื่อแข่งขันกับพ่อค้าชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายในสยามมากขึ้น ดังเช่น พระยาพิสมม์สมบัติบริบูรณ์ (ต้นตระกูลพิศลยบุตร) ได้ซื้อเรือกลไฟชื่อ “เจ้าพระยา” เพื่อใช้เดินทางค้าขายกับสิงคโปร์ และพระยาพิศาลสุภผล (ต้นตระกูลพิศลยบุตร : พ.ศ. 2358 - พ.ศ. 2405) ได้ซื้อเรือกลไฟชื่อ Fai Ken Ning, Waikhonke และ Sapan Kim เพื่อใช้เดินเรือค้าขายกับฮ่องกง¹² โดยเรือกลไฟเมล์ลำแรกของสยามที่วิ่งระหว่างกรุงเทพฯ กับฮ่องกงของพระยาพิศาลสุภผลได้ออกเดินเรือครั้งแรก เมื่อวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2404 ซึ่งเป็นเวลา 6 ปีภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง¹³ ผลจากการเดินเรือที่สะดวกและรวดเร็วขึ้น ส่งเสริมให้มีการอพยพของชาวจีนเข้ามายังกรุงเทพฯ อย่างต่อเนื่อง ซึ่งชาวจีนที่เข้ามาส่วนใหญ่ได้เลือกอยู่อาศัยในบริเวณที่มีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ หรือย่านธุรกิจเพราะสะดวกต่อการประกอบอาชีพ ดังนั้นบริเวณสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและตามริมคลองที่เป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญจึงเต็มไปด้วยบ้านเรือนของชาวจีน โดยในบางกอกฝั่งตะวันตกได้เกิดการขยายตัวของชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่ในบริเวณกุฎีจีน และคลองสานซึ่งเป็นย่านการค้าที่สำคัญอย่างต่อเนื่อง

---

¹² สุภงค์ จันวานิช, บรรณาธิการ, จากผืนน้ำสู่แผ่นดิน จากตรอกเล็กสู่ถนนใหญ่ : คลอง ถนน ซอย สะพาน และการขนส่งในสำเพ็ง, ใน สำเพ็ง : ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), 51.

¹³ พิมพ์ประไพ พิศลยบุตร, กระเบื้องถ้วยกะลาแตก (กรุงเทพฯ : นานามีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, 2550),

ภาพที่ 5 อาคารในซอยจูงลิ้ง

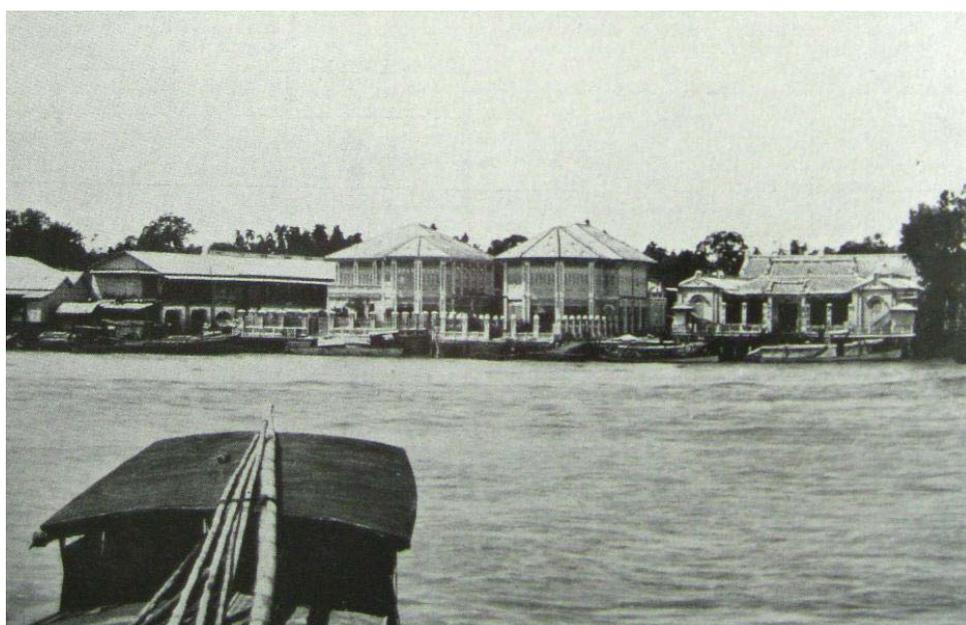
ที่มา : จันทน์ศรี รัตนิน, คูณนวนากลางมหาสมุทร (กรุงเทพฯ : ปาปิรุสพับลิเคชั่น, 2537), 53.

ในสมัยรัชกาลที่ 4 บางกอกฝั่งตะวันตกมีท่าเรือที่สำคัญคือ “ซอยจูงลิ้ง” ซึ่งเป็นท่าเรือกลไฟที่สร้างขึ้นโดยพระยาพิศาลศุภผล (ตระกูลพิศาลบุตร)¹⁴ ซึ่งเป็นเงินเจ้าภีณายอากรที่ดำเนินกิจการค้าข้าว โรงสี และดำเนินกิจการเดินเรือสำเภาค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ- ชัวเถา เนื่องจากพระยาพิศาลศุภผลมีความเชื่อมั่นว่าการที่สยามกับจีนเปิดโอกาสให้ราษฎรค้าขายได้โดยเสรี จะส่งเสริมให้พ่อค้าชาวจีนเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ มากขึ้น จึงได้ลงทุนก่อสร้างท่าเรือกลไฟบนที่ดิน 6 ไร่ บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตั้งอยู่ตรงข้ามกับวัดปทุมคงคาราชวรวิหาร (วัดสำเพ็ง) และย่านสำเพ็งซึ่งเป็นย่านการค้าที่สำคัญของกรุงเทพฯ โดยได้สร้างเป็นตึกถังกงเงินสองชั้นขนาดใหญ่สามอาคารสอดกันเป็นหมู่ตึกรูปเกือกม้า มีห้องเกือบ 100 ห้องสำหรับให้พ่อค้า

¹⁴ จันทน์ศรี รัตนิน, คูณนวนากลางมหาสมุทร (กรุงเทพฯ : ปาปิรุสพับลิเคชั่น, 2537), 51.

เช่าเป็นห้างค้าขาย¹⁵ ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 ย่านคลองสานจึงเรียกได้ว่าเป็นย่านของผู้ส่งสินค้าออกต่างประเทศที่สำคัญ อีกทั้งยังมีบ้านเรือนของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่มีชื่อเสียงตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก ดังรายชื่อที่ปรากฏในหนังสือบางกอกกาแลนเดอร์ฉบับ พ.ศ. 2405 ได้แก่ พระยาพิศาลสุภผล เจ้สัวฟัก แซ่ลิ้ม เจ้สัวฟุก เจ้สัว เก็งสุน เจ้สัวเกหุย เจ้สัววางสิว แซ่อู๋ เจ้สัวเอี่ยม เจ้สัวเกด เจ้สัวฟัน เจ้สัววัน เจ้สัวจินดา เจ้สัวโลจัน แซ่กิม นายอากรหนู และนายอากรมุด แซ่โล เป็นต้น¹⁶

ภาพที่ 6 บ้านพิศาลบุตรบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก

ที่มา : Arnold Wright, Oliver T. Breakspear, **Twentieth century impressions of Siam : Its history, people, commerce, industries, and resources** (Bangkok : White Lotus, 1994), 150.

¹⁵ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, กระเบื้องถ้วยกะลาแตก, 91.

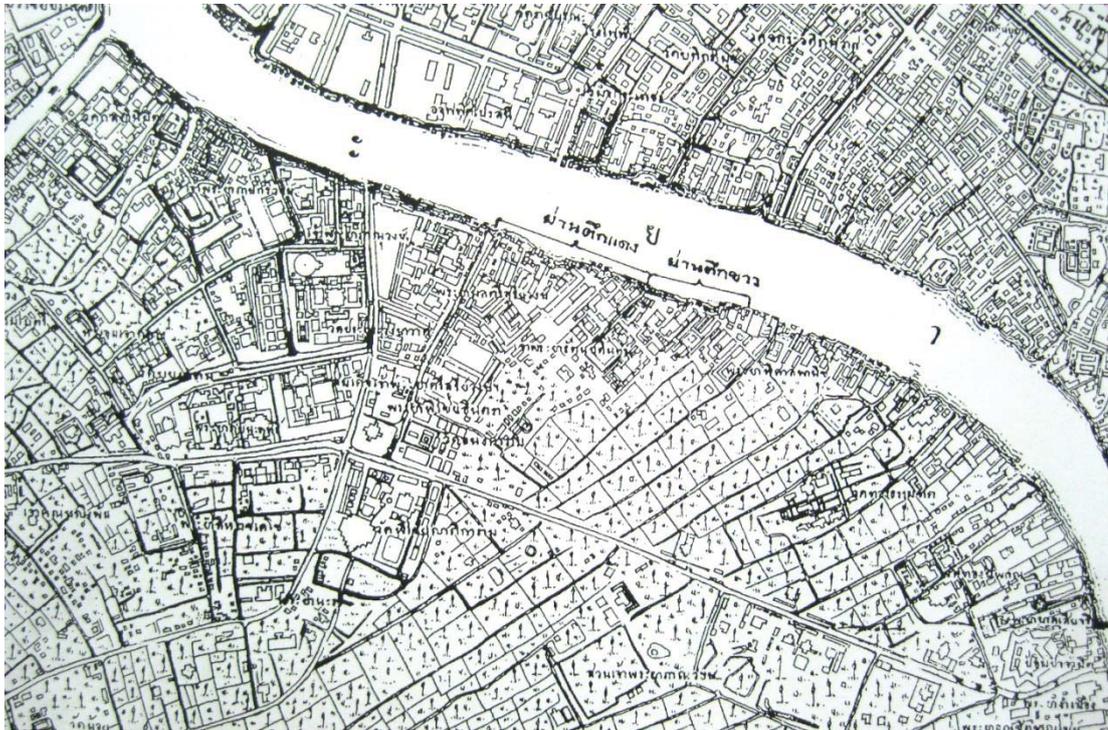
¹⁶ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, 328.

นอกจากนี้ในย่านคลองสานยังมีบ้านโป๊ยกั๊กอยู่ในบริเวณท่าดินแดง ริมน้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกตรงข้ามกับบริเวณทรงวาดและท่าน้ำราชวงศ์ ของหลวงวารีราชายุคต์ (เจ้สัวโป๊ ตันตระกูลโป๊ชยานนท์) บุตรชายของเจ้สัวต่อแซ่ที่เดินทางเข้ามายังสยามในรัชกาลที่ 2 โดยเริ่มจากมาอาศัยอยู่ในแพค้าขายที่บริเวณเหนือวัดทองธรรมชาติ ต่อมาเมื่อการค้าเจริญรุ่งเรืองจึงได้มาสร้างบ้านบริเวณนี้¹⁷ โดยหลวงวารีราชายุคต์ได้รับราชการในกรมท่าซ้าย นอกจากนั้นในบริเวณถัดจากท่าเรือสวายจูงลั้งยังมีบ้านของตระกูลหวังหลี และบ้านท่านล้อม เหมะชะญาติ บุตรีของเจ้สัวมาห้ว ผู้ดำเนินกิจการธุรกิจการค้าข้าวและโรงสีที่มีชื่อเสียงที่สุดกลุ่มหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างไรก็ตาม กลุ่มพ่อค้าชาวจีนสกุลใหญ่หรือ “เจ้สัว” เหล่านี้มีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจของสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เรื่อยมาถึงช่วงรัชกาลที่ 6 เนื่องจากมีกิจการค้าขนาดใหญ่ทั้งภายในประเทศและระหว่างประเทศ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าการขยายตัวชุมชนชาวจีนในย่านคลองสาน เป็นตัวอย่างที่สำคัญอีกตัวอย่างหนึ่งของการขยายตัวทางเศรษฐกิจ และสังคมของชุมชนบางกอกฝั่งตะวันตกที่มีมาอย่างต่อเนื่อง

---

¹⁷ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, สำเนาสยาม ตำนานเจ๊กบางกอก (กรุงเทพฯ : บริษัทนานมีบุ๊คส์, 2544),

แผนที่ที่ 9 แผนที่ย่านตึกแดงและย่านตึกขาว จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2439

ที่มา : วิद्या โรจนราชา, อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์บรมราชชนนี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2550), 78.

นอกจากนี้จากข้อกำหนดของสนธิสัญญาเบาว์ริงยังได้ส่งเสริมให้มีกลุ่มคนในบังคับของชาติตะวันตก เดินทางเข้ามาทำการค้าในกรุงเทพฯ รวมถึงในบางกอกฝั่งตะวันตกอีกด้วย ที่สำคัญได้แก่ ชาวอินเดีย ซึ่งกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบางกอกฝั่งตะวันตก สมัยรัชกาลที่ 4 ได้มาอาศัยอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้กับชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยาคือ ย่านตึกแดงและย่านตึกขาว ซึ่งเป็นชื่อที่เรียกตามลักษณะการทาสีของอาคาร โดยบริเวณนี้เป็นบ้านเรือนของขุนนางตระกูลขุนนาคที่ดำรงตำแหน่งสำคัญในกรมพระคลังสินค้า จึงส่งผลให้ย่านนี้

เป็นที่รวมตัวของกลุ่มพ่อค้าสำคัญจนกลายเป็นย่านการค้าขนาดใหญ่ เมื่อเป็นเช่นนี้บริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาจึงหนาแน่นไปด้วยเรือสินค้า เรือข้ามฟาก รวมถึงเรือนแพที่พักอาศัยและค้าขาย โดยเฉพาะภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงระหว่างสยามกับอังกฤษแล้ว ยิ่งส่งผลให้มีกลุ่มชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาค้าขายในสยามมากขึ้น โดยมีชาวมุสลิมเชื้อสายอินเดียที่นำโดย ฮัจยี อาลี อะหะหมัด นานา (ต้นตระกูลนานา) จากตำบลแรนเดอร์ เมืองสุรัต ประเทศอินเดีย ได้มาเช่าบ้านทำการค้าอยู่ที่บริเวณตึกแดง¹⁸ ริมแม่น้ำเจ้าพระยาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือสมเด็จพระยาองค์น้อย (เจ้ากรมพระคลังสินค้าในรัชกาลที่ 3 และผู้สำเร็จราชการพระนครในรัชกาลที่ 4) และได้ช่วยราชการกรมพระคลังสินค้าด้านแปลภาษาต่างประเทศ ต่อมาจึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระนิเทศสันต์พานิช

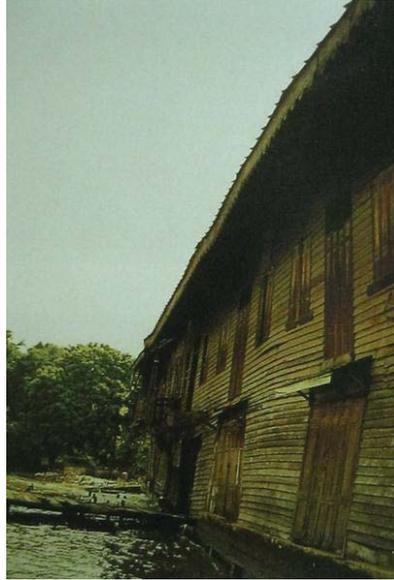
การเข้ามาทำการค้าขายของกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียยังได้ส่งผลให้บริเวณนี้ได้รับการขนานนามว่า “ย่านพ่อค้าแขก” ดังที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนเดอร์ ใน พ.ศ. 2405 ว่า พ่อค้าแขกอินเดียรวมกลุ่มกันอยู่ที่ตึกขาวและตึกแดงริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ใกล้กับตลาดสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ในบริเวณย่านนี้มีโรงเก็บสินค้า โกดังข้าว โดยมีพระนิเทศสันต์พานิช (ตระกูลนานา) เป็นเจ้าของ¹⁹ กลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียเหล่านี้มีการติดต่อค้าขายทั้งในและนอกประเทศ รวมไปถึงการติดต่อค้าขายกับภายในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งในย่านการค้าของพ่อค้าชาวอินเดียมีทั้งโกดังข้าว โรงเก็บสินค้า และอาคารที่พักอาศัย รวมทั้งเป็นแหล่งจำหน่ายสินค้าที่นำเข้ามาจากอินเดีย โดยสินค้าที่พ่อค้าชาวอินเดียเหล่านี้นำมาจำหน่ายเป็นสินค้าที่นำเข้ามาจากประเทศอินเดีย ซึ่งมีความแปลกตาไปจากสินค้าเงินที่มีอยู่ทั่วไป ซึ่งสินค้าที่สำคัญได้แก่ แพรพรรณ ผ้าทอดคั้นเงิน ดินทอง รวมทั้งเครื่องแก้วเจียรไน²⁰

¹⁸ ชมรมสายสกุลบุนนาค, สกุลบุนนาค, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2542), 354.

¹⁹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, 328.

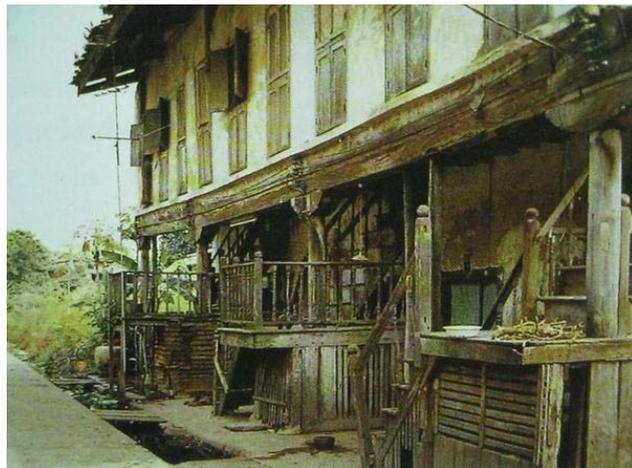
²⁰ วิภา โรจนราธา, “ประวัติชุมชนย่านวัดอเนกคาราม”, ใน อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2550), 75, 93.

ภาพที่ 7 โรงเก็บสินค้าบริเวณริมแม่น้ำของตระกูลนานา

ที่มา : วิณา โรจนราชา, อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์ราชชนนี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2550), 92.

ภาพที่ 8 ร้านค้าของพ่อค้าชาวอินเดีย ย่านตึกแขกหรือตึกแดงที่เรียงยาวขนานไปสู่อำเภอ

ที่มา : วิณา โรจนราชา, อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์ราชชนนี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2550), 93.

ในส่วนของย่านตึกแดง ซึ่งมีพื้นที่ตั้งแต่ปากคลองวัดอนงคารามถึงมัสยิดกุฎิลอิสลาม (มัสยิดตึกแดง) ได้สร้างขึ้นใน พ.ศ. 2402 โดยมีชื่อเรียกมาจากอาคารที่ทาสีแดง บริเวณนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นบ้านของพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (แย้ม บุนนาค) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ²¹ ซึ่งได้มีกลุ่มพ่อค้าอินเดียมาเช่าที่ทำการค้าและเป็นย่านส่งสินค้าต่างประเทศของพ่อค้าอินเดียจึงเรียกกันทั่วไปว่า “ตึกแขก” โดยตึกแขกนี้เป็นของพ่อค้าชาวอินเดียตระกูลนานา สร้างเป็นตึกปูนไม้ 2 ชั้น บริเวณชั้นล่างใช้เป็นร้านค้าและชั้นบนเป็นที่พักอาศัยเรียงยาวขนานไปสู่ท่าเรือที่เรียกว่า “ท่าแขก” ซึ่งมีโกดังสินค้าขนาดใหญ่ บริเวณนี้เป็นชุมชนที่อยู่อาศัยของพ่อค้าชาวอินเดียขนาดใหญ่ที่มีทั้ง โรงวัว และแท็งก์โลหะเก็บน้ำในเดือน 12 ไร่ใช้ดื่มได้ทั้งปี รวมทั้งมีสุเหร่าเรือนลูกไม้หลังเล็กสำหรับผู้สูงอายุใช้ประกอบพิธีละหมาดประจำวันอีกด้วย²² ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 มีเอกสารที่เป็นหลักฐานแสดงให้ทราบถึงการค้าขาย และประเภทสินค้าของกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียในย่านตึกแดง อาทิ ร้านเครื่องแก้ว ร้านขายขวดเจียรไนย ร้านขายผ้า ร้านขายอินทผลัม เป็นต้น (ดูตารางแสดงรายชื่อ สังกัด ที่อยู่อาศัย และการค้าขายย่านตึกแดงจากภาคผนวก ก.)

ส่วนในย่านตึกขาวซึ่งอยู่ถัดมาจากย่านตึกแดงที่ตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก โดยเรียกชื่อจากสีของอาคารซึ่งทาสีขาวเป็นส่วนใหญ่ บริเวณนี้เป็นบ้านเรือนของขุนนางเชื้อสายจีนตระกูลไกรฤกษ์ และตระกูลกัลยาณมิตร ซึ่งดำรงตำแหน่งสมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5 ในบริเวณนี้มีกลุ่มโกดังสินค้าขนาดใหญ่ซึ่งเป็นโรงสินค้า โรงสีหรือฉางข้าวของเจ้าพระยารัตนบดินทร์ (รอด กัลยาณมิตร) เนื่องจากเคยดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมนาในสมัยรัชกาลที่ 5²³ นอกจากนี้ในย่านตึกขาวยังเป็นที่อยู่อาศัยและที่ตั้งร้านค้าของกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียเช่นเดียวกับย่านตึกแดง โดยมีมัสยิดตึกขาวหรือมัสยิดเซฟีของศาสนาอิสลามนิกายชีอะห์ที่สร้างขึ้นราว พ.ศ. 2453 โดยพ่อค้าชาวเมืองสุหรัต จากประเทศอินเดีย ที่ใช้ชื่อกลุ่มว่า คาโวดี โบห์รา พ่อค้ากลุ่มนี้เป็นคนอินเดียในบังคับอังกฤษที่เข้ามาเดินทางค้าขายในสยามภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งต่อมากลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียในย่านตึกขาวได้ย้ายกิจการการค้าไปยัง

²¹ ชมรมสายสกุลบุนนาค, *สกุลบุนนาค*, 355.

²² วิภา โรจนราธา, “ประวัติชุมชนย่านวัดอนงคาราม”, ใน *อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์บรมราชชนนี*, 93-94.

²³ เรื่องเดียวกัน, 96.

ฝั่งตะวันออกบริเวณทำนน้ำราชวงศ์ และเชิงสะพานช้างโรงสี ถนนเฟื่องนคร เช่น อับดุลการเคอร์-เซนอารีวาตี เจ้าของห้างวาตีไซยาอูคินมุฮัมมัดอาลี อับดุลราฮิม เจ้าของห้างอับดุลราฮิม²⁴ อย่างไรก็ตามการเป็นชุมชนการค้าขนาดใหญ่จึงทำให้ย่านตึกขามมีท่าเรือข้ามฟากถึง 5 ท่า คือ ท่าที่บริเวณปากคลองวัดอนงคารามทั้ง 2 ฟาก ฟากทางเหนือข้ามไปขึ้นท่ากรมทศน้ำ (บริเวณใต้สะพานพระพุทธยอดฟ้าในปัจจุบัน) ทางฟากใต้ข้ามไปท่าไปรษณีย์ ท่าสุหร่าข้ามไปท่าไปรษณีย์ ท่าแขกที่หมู่บ้านแขกข้ามไปท่าจักรวรรดิ และท่าที่ตึกขามข้ามไปท่าราชวงศ์ นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีเอกสารที่เป็นหลักฐานทำให้ทราบถึงการค้าขาย และประเภทสินค้าของกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดียในย่านตึกขาม ที่ส่วนใหญ่เน้นการค้าขายสินค้าประเภทผ้าเป็นหลัก อาทิ ผ้าสาละบาย (หมายถึงผ้าเย็บบาย) ผ้าพื้น ผ้าลาย เป็นต้น (ดูตารางแสดงรายชื่อ สังกัด ที่อยู่อาศัย และการค้าขายย่านตึกขามจากภาคผนวก ข.)

หลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ย่านตึกแดงและตึกขามนอกจากเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชาวอินเดียแล้วยังเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชาวจีน โดยกลุ่มคนชาวจีนที่เข้ามาอยู่อาศัยในย่านนี้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มจีนไหหลำ จึงทำให้โกดังสินค้าที่อยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาถูกเรียกว่า “โรงไหหลำ” กลุ่มชาวจีนเหล่านี้ประกอบอาชีพเดินเรือล่องค้าขายกับภาคเหนือ ข้าว ข้าวปลา และมีอุตสาหกรรมขนาดเล็ก เช่น โรงชัน โรงเกลือ โกดังข้าว โกดังน้ำตาล ลานมะเกลือและครามสำหรับย้อมผ้า²⁵ โรงถ่านก้อน (ดินเลนผสมเศษถ่าน) โรงทำเตาอั้งโล่ โรงเคี้ยวน้ำตาล โรงไม้จี่เลื่อยสำหรับป้อนโรงงานทำรูป²⁶ อย่างไรก็ตามการเติบโตของย่านการค้าและชุมชนในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาได้มีการขยายตัวอย่างต่อเนื่อง อันเป็นผลสืบเนื่องมาทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมกับการขยายตัวของการค้าที่เกิดขึ้นภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

ดังที่ได้กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นทำให้มองเห็น ได้ว่าการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษและชาติต่าง ๆ อีก 12 ประเทศ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ได้เป็นปัจจัยที่มีส่วนส่งเสริมต่อการ

²⁴ สุคตรา สุจฉายา, บรรณาธิการ, **ธนบุรี** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2542), 154-155.

²⁵ วิภา โรจนราธา, “ประวัติชุมชนย่านวัดอนงคาราม”, ใน **อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี**, 101.

²⁶ ชมรมสายสกุลขุนนา, **สกุลขุนนา**, 356.

เข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวต่างชาติ อาทิ ชาวตะวันตก ชาวจีน และชาวอินเดียในกรุงเทพฯ ซึ่งส่วนใหญ่มีการเข้ามาตั้งถิ่นที่อยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและบริเวณคลองต่าง ๆ เนื่องจากชาวต่างชาติเหล่านี้ส่วนใหญ่มีจุดประสงค์เพื่อทำการค้าขายและขายแรงงาน โดยเฉพาะในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกที่มีการคมนาคมสะดวก และเป็นพื้นที่ที่มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจ จึงเป็นบริเวณที่ชาวต่างชาติเหล่านั้น ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น โดยเฉพาะในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกนับตั้งแต่ทางใต้ถูกจีนลงไปจนถึงบริเวณปากคลองสาน นับเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาวต่างชาติที่มีเชื้อชาติหรือศาสนาเดียวกัน และเนื่องจากส่วนใหญ่ของชาวต่างชาติเหล่านั้นเป็นกลุ่มพ่อค้าทั้งพ่อค้าชาวตะวันตก พ่อค้าชาวจีน และพ่อค้าชาวอินเดีย ดังนั้น การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวต่างชาติเหล่านั้นจึงได้มีส่วนส่งเสริม และการขยายตัวของย่านการค้าหรือตลาดขึ้นในบริเวณพื้นที่ของบางกอกฝั่งตะวันตก อีกทั้งยังได้ขยายตัวออกไปสู่พื้นที่รอบนอกอีกด้วย

3.1.2 การขยายตัวของตลาด

ตลาดมีบทบาทสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจและสังคมของสยามมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นราชธานี เนื่องจากเป็นศูนย์กลางของการค้าและการแลกเปลี่ยนสินค้าต่าง ๆ ทั้งสิ่งของที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตและสินค้าที่มาจากเมืองอื่น ๆ ต่อมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เมื่อได้มีการสร้างราชธานีเลียนแบบความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา แล้วก็ได้สร้างตลาดให้มีรูปแบบคล้ายคลึงกับสมัยอยุธยาด้วย²⁷ แต่ตลาดได้มีการพัฒนารูปแบบตามสภาพแวดล้อมของบ้านเมืองในแต่ละช่วงเวลา รูปแบบการค้าในช่วงระยะแรกมีรูปแบบที่ไม่แน่นอน ผู้ค้าบางส่วนยังคงใช้บ้านเรือนตนเองเป็นที่ค้าขาย โดยอาจมีการตัดแปลงพื้นที่ใช้สอยให้เกิดประโยชน์ อย่างไม่ดีสำหรับสถานที่ตั้งของตลาดมักอยู่ในเส้นทางคมนาคมทางน้ำและทางบก เนื่องจากมีความสะดวกในการขนส่งและแลกเปลี่ยนสินค้า ดังนั้นจึงก่อให้เกิดรูปแบบของย่านการค้าและตลาดหลายประเภทได้แก่ ตลาดน้ำ ตลาดบก เป็นต้น

²⁷ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 102.

ต่อมาภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งส่งผลให้สยามมีการเปลี่ยนแปลงประเทศ ให้ทันสมัยแบบตะวันตก มีการพัฒนาสภาพบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ เช่น การขุดคลองและตัดถนน จึงส่งผลให้มีการขยายชุมชนไปตามเส้นทางคมนาคมใหม่ และทำให้เกิดแหล่งการค้าต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งได้ส่งผลต่อรูปแบบและสถานที่ตั้งของตลาดที่มีการเปลี่ยนแปลงไปด้วย ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องจากสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ได้เปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติทั้งตะวันตก จีนและอินเดีย ฯลฯ เดินทางเข้ามาค้าขายในสยามได้อย่างเสรี ในช่วงเวลานี้จึงเกิดการหลั่งไหลเข้ามาของสินค้านานาชนิดที่มีรูปแบบแปลกตาเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก โดยตลาดที่เกิดขึ้นได้กระจายอยู่ตามชุมชนใหม่ โดยเฉพาะการเกิดตลาดบกขึ้นตามเส้นทางถนนที่ตัดขึ้นใหม่มากกว่าตลาดน้ำที่เกิดขึ้นในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้รูปแบบของตลาดบางแห่งยังได้เปลี่ยนแปลงไปตามลักษณะของชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง เช่น ตลาดบางรักในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงชุมชนชาวตะวันตกทางด้านใต้ของพระนคร ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและมาตรฐานตามแบบตะวันตกคือ มีการพัฒนาความสะอาด การจัดสร้างอาคารในการขายสินค้า²⁸ แต่อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลานี้ตลาดรูปแบบใหม่ที่ทันสมัยยังคงอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากมีการขยายตัวของชุมชนชาวตะวันตกในบริเวณนี้อย่างต่อเนื่อง

ส่วนตลาดในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ส่วนใหญ่ยังคงอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา รวมทั้งในบริเวณปากคลองหรือทางแยกคลองที่สำคัญ และตามแหล่งชุมชนต่าง ๆ ที่มีเส้นทางสัญจรทางบก ได้แก่ คลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ ย่านบ้านช่างหล่อ ย่านบ้านบุ ย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ย่านคลองสาน ฯ ซึ่งได้ปรากฏชื่อของตลาดในบางกอกฝั่งตะวันตกจากตำราแม่ครัวหัวป่าก์ของท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ ที่มีบ้านเรือนตั้งอยู่ในชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยาความว่า “ตลาดสมเด็จ ตลาดพลู ตลาดบ้านขมิ้น ตลาดคลองมอญ เป็นตลาดเรือที่ขายผักผลไม้ของสวนในเวลาบ่าย”²⁹ ซึ่งตลาดที่ตั้งอยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกที่มีการค้าขายในเวลาเช้า ได้แก่ ตลาดปากคลองบางกอกน้อย ตลาดปากคลองบางกอกใหญ่ ส่วนตลาดที่มีการค้าในเวลาบ่าย เช่น ตลาดบ้านสมเด็จ ตลาดบ้านขมิ้น เป็นต้น อย่างไรก็ตามก็ดีตลาด

²⁸ เรื่องเดียวกัน, 248.

²⁹ เปลี่ยน ภาสกรวงศ์, ตำราแม่ครัวหัวป่าก์ เล่ม 5, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอรุณการพิมพ์, 2545), 153.

ในบางกอกฝั่งตะวันตกสามารถแบ่งตามสถานที่ตั้งของตลาดได้เป็น 2 ประเภทคือ ตลาดน้ำและตลาดบก ดังนี้

1. ตลาดน้ำ

ตลาดน้ำในบางกอกฝั่งตะวันตกสันนิษฐานว่ามีความรุ่งเรืองมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมา เนื่องจากพื้นที่นี้เป็นชุมชนการค้าที่สำคัญทำให้ตลาดในบริเวณนี้เป็นที่แลกเปลี่ยนสินค้านานาชนิด โดยบริเวณริมสองฝั่งคลองเต็มไปด้วยบ้านเรือนและเรือนแพ สำหรับรูปแบบการค้าขายของตลาดน้ำพ่อค้าแม่ค้ามักใช้เรือหรือแพ เป็นพาหนะบรรทุกสินค้าต่าง ๆ ทั้งอาหารสด อาหารแห้ง และงานหัตถกรรมต่าง ๆ ไปยังแหล่งรับซื้อหรือจุดนัดพบ นอกจากนี้พ่อค้าแม่ค้าอาจมีการขายสินค้าไปตลอดเส้นทางเดินทาง สำหรับการค้าขายของตลาดน้ำในบางกอกฝั่งตะวันตกนั้นมีพ่อค้าแม่ค้าหลากหลายประเภททั้งพวกเรือเร่ขายสินค้าทั่วไป และเรือขายส่งที่จะบรรทุกผลผลิตของสวนจากพื้นที่ตอนในซึ่งจะมีจำนวนมากเข้ามาขายส่ง คือการขายสินค้าจำนวนมากโดยอาจจะรับซื้อสินค้าทั้งลำเรือในราคาตกลงที่พอใจกันทั้งผู้ซื้อและผู้ขาย โดยมากมักเป็นการขายส่งให้แก่พ่อค้าแม่ค้าที่มีร้านค้าประจำ เพื่อนำไปจำหน่ายหรือส่งต่อไปยังแหล่งอื่น ๆ อีกต่อหนึ่ง ซึ่งตลาดที่เป็นแหล่งรับซื้อสินค้าขายส่งส่วนใหญ่ตั้งอยู่ตามบริเวณปากคลอง หรือจุดตัดทางแยกของแม่น้ำลำคลอง ต่าง ๆ³⁰ เช่น ปากคลองบางกอกใหญ่ ปากคลองบางกอกน้อย เป็นต้น

³⁰ ม.ร.ว.แม่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 103.

ภาพที่ 9 ภาพตลาดน้ำในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : Arnold Wright, Oliver T. Breakspear. **Twentieth century impressions of Siam : Its history, people, commerce, industries, and resources** (Bangkok : White Lotus, 1994) 245.

สำหรับบรรยากาศการค้าขายของตลาดในบางกอกฝั่งตะวันตกช่วงรัชกาลที่ 5 มีการกล่าวถึงไว้ในนิราศพระปฐม ที่แต่งโดยหลวงจักรปาณี (ฤกษ์) เมื่อราว พ.ศ. 2417 ได้บรรยายสภาพการค้าขายของตลาดน้ำปากคลองบางกอกน้อย เมื่อครั้งที่ผู้แต่งได้เดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ โดยทางเรือความว่า

....อรุณรุ่งเรืองแสงแจ้งกระจ่าง
ฉันจับใจใจจิตนั้นคิดมา
ฉันอยู่บางกอกใหญ่ยังไม่ถอย
แม้เอบางนางกอกดอกจะคลาย
คูชาวแพเช่าช่องขนของขาย
ทั้งเรือท่นเรือทอดจอดเป็นพรวน

เข้าคลองบางกอกน้อยละห้อยหา
จะหายหอมอกก้ำชอกกาย
บางกอกน้อยถาจะให้ใช้ใจหาย
บางไม่คล้ายเอบางไม่สร้างครวญ
ที่เรือพายขึ้นล่องนั้นของสวน
ตลาดล้วนจ่ายจัดออกอัดแอ

ทั้งสองแถวแจวไปมิใครตลอด	ต้องเลี้ยวตลอดหลักลัดจวัดแถว
ทั้งไทยเจ๊กจีนแขกแปลกแปลกแล	พวกชาวแพสารพันจะบรรจง
ขายเครื่องแก้วเครื่องทองของทั้งหลาย	ทั้งผ้าลายม่วงแพรและระหง
เสื่อกระเป๋าวัวผ้าสาบง	ที่รูปทรงสำอางเป็นช่างเย็บ
ล้วนสาวสาวน้อยน้อยนั่งร้อยเข็ม	ฝีมือเม้มมิดมั้นไม่เห็นตะเข็บ
ไม่เจ็บหลังนั่งเพียรทั้งเขียนเล็บ	ประกอบเก็บไรจุกเหมือนตุ๊กตา... ³¹

จากข้อความดังกล่าวได้บรรยายถึงสภาพสังคมและบรรยากาศการค้าของตลาดน้ำปากคลองบางกอกน้อย ว่าเป็นตลาดขนาดใหญ่มีสินค้านานาชนิดทั้งผลผลิตของสวน แพรพรรณสินค้าจากต่างประเทศ เครื่องอัฐบริวารของสงฆ์ รวมทั้งเครื่องอุปโภคต่าง ๆ โดยพ่อค้าแม่ค้าในตลาดปากคลองบางกอกน้อยมีหลากหลายเชื้อชาติทั้ง ชาวไทย ชาวจีน และแขกมุสลิมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณนั้น นอกจากนี้ตามลำคลองต่าง ๆ ที่อยู่ลึกเข้าไปยังมีตลาดน้ำอีกหลายจุดเกิดขึ้นตามแยกคลองต่าง ๆ เช่น ตลาดน้ำวัดทอง ตลาดน้ำปากคลองบางขุนนนท์ ตลาดน้ำปากคลองบางบำหรุ เป็นต้น ซึ่งขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธ์) ผู้ซึ่งเกิดที่คลองบางกอกใหญ่ใน พ.ศ. 2440 ในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้ใช้ชีวิตวัยเยาว์ในบริเวณคลองบางกอกใหญ่ถึงราว พ.ศ. 2447 โดยขุนวิจิตรมาตราได้บรรยายถึงลักษณะการค้าขายในคลองบางกอกใหญ่ ซึ่งเป็นแหล่งการค้าที่สำคัญที่ท่านได้พบเห็นความว่า

โดยทั่วไปแบ่งออกเป็น 2 พวกคือ ขายของส่งกับพวกขายเร่ พวกขายของส่งเช่น มารดาข้าพเจ้านำผลไม้ตามฤดูในสวนของตนเองหรือจากที่อื่น เช่น มะม่วง บางช้าง (มะม่วงสวนนอก) ที่เขาบรรทุกลมาเป็นจำนวนมากนำไปส่งที่ท่าเตียนที่เป็นเจ้าจำหน่ายทั้งหมดทีเดียวไม่ใช่ไปนั่งขาย ส่งเสร็จแล้วซื้อสินค้าอื่นกลับมาไม่มีการ ขายปลีก วันหนึ่งทำครั้งเดียวพวกขายส่งนี้ไม่มีมากนัก อีกพวกหนึ่งที่เป็นพวกขายเร่ลงเรือขายตาม

³¹ ราตรี โทเฟงพัฒน์, การทำมาหากินของชาวบางกอกน้อย, ใน ตลาดน้ำ : วิถีชีวิตของเกษตรภาคกลาง, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2543), 62.

บ้านเรือไปทั้งวัน หรือจนกว่าสินค้าจะหมดล้า พวกขายเร็วมีมากและขายอะไรต่อ
อะไรมากมาย³²

จากสภาพการค้าดังที่กล่าวได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของการค้าในบางกอก
ฝั่งตะวันตกว่ามีทั้งการขายส่งและขายเร็ว ซึ่งการขายส่งนั้นมีตลาดใหญ่ที่รับซื้อคือ “ตลาดท่าเตียน”
ที่ตั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกบริเวณหน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ซึ่งเป็น
ศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของกรุงเทพฯ นอกจากนี้ขุนวิจิตรมาตรายังได้กล่าวถึงที่มาของสินค้า
ซึ่งไม่ได้มีแต่เพียงผลผลิตจากสวนบางกอกเท่านั้น แต่ยังมีการรับสินค้าจากสวนที่อยู่ภายนอก
ที่ขึ้นชื่อว่ามีผลผลิตที่ดีรสชาติอร่อยมาขายด้วย จึงทำให้เห็นถึงการเชื่อมสัมพันธ์ของตลาด
ในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกกับชุมชนภายนอกอีกด้วย โดยการค้าของเรือขายสินค้าในคลอง
บางกอกใหญ่ที่ขุนวิจิตรมาตรากล่าวถึงนั้นมีการค้าขายสินค้าต่าง ๆ อย่างหลากหลายดังนี้

ตารางที่ 1 แสดงประเภทของเรือที่พายขายของในคลองบางกอกใหญ่

ประเภท ของเรือ	ชนิดสินค้า	ผู้ขาย
ขายข้าวสาร	ข้าวสาร	จีน
ขายปลา	ปลา เช่น ปลาดุก ปลาช่อน ๆ กุ้ง	ไทย
ขายปลาหนึ่ง	ปลาหูขายเป็นข่ง ข่งละ 2-3 ตัว	จีน
ขายหมู	เนื้อหมู (เดือนขายเป็นชิ้น ๆ)	จีน
ขายผัก	สายบัว ตะไคร้ จิง ข่า กระเทียม ขมิ้นขาว หัวปลี หน่อไม้ กะหล่ำปลี ฟัก แฟง แตงกวา บวบ ถั่วฝักยาว ถั่วพูถั่วงอก มะนาว มะกรูด มะระ	ไทย

³² ขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธุ์), เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1, 131-132.

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ประเภท ของเรือ	ชนิดสินค้า	ผู้ขาย
ขายผัก	มะรุ้ม มะดัน มะแว้ง มะอึก มะเขือต่าง ๆ พริกต่าง ๆ พริกไทย พริกป่น หัวหอม หัวกระเทียม เกลือ กะปิ น้ำปลา น้ำส้มสายชู ไข่เป็ด ไข่ไก่ ไข่จะละเม็ด ไข่เค็ม เต้าหู้ยี้ เต้าหู้เหลือง เต้าหู้ขาว ปลาแห้ง ปลาสด ปลากรอบ เห็ดหูหนู เห็ดบัว เห็ดฟาง เห็ดโคน วั่นเส้น ฯลฯ	ไทย
ขายขนมจีน	ขนมจีนน้ำยา ขนมจีนน้ำพริก ขนมจีนชาน้ำ	ไทย
ขายข้าว เหนียว	ข้าวเหนียวหน้ากุ้ง ข้าวเหนียวหน้า ปลาแห้ง ข้าวเหนียวสังขยา ข้าวเหนียวลูกตาล ข้าวเหนียวลอย ข้าวเหนียวหน้ากระฉีก ข้าวเหนียว มะม่วง ข้าวเหนียวทุเรียนตามฤดู	ไทย
ขายข้าว หมาก	มี 2 ประเภทคือ ข้าวหมาก (ห่อใบตอง) และข้าวหมากเป็นก้อนรูปสี่เหลี่ยม	ไทย
ขายอ้อย	อ้อย (นำมาตัดเป็นท่อนสั้น ๆ ยาว ประมาณท่อนละ 3-4 ปล้องเท่ากัน)	ไทย
ขายขนม	ขนมครก ขนมถ้วย ขนมถ้วยตะไล ขนมถ้วยฟู ขนมฝรั่ง ขนมเปียกปูน ขนมเหนียว ขนมเล็บมือนาง ขนมเรไร ขนมเทียนนมสาว	ไทย

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ประเภท ของเรือ	ชนิดสินค้า	ผู้ขาย
ขายขนม	ขนมกรูบ ขนมผิง ขนมเกล็ดปลากะโห้ ขนมกล้วย ขนมถั่วแปบ ขนมใส่ไส้ ขนมตาล ขนมถั่ว ขนมต้มแดง ขนมต้มขาว ขนมโค ขนมงง ขนมหอกไม้ ขนมหอง ขนมไข่เหี้ย ขนมหั้วลอย ขนมหั้วบับ ลูกชิด ลูกตาลเชื่อม พุทราเชื่อม กล้วยเชื่อม กล้วยบวชชี ฟักทองแกงบวช สาเกเปียก	ไทย
ของกินเล่น	กล้วยแขก ข้าวเม้าทอด ข้าวเม้าคลูก ข้าวตู่ ข้าวเหนียวแก้ว ข้าวตัง มะพร้าวแก้ว แป้งจี๋ นางเล็ด ทองพลุ ทองม้วน ข้าวต้มมัด ข้าวเกรียบว่าว ข้าวเกรียบงา ขนมหีบ แป้งสับ ข้าวเกรียบปากหม้อหมี่ ไส้กรอกปลาเนม สาเกไส้หมู เมี่ยงคำ ข้าวเหนียวปิ้ง ข้าวหลาม (กระบอก) ส้มตำ ไฉนกระสา ผลไม้ เช่น ข้าวโพดต้ม ข้าวโพดคั่ว ข้าวโพดเผา ฝักบัว กระจับ ถั่วแระ ถั่วลิสง แห้ว เผือก มันเทศ มันแกว ลูกตาลสด เปลือกส้มโอแช่อิ่ม พุทรา	ไทย

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ประเภท ของเรือ	ชนิดสินค้า	ผู้ขาย
ของกินเล่น	แผ่น พุทราลูก มะกอกน้ำ มะขาม มะดัน มะยม มะปลิง มะเฟือง มะฝ่อ มะไฟ มะขวิด มะตูม ก๋วยต่าง ๆ	ไทย
ขายของเล่น	ของทำจากโบราณ เช่น ชฎา กำไล ปลาตะเพียน สมุดเล็ก ๆ หม้อข้าวหม้อแกง กระทะ(ทองเหลือง) ทัพพีกระบวย อีจ่า เครื่องประดับ เช่น แหวน สายสร้อยทองเหลือง ตุ๊กตาชวานาใส่อบ วิว ควาย	ไทย
ขาย เครื่องใช้ อย่างใหญ่	เครื่องปั้นดินเผา เช่น ตุ่มใหญ่ เรียกว่า ตุ่มนางเลิ้ง ตุ่มขนาดต่าง ๆ ลงมาจากตุ่มเล็ก อ่างกระถางต้นไม้ ตุ่มสามโคก (ทำที่สามโคก ปทุมธานี) หม้อต่าง ๆ เช่น หม้อบางตะนาวศรี (ทำที่บางตะนาวศรี นนทบุรี) อิฐ เช่น อิฐมอญ อิฐบางบัวทอง และกระเบื้องมุงหลังคา	มอญและไทย
ก๋วยเตี๋ยว	ขายเวลากลางวัน	จีน
ข้าวต้มปลา	ขายเวลากลางคืน	จีน
ขายเหล้า	เหล้าชนิดที่เรียกกันว่า “เหล้าโรง” ขายเวลาบ่ายและเวลาเย็น	จีน

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ประเภทของ เรือ	ชนิดสินค้า	ผู้ขาย
ขายของกิน เบ็ดเตล็ด	เงาะก๊วย เต้าฮวย เต้าทึง ถั่วต้มน้ำตาล บะหมี่หวาน ขนมผักกาดทอดกับถั่วงอก หอยแมลงภู่ทอดกับถั่วงอก	จีน

ที่มา : ปรับปรุงจาก กาญจนาคพันธุ์, เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2520), 131-146.

จากตารางข้างต้นสามารถมองเห็นถึงความหลากหลายของสินค้าที่มีทั้งของอุปโภคและบริโภค โดยสินค้าที่นำมาจำหน่ายแต่ละชนิดมีความแตกต่างตามความถนัดของผู้ขาย อาทิ ชาวจีนนิยมขายข้าว สุรา และอาหารจีน ชาวไทยนิยมขายสินค้าเกษตรกรรม ส่วนชาวมอญนิยมขายเครื่องปั้นดินเผาโดยมีแหล่งผลิตอยู่ที่ปทุมธานี จากความหลากหลายของสินค้าส่งผลให้ตลาดน้ำคลองบางกอกใหญ่ได้รับความนิยม จนส่งผลให้เศรษฐกิจภายในพื้นที่ได้รับการกระตุ้นให้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จนเกิดเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนการค้าที่ขึ้นชื่อของบางกอกฝั่งตะวันตก

2. ตลาดบก

ตลาดบกในพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกมีจำนวนไม่มากเท่ากับตลาดน้ำ เพราะผู้คนส่วนใหญ่ได้อาศัยกันอยู่บริเวณริมแม่น้ำลำคลอง และใช้เส้นทางการคมนาคมทางน้ำเป็นเส้นทางสัญจรหลัก เมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้ตลาดบกในบางกอกฝั่งตะวันตกมีขนาดเล็กกว่าตลาดน้ำรวมทั้งการจำหน่ายสินค้าก็มีจำนวนไม่มากนัก โดยลักษณะของตลาดบกมักจะทำเรือนให้เตี้ยมีนอกชานกว้างขวาง เพื่อจะได้วางสินค้าได้มากชนิด อีกทั้งผู้ซื้อสามารถเลือกซื้อสินค้าได้สะดวก แต่หากเป็นสินค้าประเภทของหนักที่มีขนาดใหญ่ ผู้ค้าก็อาจจะปลูกเป็นเพิงติดดินไว้ผลิตหรือเก็บสินค้า³³

³³ เกียรติ จิระกุล, และคณะ, ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและการพัฒนาการ, 13.

ทั้งตลาดบกในบางกอกฝั่งตะวันตกได้เปิดขายสินค้าเป็นช่วงเวลาที่ช่วงเวลาเช้าหรือช่วงเวลาเย็น ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ผู้คนกำลังจะประกอบอาหารเลี้ยงคนในครัวเรือน ทั้งนี้ตลาดบกในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในย่านชุมชนที่มีผู้คนอยู่หนาแน่น เช่น ตลาดวัดทอง (บ้านบุ) ตลาดบ้านขมิ้น ตลาดบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา เป็นต้น

นอกจากนี้ในตลาดบกบางแห่งอาจปรับสภาพมาจากตลาดน้ำที่อยู่ตามริมน้ำหรือลำคลองต่าง ๆ เนื่องจากผู้ค้าอาจต้องการหาแหล่งจำหน่ายสินค้าประจำบนบกจึงปลูกเป็นเพิงหรือแพเพื่อจำหน่ายสินค้า โดยเพิงค้าขายเหล่านี้ผู้ค้ามักไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ซึ่งอาจเป็นการเช่าที่ดินของเจ้านาย ขุนนางหรือวัด³⁴ ตัวอย่างของตลาดบกในบางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5 ที่สำคัญได้แก่ ตลาดวัดทอง ตลาดบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา และตลาดนกกระจอก

ตลาดวัดทอง

ตลาดวัดทอง ตั้งอยู่บริเวณวัดสุวรรณนาราม (วัดทอง) ในคลองบางกอกน้อย โดยตลาดวัดทองประกอบไปด้วยส่วนของตลาดบกที่เป็นเรือนแถวค้าขาย และส่วนของตลาดน้ำที่เป็นเรือนแพค้าขายต่าง ๆ ที่มาจอบริเวณริมคลองบางกอกน้อย โดยกลุ่มคนที่เข้ามาซื้อขายสินค้าในตลาดวัดทองเป็นกลุ่มคนจากชุมชนย่านบ้านบุที่อยู่บริเวณใกล้เคียงกับที่ตั้งของตลาดเอง รวมทั้งกลุ่มคนจากบริเวณด้านตอนในคลอง และอาจรวมถึงกลุ่มเจ้านายที่เดินทางมาที่วัดสุวรรณนารามเพื่อมางานพระศพเจ้านาย³⁵ ในช่วงรัชกาลที่ 4 - ถึงรัชกาลที่ 5 ด้วย

ตลาดบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา

ตลาดบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาหรือตลาดสมเด็จพระเจ้าพระยา ตั้งอยู่บริเวณใกล้คลองวัดอนงคาราม และแม่น้ำเจ้าพระยา โดยปากคลองของที่ตั้งตลาดเป็นขนอนที่เก็บภาษีอากรผ่านด่าน³⁶ ทำให้ตลาดบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาเป็นแหล่งซื้อขายสินค้าที่สำคัญ ทั้งนี้ตลาดบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยามีลักษณะเป็นทั้ง

³⁴ ม.ร.ว.แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 104.

³⁵ สุภาภรณ์ จินตมาณีโรจน์, โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนในชุมชนบ้านบุและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง, 30.

³⁶ วิภา โรจนราธา, “ประวัติชุมชนย่านวัดอนงคาราม”, ใน อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์ราชบรรมราชชนนี, 84.

เรือนแถวที่เป็นตลาดบกและเรือแพค้าขายริมน้ำ สำหรับสินค้าที่จำหน่ายในตลาดบ้านสมเด็จมีทั้งอาหารสด ผลไม้และสินค้าต่าง ๆ ที่จำเป็นในการดำรงชีวิตประจำวัน

ตลาดนกกระจอก

ตลาดนกกระจอก ตั้งอยู่บริเวณฝั่งตรงข้ามกับวัด โมลีโลกยาราม (วัดท้ายตลาด) ใกล้คลองบางกอกใหญ่ ซึ่งเป็นตลาดใหญ่ที่เป็นแหล่งซื้อขายสินค้าของผู้คนในย่านกุฎีจีนและพื้นที่ใกล้เคียง อีกทั้งยังเป็นแหล่งรวมชาวต่างชาติค่อนข้างมาก เนื่องจากในช่วงรัชกาลที่ 4 ได้มีชาวตะวันตกเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณนี้เป็นจำนวนมาก จึงส่งผลให้ตลาดนกกระจอกพัฒนาเป็นตลาดขนาดใหญ่ที่มีผู้คนหลากหลายเชื้อชาติเข้ามาซื้อขาย จึงมีเสียงดังและพลุกพล่านผู้คนทั่วไป จึงเรียกตลาดนี้ว่า “ตลาดนกกระจอก”

3.2. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในบางกอกฝั่งตะวันตกได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เห็นได้อย่างชัดเจน ได้แก่ การขยายตัวของชุมชนผลิตสินค้าหัตถกรรมและการเติบโตของชุมชนชาวต่างชาติ ซึ่งจะได้อธิบายรายละเอียดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมทั้งสองด้านโดยลำดับดังนี้

3.2.1. การขยายตัวของชุมชนผลิตสินค้าหัตถกรรม

บางกอกเป็นเมืองที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและก้าวขึ้นมาเป็นราชธานีในสมัยธนบุรี อีกทั้งยังเป็นชุมชนการค้าที่มีพ่อค้าต่างชาติเข้ามาทำการค้าขายเป็นจำนวนมาก จึงส่งผลให้พื้นที่บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกมีกลุ่มคนที่มีความผสมผสานความหลากหลายของเชื้อชาติและวัฒนธรรม ซึ่งแต่ละชุมชนมีเอกลักษณ์ของตนเองจนเป็น “ย่านชุมชน” ที่มีความสัมพันธ์กับพัฒนาการทางเศรษฐกิจ โดยย่านชุมชนในบางกอกฝั่งตะวันตกประกอบไปด้วยย่านชุมชนการค้าและชุมชนช่าง ซึ่งภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงจนส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากระบบการค้าแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้ามาเป็นระบบการค้าเสรี ที่เปิดโอกาสให้กลุ่มพ่อค้าชาติต่าง ๆ เช่น ชาวจีน ชาวอินเดีย และชาวตะวันตก ฯลฯ เข้ามาทำการค้าในสยามเพิ่มขึ้น กลุ่มคนเหล่านี้ได้เข้ามาตั้งกิจการการค้า เข้ามารับราชการ และบางส่วนได้อพยพเข้ามา

ตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างถาวร โดยในช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงได้ก่อให้เกิดชุมชนชาวต่างชาติที่มีความหลากหลายทางเชื้อชาติ และวัฒนธรรมเข้ามาอาศัยอยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกเป็นจำนวนมาก เช่น ชาวจีน ที่อยู่ในย่านกุฎีจีนและคลองสาน ชาวมุสลิมที่อยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา คลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อย ย่านตึกแดงและย่านตึกขาว ชุมชนชาวคริสต์เชื้อสายโปรตุเกสที่อยู่ในย่านกุฎีจีน ภายใต้ความหลากหลายทางเชื้อชาติยังได้ก่อให้เกิดการสร้างสรรค์งานช่างจากภูมิปัญญาของแต่ละชุมชนที่แตกต่างกัน ดังเห็นได้จากการขยายตัวของชุมชนช่างที่มีความชำนาญในการทำหัตถกรรมชนิดต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องยาวนานดังกรณีของชุมชนบ้านบุ ที่ผลิตขันลงหิน ชุมชนบ้านช่างหล่อที่ทำการหล่อพระพุทธรูป ซึ่งยังคงมีชื่อเสียงในการผลิตสินค้าหัตถกรรมสืบทอดต่อกันมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน

1. การขยายตัวของชุมชนช่างทำขันหินในบ้านบุ

บ้านบุเป็นชุมชนช่างหัตถกรรมประเภทหนึ่งคือ ช่างบุ ซึ่งเป็นช่างทำการหล่อโลหะแล้วจึงตีให้เข้ารูป ซึ่งคนไทยในอดีตจะนิยมบุขันน้ำ ขันน้ำมนต์ ขันใส่บาตรที่ทำด้วยโลหะทองเหลือง³⁷ บ้านบุเป็นย่านทำขันลงหินที่มีชื่อเสียงมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ โดยเป็นงานหัตถกรรมในครัวเรือน เนื่องจากงานทำขันลงหินต้องใช้ความรู้ความชำนาญและใช้เวลาในการเรียนรู้เป็นอย่างมาก ช่างบุจึงเป็นอาชีพที่สืบทอดกันในครอบครัวมากกว่ากลุ่มคนภายนอก ส่งผลให้ผู้คนส่วนใหญ่ที่อยู่อาศัยในชุมชนบ้านบุมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติต่อกัน หรือเป็นบุคคลที่เข้ามาแต่งงานกับคนในบ้านบุ บรรยาการการทำขันลงหินในชุมชนบ้านบุได้รับการบรรยายไว้ในนิราศพระปฐมของหลวงจักรปาณี (มหาฤกษ์) ซึ่งเขียนขึ้นราว พ.ศ. 2417 ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยกล่าวถึงการทำขันลงหินของบ้านบุไว้ว่า

³⁷ สุภาภรณ์ จินตคามณีโรจน์, “ภาพความทรงจำและร่องรอยของสงครามโลกครั้งที่ 2 : ย่านบ้านบุและพื้นที่โดยรอบ”, ใน โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนในชุมชนบ้านบุและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง เขตบางกอกน้อย, 23

ถึงบ้านบุญชั้นเขารันค้อน	เหมือนพี่ช้อนทรงกะนึ่งคังผิงผิง
เขาลอมทองเทถ่ายละลายเลง	พี่ร้อนแรงในอุรายังกว่าทอง
ถึงทองร้อนร้อนเพลิงตะเกิงกำ	พอถูกน้ำเย็นทั่วไม่มีหม่อมอง
อันร้อนพื้ถึงน้ำทั้งลำคลอง	อย่ามาลองดูบชะ โลมไม้โสมนัส ³⁸

จากข้อความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงบรรยากาศการทำขันลงหินในช่วงรัชกาลที่ 5 ที่มีเสียงการตีโลหะจากแต่ละครัวเรือนดังสนั่นในย่านบ้านบุญ โดยการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในชุมชนบ้านบุญส่วนใหญ่กระจายตัวอยู่บริเวณริมคลองบางกอกน้อย เนื่องจากแม่น้ำลำคลองมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิต โดยผู้คนใช้น้ำในแม่น้ำลำคลองเป็นน้ำดื่มและน้ำใช้ รวมทั้งยังใช้แม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทางสัญจรหลักด้วย ดังนั้นผู้คนจึงนิยมปลูกบ้านหรืออาศัยอยู่ตามริมน้ำแม่น้ำลำคลองบริเวณคลองบางกอกน้อย และเมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ในบริเวณคลองบางกอกน้อยจึงเต็มไปด้วยบ้านเรือนและเรือนแพจอดเรียงรายไปทั้งสองฝั่งคลอง ตั้งแต่บริเวณปากคลองไปจนถึงลำคลองตอนใน โดยบ้านเรือนและเรือนแพเป็นของกลุ่มคนหลากหลายเชื้อชาติทั้งชาวไทย จีน และมุสลิม ฯ นอกจากนี้ในบริเวณปากคลองบางกอกน้อยยังมีตลาดน้ำขนาดใหญ่ที่เป็นจุดซื้อขายแลกเปลี่ยนสำคัญที่มีสินค้าหลากหลายชนิดอีกด้วย

ย่านบ้านบุญในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 มีอาณาเขตตั้งแต่วัดใหม่ยายเป็นลงมาถึงวัดอมรินทราราม และมีการแบ่งพื้นที่ในย่านบ้านบุญเป็น บ้านบน บ้านบุญ บ้านล่าง และบ้านเนิน โดยบริเวณนี้เป็นชุมชนหัตถกรรมที่มีการตีฆ้อง พาน ฉิ่ง ฉาบ และขันลงหิน³⁹ สำหรับผลิตภัณฑ์ของบ้านบุญมีการส่งออกจำหน่ายไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งในบางกอกฝั่งตะวันตกเองและส่งออกจำหน่ายไปยังพื้นที่ภายนอกด้วย เช่น ฝั่งพระนครหรือตามหัวเมืองใกล้เคียง โดยในสมัยรัชกาลที่ 5 มีเอกสารที่เป็นหลักฐานที่ทำให้ทราบถึงตัวช่างและประเภทงานช่างของย่านบ้านบุญ

³⁸ กุลทรัพย์ ชื่นรุ่งโรจน์, บทกวีนิราศตามคลองบางกอกน้อยถึงบางใหญ่ (พระนคร : สีวพร, 2504), 25.

³⁹ สุภาภรณ์ จินตคามณีโรจน์, “ภาพความทรงจำและร่องรอยของสงครามโลกครั้งที่ 2 : ย่านบ้านบุญและพื้นที่โดยรอบ”, 21-23.

ไว้อย่างชัดเจน อาทิ อำแดงอยู่ อำแดงพลับ อำแดงจู เป็นช่างย่านถนนหลังวัดทอง (วัดสุวรรณาราม) บางกอกน้อย ทำขันบุชาย เป็นต้น⁴⁰

ต่อมาใน พ.ศ. 2442 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในบริเวณปากคลองบางกอกน้อย เนื่องจากรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริและโปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรีขึ้นในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณปากคลองบางกอกน้อยฝั่งใต้ โดยมีสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นสถานีต้นทาง จึงส่งผลให้มีการเวนคืนพื้นที่บริเวณมัสยิดบางกอกน้อย ซึ่งเป็นชุมชนมุสลิมที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ปากคลองบางกอกน้อย เมื่อเป็นเช่นนี้ชุมชนมุสลิมที่อยู่ปากคลองบางกอกน้อยจึงต้องอพยพไปอยู่ทางฝั่งเหนือของคลองบางกอกน้อยแทน ทำให้มีการย้ายบ้านเรือนและเรือนแพออกไป เพื่อไม่ให้กีดขวางเส้นทางสัญจรของผู้ที่จะมาโดยสารรถไฟที่สถานีบางกอกน้อย ดังนั้นจึงทำให้เรือนแพที่อยู่อาศัยและค้าขายที่เรียงรายอย่างหนาแน่นบริเวณปากคลองบางกอกน้อยจึงลดจำนวนลง โดยบ้านบุเป็นอีกพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบเนื่องจากมีพื้นที่บางส่วนถูกเวนคืนเพื่อสร้างทางรถไฟสายใต้เช่นกัน⁴¹ แต่การเวนคืนที่ดินนี้มีผลให้พื้นที่ของบ้านบุมีทางรถไฟตัดผ่าน ซึ่งมีส่วนส่งเสริมให้การขนส่งสินค้าหัตถกรรมของบ้านบุสามารถขนส่งโดยทางรถไฟไปจำหน่ายยังพื้นที่ภายนอกได้สะดวกมากขึ้น

2. การขยายตัวของชุมชนช่างหล่อพระพุทธรูปในย่านบ้านช่างหล่อ

บ้านช่างหล่อตั้งอยู่บริเวณด้านหลังของพระราชวังบวรสถานพิมุข (พระราชวังหลัง) เป็นชุมชนช่างที่สืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นราชธานี ผู้คนที่อยู่อาศัยบริเวณบ้านช่างหล่อมืออาชีพเดียวกันคือ “หล่อพระพุทธรูป” โดยประกอบไปด้วยช่างต่าง ๆ ได้แก่ ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างเททอง ช่างขัด ช่างลงรักปิดทอง และช่างติดกระจก เป็นต้น ความสัมพันธ์ของชุมชนบ้านช่างหล่อมิลักษณะเป็นกลุ่มเครือญาติ เนื่องจกงานหล่อพระเป็นงานช่างที่มีการสืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษ ซึ่งแต่ละบ้านมีความชำนาญในงานช่างต่างกัน ไปและส่วนใหญ่เป็นเครือญาติกัน เนื่องจากการ

⁴⁰ สารบัญชี่ส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์

กรุงเทพมหานคร, 226-228.

⁴¹ สจข. ร.5 น.18.1/123 “เรื่องจีนแดงยื่นเรื่องราวขายที่สวนตำบลบ้านบุให้กรมรถไฟสายเพชรบุรี.”

หล่อพระเป็นงานช่างที่ต้องใช้เวลา ความประณีต และต้องอาศัยความชำนาญเฉพาะด้านของช่างแต่ละบ้าน จึงทำให้ชุมชนบ้านช่างทองหล่อเป็นที่อยู่อาศัยของช่างหลากหลายตระกูล สำหรับผลิตภัณฑ์ของบ้านช่างหล่อนี้ส่วนใหญ่เป็นหัตถกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะการหล่อพระพุทธรูปนับเป็นสินค้าที่ขึ้นชื่อมากที่สุด

การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในย่านบ้านช่างหล่อส่วนใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมคลองที่เรียกว่า คลองบ้านช่างหล่อหรือคลองบ้านขมิ้น เนื่องจากมีการสัญจรทางน้ำเป็นเส้นทางหลัก นอกจากนี้ยังมีทางสัญจรทางบกคือ ถนนบ้านขมิ้น เป็นถนนขนาดไม่กว้างนักตัดผ่านย่านชุมชนต่าง ๆ ลักษณะของบ้านเรือนย่านบ้านช่างหล่อเป็นบ้านทรงไทยยกใต้ถุนสูง ในแต่ละบ้านมีบริเวณกว้างสำหรับการปั้นและหล่อพระพุทธรูป ในการหล่อพระของชุมชนบ้านช่างหล่อจะมีการยืมตัวช่างของแต่ละบ้านไปช่วยงาน สำหรับช่างผู้ชายส่วนใหญ่ถนัดออกแบบ ทำโครงร่าง ปั้นหุ่น เททอง ขัดแต่งพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ส่วนช่างผู้หญิงมักเชี่ยวชาญในขั้นตอนทาดินนวล ตบแต่ง ดินรายละเอียด ปิดทอง ขัดแต่ง เก็บรายละเอียด โดยผู้คนในชุมชนถ้อยทีถ้อยอาศัยต่อกัน⁴² ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีเอกสารที่เป็นหลักฐานทำให้ทราบถึงรายชื่อช่างของย่านบ้านช่างหล่อดังปรากฏในสารบัญชี่สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ว่า นายพลอย นายรอด นายแสง และขุนโยธา เป็นช่างทำพระ ส่วนนายทิม เป็นช่างหล่ออยู่ในย่านถนนบ้านขมิ้น⁴³

---

⁴² สัมภาษณ์ ประณอม ชิเรือง, อ่างใน “พุทธริตน์ รัชตะวรรณ, ร่องรอยจากชื่อชุมชนที่เหลืออยู่ : ภาพสะท้อนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัว กรณีศึกษา ชุมชนบ้านช่างหล่อ บางกอกน้อย”, (รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2549), 18-19.

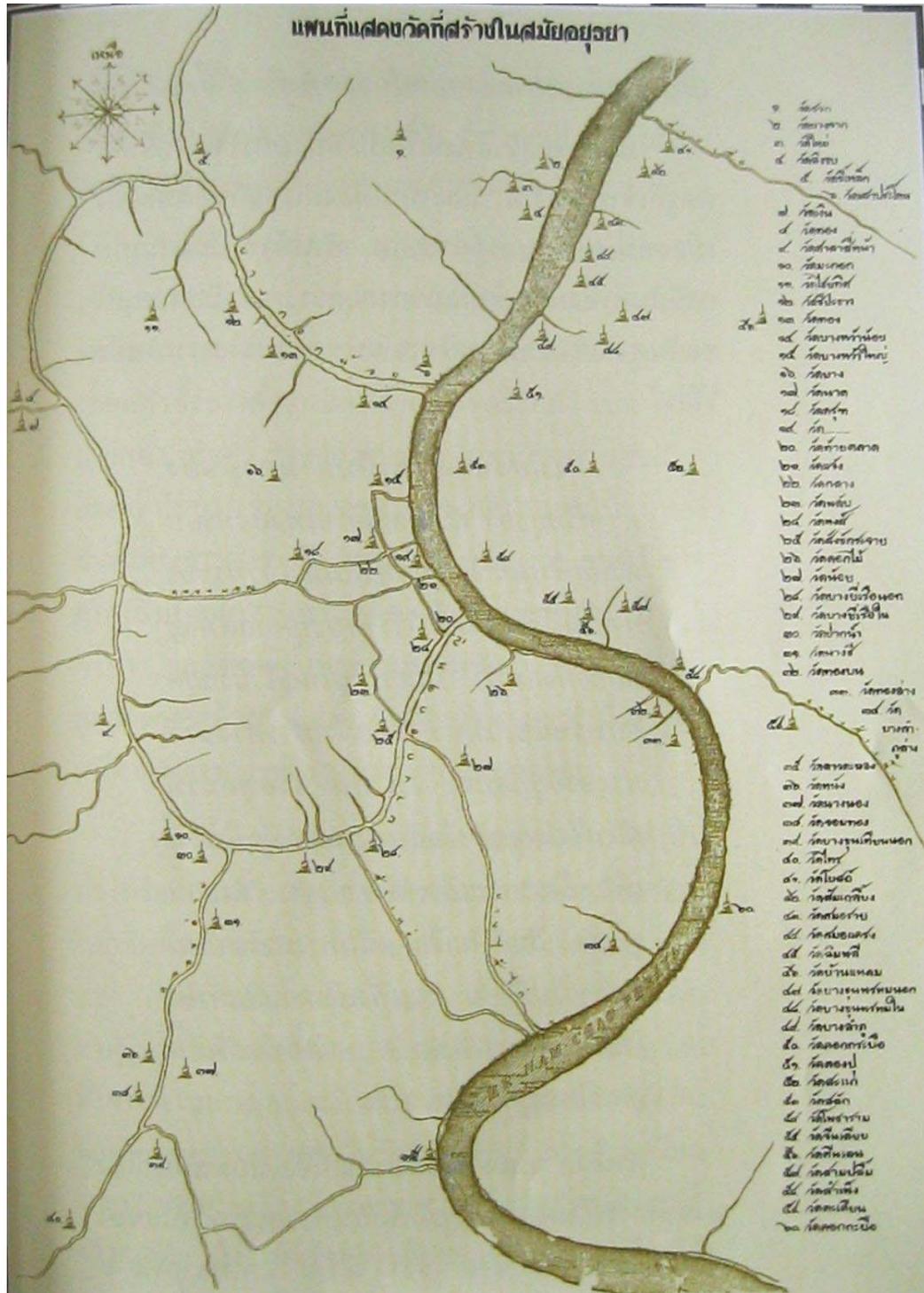
⁴³ สารบัญชี่ส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร, 232.

3.2.2. การเติบโตของชุมชนต่างชาติ

เนื่องจากชุมชนในบางกอกฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามีความเป็นมายาวนาน ซึ่งจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา พื้นที่บริเวณ “บางกอก” เป็นชุมชนสำคัญที่มีผู้คนจำนวนมากตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ตามแนวฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา โดยปรากฏร่องรอยของวัดหลายแห่งในบริเวณบางกอกที่แสดงถึงศิลปะและสถาปัตยกรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา ในอดีตวัดเปรียบเสมือนศูนย์กลางของชุมชน ดังนั้นการสร้างวัดจึงสามารถบ่งบอกถึงการกระจายตัวของชุมชนบางกอกในช่วงเวลานั้นได้ ดังแผนที่ที่ 10 (ในหน้า 87) ได้แสดงที่ตั้งวัดที่เรียงรายทั้งตามแนวริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า และวัดที่ตั้งอยู่ตอนในจากริมฝั่งแม่น้ำปรากฏ โดยวัดในบางกอกที่สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาทั้งหมด 61 แห่ง⁴⁴ นอกจากนี้พื้นที่บริเวณต่อเนื่องจากบางกอกไปทางเหนือและทางใต้ตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยา ได้มีการตั้งถิ่นฐานของผู้คนกระจายอยู่เป็นระยะๆ โดยตลอด นับตั้งแต่ย่านบางกอก ย่านตลาดขวัญ (นนทบุรี) ขึ้นไปจนถึง กรุงศรีอยุธยา รวมทั้งตั้งแต่ย่านบางกอกลงมาจนถึงแนวชายฝั่งอ่าวไทย

⁴⁴ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, สำเภายามตำนานเจ้าบางกอก, 205.

แผนที่ที่ 10 แผนที่แสดงวัดเก่าในเมืองบางกอกที่สร้างสมัยอยุธยา

ที่มา : พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, สำเนาสยาม : ตำนานเจ๊กบางกอก (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊ค, 2544), 23.

จากการเป็นชุมชนการค้าที่สำคัญของเมืองบางกอกนับตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อเนื่องมาถึงรัตนโกสินทร์ จึงทำให้บางกอกเป็นที่อยู่อาศัยของผู้คนที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมที่สำคัญ อันประกอบไปด้วยกลุ่มคนดั้งเดิม เช่น ชาวมุสลิม ชาวจีน ชาวโปรตุเกส รวมทั้งชาวไทย โดยผู้คนเหล่านี้เข้ามาตั้งบ้านเรือนตามเชื้อชาติที่สัมพันธ์กับการจัดระเบียบไพร่พลของรัฐ เช่น กลุ่มชาวตะวันตกที่เข้ามาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โปรตุเกส ฯลฯ ให้พักอาศัยอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้กุฎีจีน เพื่อไม่ให้ใกล้พระบรมมหาราชวังเกินไปแต่ก็ไม่ไกลเกินกว่าจะสอดส่องดูแล⁴⁵ โดยกลุ่มชาวต่างชาติเหล่านั้นต้องเข้าสู่ระบบการควบคุมของสยาม โดยมีหัวหน้าผู้ปกครองชาวต่างชาติที่เป็นคนเชื้อชาติเดียวกันแต่ต้องขึ้นตรงต่อเจ้านายสยามอีกทอดหนึ่ง การกำหนดให้ตั้งชุมชนของชาวต่างชาติในลักษณะนี้ ก็เพื่อส่งผลต่อความสะดวกในการเกณฑ์แรงงานเพื่อกิจการต่าง ๆ ของรัฐ⁴⁶ การตั้งหัวหน้าปกครองพวกเดียวกันนี้เป็นนโยบายที่ใช้สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ โดยตัวอย่างของตำแหน่งมุลนายของแต่ละชนชาติ ได้แก่ พระยาโชฎีกกราชเศรษฐีหัวหน้าชาวจีน พระยาจุฬาราชมนตรีหัวหน้าพวกแขก และพระยาจักรีหัวหน้าชาวมอญ เป็นต้น⁴⁷ อย่างไรก็ตามการเข้ามาอยู่อาศัยของชาวต่างชาติโดยการรวมกลุ่มคนตามเชื้อชาติเดียวกันได้ก่อให้เกิดวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะกลุ่ม โดยมีวิถีชีวิตตามแบบบรรพบุรุษที่สืบทอดต่อกันมาจากรุ่นสู่รุ่น โดยกลุ่มคนเชื้อชาติต่าง ๆ ที่อยู่อาศัยในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วง พ.ศ. 2325-2443 สามารถมองเห็นได้จากแผนที่ที่ 11

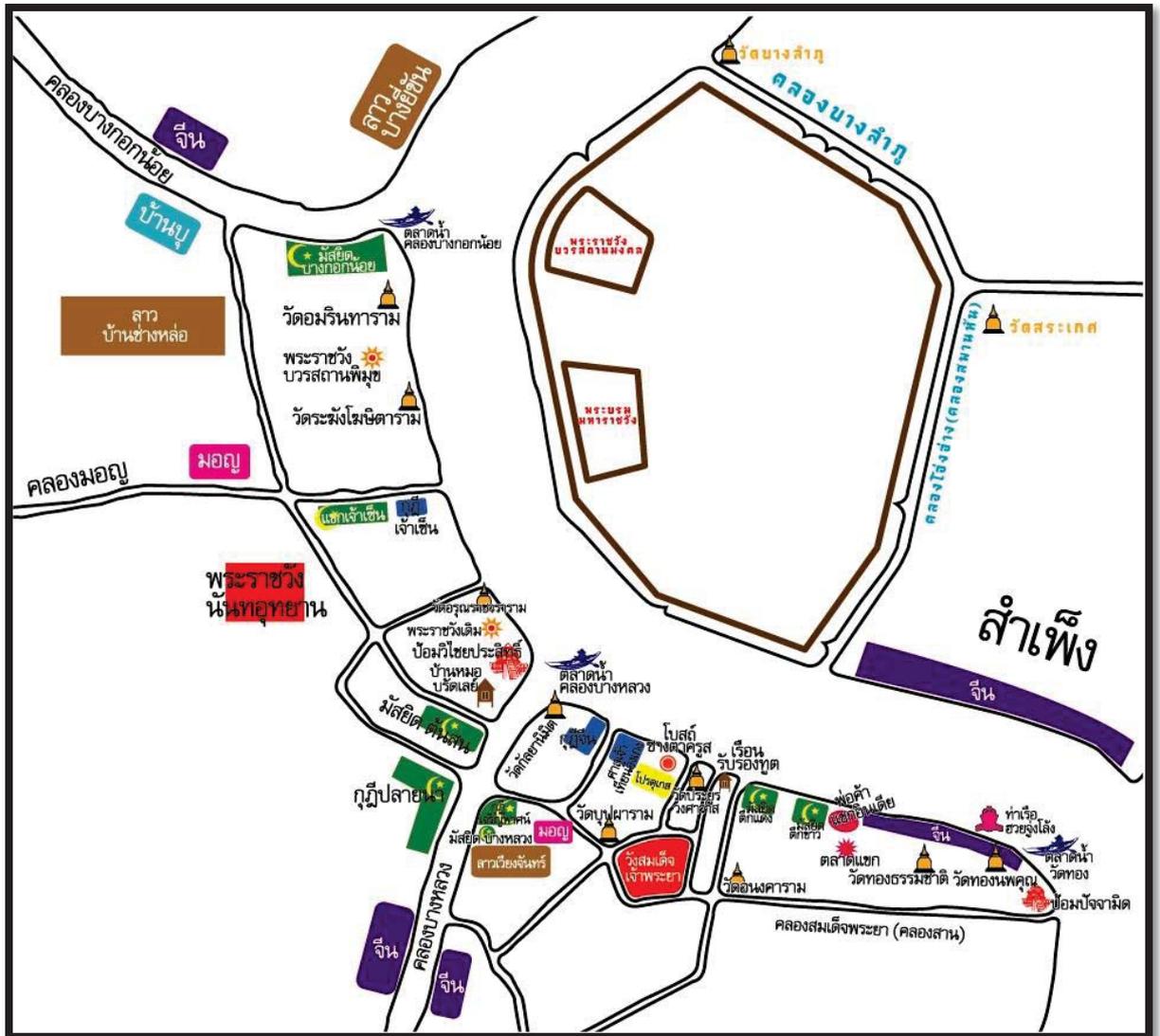
⁴⁵ พรทวี สุพัฒนานนท์, “การจัดการอสังหาริมทรัพย์ในกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2444-2475,”

(วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 122.

⁴⁶ จิรวัดน์ แสงทอง, “ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), 24.

⁴⁷ สุภรณ์ โอเจริญ, *มอญในเมืองไทย* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541), 76.

แผนที่ที่ 11 แผนที่ตั้งของชุมชนชาติต่าง ๆ ในบางกอกฝั่งตะวันตก

ที่มา : เก็บความจากพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, สกุณบุณนาค และคุณาวากกลางมหาสมุทร

1. ชุมชนชาวจีน

กลุ่มชาวจีนเป็นชนชาติที่เข้ามาอยู่อาศัยในบางกอกเป็นจำนวนมาก มีการตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา สันนิษฐานว่าชาวจีนมีการเข้ามาที่บางกอกมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เนื่องจากการเป็นชุมชนการค้าที่สำคัญของบางกอก จึงส่งผลให้พ่อค้าชาวจีนซึ่งเป็นกลุ่มพ่อค้าที่มีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจในเส้นทางการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย โดยชาวจีนที่เข้ามาซึ่งสยามสามารถแบ่งตามกลุ่มภาษาใหญ่ ๆ ได้ 5 กลุ่ม คือ 1. กวางตุ้ง มาจากกวางตุ้งตอนกลาง 2. สกเกี้ยน มาจากฟูเจี้ยนตอนใต้ 3. เต้จิ๋ว มาจากบริเวณตะวันออกเฉียงเหนือมณฑลกวางตุ้ง เรียกว่า “เขาซู่” 4. แคะ มาจากบริเวณตอนเหนือของกวางตุ้งขึ้นไป 5. ไหหลำ มาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะไหหลำ

ต่อมาในสมัยธนบุรีมีกลุ่มชาวจีนสกเกี้ยนเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณกุฎีจีน⁴⁸ โดยชุมชนกุฎีจีนหรือกะดี่จีน สันนิษฐานว่าบริเวณนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนจีนแต่เดิมก่อนที่จะมีการขุดคลองลัดบางกอก ทั้งนี้เพราะปรากฏหลักฐานที่เป็นศาลเจ้าจีนซึ่งเรียกกันว่า ศาลเจ้าเกียนอันเกง ตั้งหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือลงสู่มุมหักเลี้ยวของแม่น้ำสายเดิม⁴⁹ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชาวจีนที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยาเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บางกอกบริเวณเหนือคลองกุฎีจีนเป็นจำนวนมากอีกด้วย⁵⁰ ส่วนกลุ่มจีนเต้จิ๋วตั้งบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาหรือบริเวณพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน ซึ่งน่าจะเป็นชุมชนการค้าที่สำคัญเนื่องจากจีนเต้จิ๋วมีบทบาททางการเมืองสูงในช่วงเวลานั้น เมื่อมาถึงในสมัยธนบุรีบทบาทของชาวจีนมีทั้งทางด้านการค้า การผลิตสินค้าอุปโภคบริโภค เช่นการหาปลา ทำสวนผลไม้ การผลิตกระดาษ⁵¹ เพิ่มมากขึ้น

ในสังคมสยามกลุ่มชาวจีนมีสิทธิเสมอคนไทย อีกทั้งยังไม่ถูกจำกัดอยู่ในระบบไพร่ของสยาม ดังนั้นการดำรงชีวิต การประกอบอาชีพและการตั้งถิ่นฐานของชาวจีนจึงค่อนข้างมีอิสระรัฐไม่กำหนดนโยบายที่ตั้งบ้านเรือนของชาวจีนอย่างเคร่งครัด จึงทำให้ชาวจีนสามารถอยู่ได้

⁴⁸ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, สำเนาสยาม ตำนานเจ๊กบางกอก, 151.

⁴⁹ ปรีดี พิศณุมิวดี, กระดานทองสองแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553), 195.

⁵⁰ มานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิจัยพาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 17.

⁵¹ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, สำเนาสยาม ตำนานเจ๊กบางกอก, 151.

ทั่วราชอาณาจักรของสยาม⁵² เพียงแต่ต้องเสียเงินให้แก่รัฐบาลหรือที่เรียกกันว่า “ผูกปี” ซึ่งรัฐบาลได้เก็บจากชาวจีนเฉพาะผู้ชายสามปีต่อหนึ่งครั้งเท่านั้น⁵³ ดังนั้นเมื่อคนจีนไม่ต้องรับราชการจึงเป็นข้อดีที่ส่งผลให้ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจของสยามอย่างต่อเนื่อง โดยกลุ่มชาวจีนที่ตั้งถิ่นฐานในสยามช่วงรัชกาลที่ 4 สามารถแบ่งได้เป็น 2 พวก คือ กลุ่มแรงงานและกลุ่มพ่อค้า ซึ่งกลุ่มชาวจีนที่ใช้แรงงานเรียกกันว่า “จับกัง” หรือ “กุลี” ส่วนใหญ่ทำงานให้กับห้างร้านของชาวยุโรปที่เข้ามาเปิดกิจการในสยามและตามห้างร้านของกลุ่มชาวจีนด้วยกัน โดยไปเป็นกรรมกรตามท่าเรือ บริษัท โรงสีไฟและโรงสีลมต่าง ๆ ส่วนกลุ่มพ่อค้าชาวจีนในช่วงระยะแรกจะประกอบกิจการขนาดเล็ก เช่น โรงงานทำเต้าฮวย โรงงานทำ ฐุนเส้น ฯ⁵⁴ โดยการค้าขายของชาวจีนในระยะแรกนี้เป็นการสะสมทุนเพื่อพัฒนาไปสู่กิจการขนาดใหญ่ เช่น โรงสีข้าวหรือโรงงานน้ำตาลในเวลาต่อมา

ในช่วงรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 5 ชุมชนชาวจีนในบางกอกฝั่งตะวันตกได้มีการขยายตัวมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการเพิ่มขึ้นของจำนวนเรือนแพที่กระจายตัวเรียงรายไปทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เรือนแพเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นเรือนแพค้าขายของกลุ่มชาวจีน โดยเฉพาะบริเวณชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ย่านคลองสาน ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับ ท่าราชวงศ์ที่นับเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่ทางฝั่งกรุงเทพฯ ซึ่งในบริเวณชุมชนชาวจีนในบางกอกฝั่งตะวันตกเรียกว่า “ฮวยจุงลิ่ง” ซึ่งแปลว่าท่าเรือไฟ เนื่องจากบริเวณดังกล่าวเป็นที่ขนถ่ายสินค้าจากเรือกลไฟ⁵⁵ ชุมชนชาวจีนบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกไม่ได้เป็นตลาดจำหน่ายสินค้าเหมือนย่านสำเพ็ง แต่จะเป็นแหล่งผลิตสินค้า เช่น โรงสีข้าว โรงปูนขาว เป็นต้น ดังนั้นกลุ่มพ่อค้าชาวจีนในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกได้เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการค้าภายในและภายนอกประเทศของสยาม และมีบทบาทสำคัญต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ เช่นกัน

⁵² เรื่องเดียวกัน, 67.

⁵³ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, 210.

⁵⁴ ศ.สุคนธาภิรมย์, “บทบาทคนจีนต่อภาวะเศรษฐกิจไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์”, คนจีน 200 ปี ภายใต้พระบรมโพธิสมภาร (กรุงเทพฯ : ศิริชัยการพิมพ์, 2526), 88.

⁵⁵ เสถียร โกเศศ, พื้นความหลัง เล่ม 1 (พระนคร : ศึกษิตสยาม, 2513) 75.

2. ชุมชนชาวมุสลิม

ชุมชนชาวมุสลิมตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้คลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) และกระจายอยู่ตามคลองมอญ คลองบางกอกน้อย มุสลิมเป็นกลุ่มชนชาติที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบางกอกตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยมุสลิมกลุ่มแรก ๆ ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณคลองบางกอกใหญ่และประกอบอาชีพค้าขาย มีสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาที่เรียกว่า กุฎีใหญ่ หรือกะฎีบางกอกใหญ่ เพราะมีลักษณะคล้ายกุฎีหรือกุฎีและตั้งอยู่ในคลองบางกอกใหญ่⁵⁶ ต่อมาในสมัยธนบุรีมีกลุ่มมุสลิมเชื้อสายอินโด – อิหร่านสายตระกูลเจกอะหมัด ซึ่งเดิมอาศัยอยู่ที่หัวแหลม หัวรอ หรือคลองตะเคียนในกรุงศรีอยุธยา ได้อพยพหนีภัยสงครามมายังบางกอกและปลูกเรือนแพอยู่บริเวณริมคลองบางกอกใหญ่⁵⁷ ภายหลังมีการอพยพของชาวมุสลิมเข้ามายังบางกอกมากขึ้น โดยส่วนใหญ่นิยมอยู่อาศัยในเรือนแพจึงเรียกกันว่า “แขกแพ” ชาวมุสลิมในบางกอกมีบทบาทต่อการค้าของสยาม ทั้งนี้เพราะได้เข้ารับราชการในกรมท่าขวาแต่ไม่เด่นชัดเท่าพ่อค้าจีนที่มีอิทธิพลอย่างมาก

กลุ่มมุสลิมในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ตั้งบ้านเรือนอยู่ทั้งสองฟากของบริเวณคลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อย โดยกลุ่มมุสลิมได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง จนส่งผลให้ชุมชนมุสลิมเดิมต้องขยายพื้นที่ชุมชนกระจายตัวกว้างขวางมากขึ้น เห็นได้ชัดเจนจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนการตั้งศาสนสถานหรือมัสยิดขึ้นใหม่ เช่น มัสยิดตึกแดง และมัสยิดตึกขาว เป็นต้น ต่อมาภายหลังจากที่สยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ใน พ.ศ. 2398 แล้วสยามได้เปิดการค้าเสรีซึ่งส่งผลให้พ่อค้ามุสลิมจากอินเดีย มลายู และอาหรับ ย้ายถิ่นฐานเข้ามาทำการค้าในสยามมากขึ้น โดยมีพ่อค้ามุสลิมบางส่วนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้เคียงกับกลุ่มมุสลิมเดิม อย่างไรก็ตามก็ดีชาวมุสลิมที่อาศัยอยู่ในประเทศไทย

⁵⁶ กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *จดหมายเหตุการณ์อนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล สหประชาพานิชย์, 2525), 452.

⁵⁷ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “บทบาทและหน้าที่ของขุนนางกรมท่าขวา ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2153 – 2435)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), 298.

ประกอบด้วยสองนิกายคือ สุหนี่และชีอะห์ โดยทั้งสองนิกายได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกดังนี้

นิกายสุหนี่

กลุ่มนิกายสุหนี่ที่เข้ามาอยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกส่วนใหญ่สืบเชื้อสายมาจากสุลต่านสุลัยมาน ซึ่งเป็นชาวเปอร์เซียที่เข้ามาเป็นเจ้าเมืองสงขลาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และได้มีเชื้อสายของสุลต่านสุลัยมานทางสกุลวงศ์เป็นราชินิกุลในราชวงศ์จักรี เช่น เจ้าจอมมารดาเรียมหรือสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนี ในรัชกาลที่ 3⁵⁸ มุสลิมนิกายสุหนี่ในฝั่งธนบุรีได้สร้างสุเหร่าหรือมัสยิดในชุมชนที่อาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก โดยสุเหร่าที่สำคัญมี ได้แก่ มัสยิดต้นสนหรือกุฎีใหญ่ ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่ เป็นมัสยิดเก่าแก่และเป็นศูนย์กลางของมุสลิมในบางกอกฝั่งตะวันตก ต้นนิษฐานว่ามัสยิดต้นสนมีมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยา มัสยิดต้นสนเป็นสุสานที่สำคัญของกลุ่มมุสลิมในบางกอกทั้งนิกายสุหนี่และชีอะห์อย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งในปัจจุบันปรากฏหลุมศพของบุคคลสำคัญต่างๆ เช่น พระยาจุฬาราชมนตรีซึ่งเป็นประธานมุสลิมที่ทางราชการแต่งตั้งขึ้น ตั้งแต่ลำดับที่หนึ่งถึงเจ็ดของรัตนโกสินทร์⁵⁹ รวมทั้งหลุมฝังศพของเจ้าจอมหงส์ในรัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นบุตรของพระยาจุฬาราชมนตรี (ก้อนแก้ว) เป็นต้น

มัสยิดบางกอกน้อยหรือกุฎีเล็ก ตั้งอยู่ปากคลองบางกอกน้อยเป็นมัสยิดที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งบริเวณคลองบางกอกน้อยมีชุมชนมุสลิมตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และเป็นชุมชนที่ขยายมาจากชุมชนมัสยิดต้นสน สำหรับมัสยิดบางกอกน้อยสร้างขึ้นโดยกลุ่มมุสลิมเดิมที่อยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ร่วมกับกลุ่มมุสลิมเชื้อสายอาหรับที่เข้ามาอยู่อาศัยภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง⁶⁰ มุสลิมบริเวณปากคลองบางกอกน้อยส่วนใหญ่ประกอบอาชีพค้าขาย และนิยมอยู่อาศัยในเรือนแพ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการเวนคืนที่ดินบริเวณปากคลอง

⁵⁸ จิราภรณ์ มาตังคะ และคณะ, ศาสนศิลป์ของศาสนสถานริมฝั่งน้ำ : กรณีศึกษาชุมชนธนบุรี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี, 2550), 56.

⁵⁹ กรมวิชาการ, ธนบุรีศรีมหาสมุทร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2544), 143.

⁶⁰ จิราภรณ์ มาตังคะ และคณะ, ศาสนศิลป์ของศาสนสถานริมฝั่งน้ำ : กรณีศึกษาชุมชนธนบุรี, 57.

บางกอกน้อยเพื่อสร้างเป็นสถานีใหญ่ต้นทางใน พ.ศ. 2441⁶¹ โดยสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นจุดเริ่มต้นของทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรี ที่เป็นเส้นทางรถไฟที่เล่นไปสู่อุภูมิภาคใต้และตะวันตก โดยในระยะแรกให้เรียกว่า “รถไฟเพชรบุรี”⁶² ซึ่งรัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินและพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ในการก่อสร้างมัสยิดใหม่ในบริเวณฝั่งตรงข้าม จึงเรียกชื่อว่า “มัสยิดหลวง” หรือมัสยิดอันซอริชชุนนะห์ในปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังมีมัสยิดบ้านสมเด็จหรือมัสยิดนุรุลมุบีนบ้านสมเด็จ ซึ่งตั้งอยู่บริเวณย่านชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา นับเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวมุสลิมที่สำคัญอีกกลุ่มหนึ่งในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ มุสลิมกลุ่มนี้ถูกกวาดต้อนมาจากปัตตานี สตูล ไทรบุรี ซึ่งเรียกมุสลิมกลุ่มนี้ว่า “แขกตานี” ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้เดินทางไปดูการพัฒนาประเทศของสิงคโปร์เมื่อ พ.ศ. 2404 ขากลับได้นำชาวมุสลิมจากปัตตานีและสตูลที่มีฝีมือทางช่างก่อสร้าง รวมทั้งผู้มีความรู้ทางศาสนา เข้ามาแล้วให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างวัดหิรัญรูจี (วัดน้อย) ใกล้กับมุสลิมปัตตานี⁶³ ซึ่งส่งผลให้ชุมชนมุสลิมในบางกอกฝั่งตะวันตกเติบโตมากยิ่งขึ้น

นิกายชีอะห์หรือแขกเจ้าเซ็น

มุสลิมนิกายชีอะห์ที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในสยามมีจำนวนไม่มากนัก โดยมุสลิมนิกายชีอะห์มีทั้งเชื้อสายเปอร์เซียหรืออิหร่านและอินเดีย คนไทยมักเรียกว่า แขกเจ้าเซ็นหรือแขกมะหังนบรรพบุรุษสำคัญของเชื้อสายเปอร์เซียคือ “เฉกอะหมัด” ซึ่งเป็นพ่อค้าที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม กลุ่มมุสลิมชีอะห์ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางด้านเหนือพระราชวังเดิมไปจนถึงคลองมอญ⁶⁴ ศาสนาสถานที่เก่าแก่ของนิกายชีอะห์คือ กุฎีเจริญพาศน์ ซึ่งตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ เดิมเรียกว่า “กุฎีล่าง” ส่วนชุมชนมุสลิมนิกายชีอะห์ในบางกอกฝั่งตะวันตกกระจาย

⁶¹ สจข. ร.5 น.18. 1/130 “เรื่อง นายจางจะขายที่ดินตำบลบ้านบุให้เจ้าหน้าที่ผู้จัดซื้อที่ดินทางรถไฟสายเพชรบุรี” (13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120)

⁶² สุภาภรณ์ จินตมาณีโรจน์, “พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงบ้านบุ”, ใน โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนในชุมชนบ้านบุและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง, 28.

⁶³ จิราภรณ์ มาตังคะ และคณะ, ศาสนศิลป์ของศาสนสถานริมฝั่งน้ำ : กรณีศึกษาชุมชนธนบุรี, 57.

⁶⁴ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 52.

ตัวอยู่หลายแห่ง ได้แก่ กุฎีคิลพัลลาร์หรือที่เรียกว่า “กุฎีปลายนา” ปัจจุบันตั้งอยู่บริเวณถนนอิสรภาพ กุฎีปลายนานี้ได้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยนายอาดัมอาลี ชาวอินเดีย ที่มาจากเมืองลัคเนา อย่างไรก็ตามการขยายตัวของชุมชนชาวมุสลิมทั้งในส่วนของนิกายสุหนี่ และนิกายชีอะห์ที่เข้ามาอาศัยเพิ่มขึ้นในบางกอกฝั่งตะวันตกได้มีส่วนสำคัญต่อการเติบโตของชุมชนชาวมุสลิมในบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งสามารถสังเกตได้จากการเพิ่มขึ้นของจำนวนมัสยิดหรือกุฎีที่มีอย่างต่อเนื่องดังกล่าวข้างต้น

3. ชุมชนชาวอินเดีย

ชุมชนชาวอินเดียตั้งถิ่นฐานอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณมัสยิดตึกแดงเรื่อยไปจนถึงคลองสาน โดยกลุ่มชาวอินเดียเป็นพ่อค้ามุสลิมจากเมืองสุรัต ประเทศอินเดีย นำโดย ฮัจยี อาลี-อะหะหมัด นานา (ต้นตระกูลนานา) เดินทางเข้ามายังสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ปรากฏหลักฐานในหนังสือบางกอกกาแลนเดอร์ พ.ศ. 2405 ว่าพ่อค้าแขกอินเดียอยู่อาศัยกันอยู่ที่บริเวณตึกขาวและตึกแดงริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้กับตลาดสมเด็จพระยาองค์น้อย โดยบริเวณตึกขาวและตึกแดงมีโรงเก็บสินค้าขนาดใหญ่ โกดังข้าว โรงน้ำปลาและตึกสองแถว สองชั้นคล้ายกับตึกริมถนนพารุคในปัจจุบันซึ่งพระนิเทศสันต์พานิชเป็นเจ้าของ มีพวกชาวอินเดียที่เป็นกลุ่มญาติพี่น้องมาอยู่อาศัยราว 15 คูหา ตึกแถวชั้นล่างเป็นที่ขายของพวกแพรรณ ผ้าโปร่ง คินเลื่อมปักเสื้อผ้า จากอินเดียและชั้นบนใช้เป็นที่อยู่อาศัย นอกจากนี้ย่านตึกขาวยังเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มพ่อค้าชาวอินเดีย จากเมืองสุรัต ที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยใช้ชื่อกลุ่มว่า “คาโวดี โบราห์” ซึ่งเป็นนิกายชีอะห์สาขาหนึ่ง สำหรับกลุ่มคาโวดี โบราห์นี้เป็นมุสลิมที่เคร่งศาสนา และมีเอกลักษณ์ในการแต่งกาย โดยผู้ชายใส่ชุดขาวพร้อมหมวกขลิบทอง ส่วนผู้หญิงจะมีริคาดลุ่มศีรษะ ต่อมาชาวอินเดียกลุ่มนี้ได้ขยายกิจการค้าไปยังฝั่งตะวันออกคือ บริเวณท่าหน้าราชวงศ์และเชิงสะพานข้างโรงสีถนนเฟื่องนคร⁶⁵

ในสมัยรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 5 บริเวณตลาดสมเด็จพระยาองค์น้อยที่ตึกแดงและตึกขาวมีความคึกคักอย่างมาก เนื่องจากมีผู้คนมาซื้อเครื่องนุ่งห่มและของใช้ที่ทำในเมืองแขก

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, 59.

(อินเดีย) และเมืองฝรั่ง (ยุโรป) บริเวณตึกแดงและตึกขาวจึงนับเป็นย่านการค้าสำคัญที่รองจากย่านสำเพ็งซึ่งเป็นตลาดขายสินค้าที่มาจากประเทศจีน⁶⁶ ชาวอินเดียนย่านตึกแดงและย่านตึกขาวนอกจากประกอบอาชีพค้าขายแล้ว บางคนยังทำหน้าที่ล่ามภาษาต่างประเทศในกรมพระคลังสินค้าด้วย เช่น ฮัจยี อาลี อะหะหมัด นานา (ต้นตระกูลนานา) ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระนิเทศสันต์พานิช นอกจากนี้ยังมีตระกูลวงศ์อารยะซึ่งเป็นพ่อค้าอินเดียตระกูลสำคัญที่มีบทบาททางการค้าในย่านตึกแดงและตึกขาว ต่อมาเมื่อกิจการการค้าของชาวอินเดียในกรุงเทพฯ เจริญมากขึ้น จึงได้ขยายร้านค้าไปยังบริเวณถนนราชวงศ์ ถนนอนุวงศ์ และถนนบำรุงเมือง แต่การค้าของชาวอินเดียในบริเวณตึกขาวตึกแดงก็ยังคงดำเนินอยู่ต่อไป

4. ชุมชนชาวตะวันตก

ชุมชนชาวตะวันตกตั้งถิ่นฐานอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณกุฎีจีน ซึ่งบริเวณกุฎีจีนนี้เป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนหลายเชื้อชาติทั้งชาวตะวันตก ชาวจีนและชาวไทยเชื้อสายโปรตุเกส โดยชาวตะวันตกเชื้อสายโปรตุเกสที่เคยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้มาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านใต้กุฎีจีน โดยตั้งบ้านเรือนอยู่ต่อลงไปจากชุมชนชาวจีนจึงเรียกกันว่า “ฝรั่งกุฎีจีน” โดยในสมัยธนบุรีได้มีการก่อสร้างโบสถ์คริสต์ชื่อ ซางตาครู๊ส (Santa Cruz) เป็นภาษาโปรตุเกสแปลว่า กางเขนศักดิ์สิทธิ์⁶⁷ ต่อมาชาวโปรตุเกสที่นับถือศาสนาคริสต์บริเวณกุฎีจีนได้กลายเป็นคนไทยไปหมดแล้ว แต่ยังคงมีการสืบทอดประเพณีทางศาสนาคริสต์ที่วัดซางตาครู๊ส และยังมีวัฒนธรรม การทำขนมแบบโปรตุเกสที่ยังหลงเหลืออยู่ เช่น การทำขนมกุฎีจีน ซึ่งเป็นขนมที่มีลักษณะเฉพาะของกลุ่มเชื้อสายโปรตุเกสในชุมชนกุฎีจีนทางบางกอกฝั่งตะวันตก

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ย่านกุฎีจีนไปถึงหน้าวัดประยูรวงศาวาส ได้เป็นที่พำนักของราชทูตตะวันตกและมิชชันนารีโปรเตสแตนต์กลุ่มแรกๆ ที่เดินทางเข้ามายังสยาม ซึ่งบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้วัดประยูรวงศาวาส เป็นที่ดินหลวงที่สร้างตึกไว้เป็นที่รับรองแขกเมือง เรียกว่า “บริติช แฟคตอรี” ต่อมาเรียกว่า บ้านราชทูตหรือตึกพักทูต เนื่องจากในสมัยนี้พวกราชทูต

⁶⁶ ศุภศิริ ทิวทัศน์, บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 2 รัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394 – 2453), 13.

⁶⁷ ปรีดี พิศณุวิณี, กระดานทองสองแผ่นดิน, 197.

เดินทางโดยเรือเข้ามาจากสมุทรปราการและเข้ามาจอดเรือในบริเวณนี้⁶⁸ หมอบลัดเลย์และคณะเป็นตัวอย่างของมิชชันนารีอเมริกันคนสำคัญที่เข้ามาอยู่ในสยามตั้งแต่รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5 โดยได้เข้าบ้านเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) บิดาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ พักอาศัยถึง 15 ปี ต่อมารัชกาลที่ 4 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินให้หมอบลัดเลย์ปลูกบ้านเรือนใหม่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ริมป้อมวิไชยประสิทธิ์ ซึ่งอยู่ด้านหลังวังกรมหลวงวงศาธิราชสนิท หมอบลัดเลย์จึงได้ย้ายบ้านเดิมที่อยู่ในชุมชนบ้านสมเด็จพระยามาอยู่ที่บ้านที่คลองบางกอกใหญ่ โดยใช้เป็นที่อยู่อาศัย และเป็นสถานที่ดำเนินการรักษาโรครวมทั้งทำโรงพิมพ์ด้วย จนกระทั่งถึงแก่กรรมใน พ.ศ. 2416 ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ในสมัยต่อมาเมื่อกลุ่มมิชชันนารีกลุ่มใหม่เดินทางเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนา และนำวิทยาการสมัยใหม่แบบตะวันตกทั้งด้านการแพทย์เข้ามาเผยแพร่ในสยาม ก็ได้ดำเนินการรักษาโรคตามวิธีการแพทย์แผนใหม่ต่อจากหมอบลัดเลย์เช่นเดิม

ส่วนกลุ่มคนไทยที่ตั้งถิ่นฐานในบางกอกฝั่งตะวันตกนั้น มีการตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองสายต่าง ๆ เช่น คลองบางกอกใหญ่ คลองบางกอกน้อย คลองวัดระฆัง คลองมอญ และคลองคูเมืองเดิมฝั่งตะวันตก⁶⁹ โดยเฉพาะคลองบางกอกใหญ่นับเป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัยของชุมชนชาวไทยทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่หนาแน่นมาก โดยคนไทยที่อยู่ในบริเวณคลองบางกอกใหญ่สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

1 กลุ่มที่อยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ทั้ง 2 ฝาก เจ้าของบ้านเรือนส่วนใหญ่จะรับราชการเป็นขุนนาง แต่ก็มีการทำสวนผลไม้ในบริเวณบ้านเป็นอาชีพรองด้วย

2 กลุ่มที่มีบ้านอยู่ริมคลองลึกเข้าไป คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นชาวสวน คือประกอบอาชีพทำสวนและเป็นพ่อค้าแม่ค้าขายผลผลิตจากสวน⁷⁰

⁶⁸ ศ.พลายน้อย, เล่าเรื่องบางกอก, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2518), 22.

⁶⁹ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 81.

⁷⁰ สาวิตรี ทัพพะสุต, “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398 – 2453.”, 20.

กลุ่มคนไทยในบางกอกฝั่งตะวันตกส่วนใหญ่เป็นพวกที่อาศัยอยู่ดั้งเดิม โดยมีการตั้งถิ่นฐานปะปนอยู่กับกลุ่มชาวต่างชาติอื่น ๆ ทั้งนี้วัดเป็นเสมือนศูนย์กลางของชุมชนชาวไทย การตั้งบ้านเรือนของผู้คนไทยจึงได้กระจายตัวอยู่รอบบริเวณวัดที่สำคัญ ได้แก่ วัดระฆังโฆสิตาราม วัดกัลยาณมิตร วัดประยุรวงศาวาส วัดทองนพคุณ เป็นต้น ทั้งนี้สามารถวัดความหนาแน่นของชุมชนได้จากจำนวนวัดที่มีอยู่แต่ละพื้นที่ อย่างไรก็ตามคนไทยในบางกอกฝั่งตะวันตกไม่ได้มีบทบาททางการค้ามากเท่ากับชาวจีนและชาวมุสลิม ทั้งนี้สืบเนื่องจากคนไทยต้องผูกติดอยู่ในระบบไพร่และอยู่ในสังกัดของมูลนาย จึงทำให้การตั้งบ้านเรือนในบางครั้งต้องอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับมูลนายที่ตนสังกัด และการประกอบอาชีพส่วนใหญ่ของคนไทยในบางกอกฝั่งตะวันตกคือ การเพาะปลูก ทำสวนผลไม้ เช่นเดียวกับคนไทยในพื้นที่อื่น ๆ

บทที่ 4

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก ช่วง พ.ศ. 2442 - 2488

เศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างชัดเจน โดยเฉพาะใน ส่วนรูปแบบและสถานที่ตั้งของย่านการค้าและตลาดมีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางกายภาพและสินค้า กล่าวคือ มีสินค้าที่หลากหลายชนิดอีกทั้งตลาดก็เติบโตมากขึ้น ทั้งนี้เพราะสนธิสัญญาได้เปิดโอกาสทางการค้าให้กับชาวต่างชาติสามารถเข้ามาค้าขายได้อย่างเสรี ซึ่งนับเป็นปัจจัยอันสำคัญอย่างหนึ่งที่ส่งผลให้เศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกเติบโตขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจน การเติบโตทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกนี้ ได้ส่งผลให้เกิดการพัฒนาทางกายภาพเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ โดยบริเวณที่มีการขยายตัวของย่านการค้าภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ บริเวณย่านกุฎีจีน ย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ย่านตึกขาว ย่านตึกแดง และย่านคลองสาน ที่ประกอบไปด้วยท่าเรือรถไฟ โกดังสินค้า ห้างร้านต่าง ๆ ซึ่งพื้นที่เหล่านี้มีทำเลที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้เห็นได้ว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงแรกๆหลังจาก การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงยังคงจำกัดอยู่เพียงพื้นที่ส่วนใหญ่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นหลัก

ต่อมาเมื่อมีการสร้างทางรถไฟเชื่อมต่อแต่ละภูมิภาคเข้าสู่ส่วนกลาง โดยใน พ.ศ. 2442 ในพื้นที่ของบางกอกฝั่งตะวันตกได้มีการสร้างสถานีบางกอกน้อย เพื่อเป็นสถานีต้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย - เพชรบุรี ซึ่งได้ส่งผลให้การขนส่งสินค้าที่แต่เดิมใช้ขนส่งทางน้ำเป็นเส้นทางหลักอันมีข้อจำกัดของการสัญจรในบางพื้นที่ที่ไม่มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่าน ดังนั้นการสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อยจึงส่งผลให้การขนส่งทางบกมีความสะดวกมากขึ้น อีกทั้งยังลดระยะเวลาในการเดินทางและลดค่าใช้จ่ายลงอีกด้วย การสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อย - เพชรบุรีซึ่งต่อมาได้ขยายเส้นทางรถไฟลงไปยังภาคใต้ได้ส่งผลให้สินค้าต่าง ๆ เช่น ข้าว ไม้ ผลไม้ และเนื้อสัตว์ ถูกส่งมายังบางกอกฝั่งตะวันตกเพื่อกระจายสินค้าหรือส่งผ่านไปยังแหล่งอื่นๆ จนส่งผลให้เกิดชุมชนการค้า

ที่เป็นศูนย์กลางซื้อขายสินค้า อีกทั้งยังก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างบางกอกฝั่งตะวันตกกับภูมิภาคต่างๆอย่างรวดเร็ว

นอกจากนี้ต่อมาเมื่อมีการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้า (สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์) เพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรทางบกข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา รวมทั้งโครงการตัดถนน 11 สาย ในบางกอกฝั่งตะวันตกนับตั้งแต่ พ.ศ. 2473 ยิ่งได้มีส่วนส่งเสริมให้การขนส่งสินค้าและการสัญจรทางบก ระหว่างบางกอกฝั่งตะวันตกกับพื้นที่ต่างๆมีความสะดวกมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ส่งผลให้เศรษฐกิจ และความเจริญของบางกอกฝั่งตะวันออกหรือฝั่งพระนครขยายตัวเข้ามาสู่บางกอกฝั่งตะวันตกมากขึ้น ซึ่งเป็นพื้นที่ของบางกอกฝั่งตะวันตกมีศักยภาพเพียงพอที่จะรองรับขยายตัวของเศรษฐกิจที่กำลังเกิดขึ้นด้วย อย่างไรก็ตามการเติบโตทางเศรษฐกิจเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงสังคมและวิถีชีวิตของชาวบางกอกฝั่งตะวันตก ทั้งด้านทำเลที่อยู่อาศัย อาชีพ การขยายตัวของชุมชน การย้ายถิ่นฐาน รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนที่มีการติดต่อทั้งภายในชุมชนบางกอกฝั่งตะวันตกเอง และการติดต่อกับชุมชนภายนอกพื้นที่อีกด้วย

เศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกได้เติบโตขึ้นสืบเนื่องมาจากปัจจัยต่างๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้น จนกระทั่งเมื่อประเทศไทยได้เข้าร่วมสงครามมหาเอเซียบูรพากับญี่ปุ่นใน พ.ศ. 2484 กองทัพญี่ปุ่นจึงได้เข้ามาใช้สถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นกองบัญชาการหน่วยทหาร รวมทั้งใช้ในการขนส่งกำลังทหาร เสบียงอาหาร และอาวุธยุทโธปกรณ์ให้กับกองกำลังทหารญี่ปุ่น ทั้งในพม่าและมลายู ด้วยเหตุนี้จึงส่งผลให้สถานีรถไฟบางกอกน้อยกลายเป็นพื้นที่เป้าหมายหนึ่งที่ฝ่ายพันธมิตรพยายามทิ้งระเบิดโจมตี เพื่อตัดเส้นทางขนส่งยุทธปัจจัยของกองทัพญี่ปุ่น ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกโดยตรงอีกครั้ง ดังนั้นในบทที่ 4 ผู้ศึกษาจะพยายามอธิบายให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ และสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกภายใต้บริบทต่างๆที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2442 - 2488 โดยลำดับดังนี้

4.1 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2430 เป็นต้นมา เศรษฐกิจโลกเจริญเติบโตขึ้นมากโดยมีสาเหตุมาจากปัจจัย 2 ประการ ประการแรกคือ ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของชาติตะวันตก โดยเฉพาะในยุโรปและอเมริกาเหนือ ประการที่ 2 คือ การพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อการขนส่ง ซึ่งการขนส่งถือเป็นปัจจัยสำคัญที่สามารถลดต้นทุนการผลิตของสินค้า และสามารถขนถ่ายสินค้าได้เป็นจำนวนมาก ในช่วงเวลาดังกล่าวสยามได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาศักยภาพด้านการขนส่งให้เกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นรากฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจที่ตอบสนองต่อการเติบโตของเศรษฐกิจโลกเช่นกัน โดยให้ความสำคัญกับการพัฒนาการขนส่งทางน้ำที่อาศัยแม่น้ำลำคลองรวมทั้งการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบก โดยได้มีการสร้างทางรถไฟเชื่อมต่อภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อเป็นการขยายเส้นทางคมนาคมขนส่งของประเทศอีกทางหนึ่งด้วย ทั้งนี้เริ่มต้นจากสร้างเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพ –โคราช เป็นสายแรกใน พ.ศ. 2434 และได้มีการสร้างทางรถไฟสายอื่น ๆ ในเวลาต่อมา

ในกรณีของการสร้างทางรถไฟที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกเกิดขึ้นอย่างชัดเจน เมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรีใน พ.ศ. 2442 ซึ่งนับเป็นปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อการขยายตัวของบางกอกฝั่งตะวันตก ในฐานะชุมทางการค้า ดังปรากฏในเอกสารรายงานการประชุมเทศาภิบาลของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ที่ได้กล่าวถึงความเจริญของพื้นที่และการเติบโตเป็นชุมชนทางการค้าในเขตพื้นที่ที่มีเส้นทางรถไฟตัดผ่าน ดังข้อความในรายงานการประชุมเทศาภิบาลตอนหนึ่งว่า

การรถไฟนับเป็นหัวใจในการค้าของราษฎรอยู่เป็นอันมาก เมื่อมีทางไปมาสะดวก กับรถไฟสะดวกขึ้น และสินค้าแบบนี้ก็ไหลมาสู่รถไฟโดยไม่ต้องสงสัย เมื่อได้ตัดถนนไป ณ ที่ใดสองข้างทางที่ตัดไปนั้นก็จะมีผู้ประกอบการทำมาหากิน¹

¹ กระทรวงมหาดไทย, “รายงานการประชุมเทศาภิบาล” เทศาภิบาล, เล่ม 4 แผ่นที่ 23 (1 กุมภาพันธ์ ร.ศ.126), 158.

จากข้อความข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นถึงการขยายตัวของชุมชนทางการค้า และความสัมพันธ์ระหว่างเมืองต่าง ๆ ที่เส้นทางรถไฟตัดผ่านซึ่งในกรณีของการสร้างสถานีรถไฟ บางกอกน้อยเป็นสถานีต้นทาง ก็ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก เช่นกัน ซึ่งในการสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อย - เพชรบุรี และทางรถไฟสายปากคลองสาน - มหาชัย ได้มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในพื้นที่ของบางกอก ฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง

4.1.1 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายหลังการสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อย - เพชรบุรี

ในช่วงก่อนที่จะมีการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อย ชุมชนบางกอกฝั่งตะวันตกได้มีการขยายตัวเนื่องจากการสร้างโรงพยาบาลศิริราช กล่าวคือ พ.ศ. 2429 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5 : พ.ศ. 2411 – พ.ศ. 2453) ทรงมีพระราชดำริให้ดำเนินการสร้างโรงพยาบาลขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) ที่ร้างอยู่ เพื่อเป็นสถานที่รักษาโรคแก่ประชาชนทั่วไป และต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ เสด็จทิวศต ใน พ.ศ. 2430 รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ใช้ไม้จริงในการก่อสร้างพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง และเมื่อเสร็จงานแล้วพระองค์ได้พระราชทานพระเมรุมาสร้างโรงพยาบาลศิริราชด้วย โดยรัชกาลที่ 5 ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเปิดโรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2431² สำหรับการรักษาพยาบาลของโรงพยาบาลศิริราชในระยะแรกมีการรักษาทั้งแผนปัจจุบันและแผนโบราณควบคู่กันไป เนื่องจากผู้คนทั่วไปยังไม่วางใจในการรักษาแผนปัจจุบัน อย่างไรก็ตามการมีโรงพยาบาลศิริราชได้ทำให้บริเวณบางกอกน้อย กลายเป็นศูนย์กลางทางสาธารณสุข ซึ่งส่งผลให้มีการเข้ามาตั้งบ้านเรือน และอาคารร้านค้าบริเวณใกล้กับโรงพยาบาลศิริราชเป็นจำนวนมากอีกด้วย

² “กำเนิดศิริราช” ใน ศิริราชร้อยปี ประวัติและวิวัฒนาการ (กรุงเทพฯ : บริษัททิวศตอริเพาเวอร์พอยต์, 2531 คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล จัดพิมพ์เพื่อเป็นที่ระลึก เนื่องในโอกาสที่ศิริราชมีอายุครบร้อยปี วันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2531), 5-10.

ต่อมาภายหลังรัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีพระราชดำริว่าในทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสมควรสร้างทางรถไฟเพื่อลงสู่ภาคใต้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมรถไฟดำเนินการเวนคืนที่ดิน และเริ่มสร้างทางรถไฟจากสถานีบางกอกน้อยถึงสถานีเพชรบุรีนับตั้งแต่ พ.ศ. 2442 โดยมีสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นสถานีต้นทางจึงจำเป็นต้องมีพื้นที่สำหรับสถานี และเป็นสถานีเก็บรถ รวมทั้งมีโรงเก็บรถ โรงซ่อมบำรุง โรงเก็บอุปกรณ์การเดินรถสายใต้และตะวันตก เพื่อใช้เป็นที่เก็บพิน-น้ำ รางรถไฟ ไม้คอกลับรถหรือรางเหล็ก ทำให้ต้องใช้พื้นที่เป็นบริเวณกว้างจึงได้มีการเวนคืนที่ดินจากภาคส่วนต่างๆ อาทิ ที่ดินชาวบ้าน³ ที่ดินพระราชวังบวรสถานพิมุข (บางส่วน) วัดอมรินทาราม ที่ดินมัสยิดบางกอกน้อย (มัสยิดหลังเดิม) รวมถึงบ้านเรือนของชาวบ้านย่านบ้านบุญ ย่านวัดสุวรรณาราม ไล่ไปถึงคลองมหาสวัสดิ์⁴ เป็นต้น สำหรับสถานีรถไฟบางกอกน้อยเริ่มสร้างใน พ.ศ. 2442 และเริ่มเปิดให้มีการเดินรถ ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2446 ซึ่งรัชกาลที่ 5 ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเปิดสถานีรถไฟบางกอกน้อย เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2446 สำหรับค่าใช้จ่ายในการสร้างเส้นทางรถไฟสายนี้ประมาณ 7,880,000 บาท⁵ โดยระยะแรกโปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่า “รถไฟเพชรบุรี”

การสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อย - เพชรบุรีได้ส่งผลให้บริเวณบางกอกน้อยกลายเป็นชุมชนการค้าแห่งใหม่ของบางกอกฝั่งตะวันตก ควบคู่กับเขตการค้าขายเดิมที่บริเวณคลองสาน ซึ่งแต่เดิมบริเวณคลองสานริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นย่านการค้าขนาดใหญ่ควบคู่กับฝั่งพระนครมาอย่างต่อเนื่อง เพราะเป็นท่าเรือรถไฟ ที่เรียกว่า “สวายจูงลิ่ง” เป็นที่จอดเรือสินค้า ซึ่งเมื่อเรือสินค้ามาเทียบท่าที่สวายจูงลิ่งแล้วจะมีโกดังใช้เป็นที่เก็บพักสินค้าเหล่านี้ ก่อนจะแจกจ่ายไปยังร้านค้าต่าง ๆ⁶ แต่เมื่อมีเส้นทางขนส่งทางรถไฟจึงทำให้กลุ่มพ่อค้ามีการขนย้ายสินค้าออกมา

³ สจข. ร.5 น.18.1/128 “เรื่องเจ้าหน้าที่ซื้อที่ดินของกรมรถไฟ จะซื้อที่ดินของนายร้อยเอกหม่อมหลวงจิต, นายปราบ, นายเอี่ยม, นายนิ่ม ตำบลบ้านบุญ.” 30-31 พฤศจิกายน ร.ศ.120.

⁴ สุภารักษ์ จินตคามณีโรจน์, “สถานีรถไฟบางกอกน้อยกับการเปลี่ยนแปลงในย่านบ้านบุญ”, โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนในชุมชนบ้านบุญและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง เขตบางกอกน้อย, 2550, 34.

⁵ การรถไฟแห่งประเทศไทย, 100 ปี รถไฟไทย : 26 มีนาคม 2540 ครอบรอบวันสถาปนากิจการรถไฟ 100 ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การรถไฟ, 2540), 72.

⁶ คุณหญิงจางงศรี รัตนิน, ดุจนาวากลางมหาสมุทร, 53.

สู่ทำเลใหม่ในบริเวณบางกอกน้อย จึงส่งผลให้บริเวณบางกอกน้อยมีพ่อค้าแม่ค้าในพื้นที่ พ่อค้าแม่ค้าจากพื้นที่อื่น ๆ รวมทั้งพ่อค้าชาวจีนเข้ามาตั้งบ้านเรือนและร้านค้ามากขึ้น

นอกจากนี้การสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อย - เพชรบุรี ยังได้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างบางกอกฝั่งตะวันตกกับเมืองต่าง ๆ ในภูมิภาคตะวันตกและได้ที่มีเส้นทางรถไฟเชื่อมผ่าน โดยเฉพาะกับมณฑลราชบุรีที่ประกอบด้วยเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี และเมืองปราณบุรี ทั้งนี้เนื่องจากเศรษฐกิจของมณฑลราชบุรีเติบโตขึ้นโดยมีสาเหตุมาจากลักษณะสินค้าที่หลากหลายในพื้นที่แต่ละเมือง โดยอาชีพของผู้คนในมณฑลราชบุรี เขตเมืองเพชรบุรีและกาญจนบุรี นิยมการทำไร่ยาสูบ อ้อย ถั่ว งา ฝ้าย ปอ และคราม โดยมีการนิยมนำมาทำในเขตราชบุรีและสมุทรสงคราม สำหรับอาชีพประมงและนาเกลือ พบแถวเมืองสมุทรสงครามและเพชรบุรี⁷ ดังนั้นสินค้าต่างๆจากหัวเมืองเหล่านี้จึงถูกส่งเข้ามายังตลาดที่สถานีรถไฟบางกอกน้อย และบริเวณใกล้เคียงรวมถึงตลาดในฝั่งพระนครอีกด้วย

พื้นที่บางกอกน้อยได้กลายเป็นชุมชนการค้าแห่งใหม่ที่มีความสำคัญในด้านการค้าสินค้าทางเกษตรกรรม และข่าวจากมณฑลราชบุรีที่นำเข้ามาเป็นข่าวสารในบางกอกฝั่งตะวันตกเนื่องจากบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่คลองสานลงไปถึงราษฎร์บูรณะ และตามลำคลองต่าง ๆ เป็นที่ตั้งของโรงสีที่กระจายตัวอยู่ทั่วไป ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกิจการของพ่อค้าชาวจีน โดยในบางกอกฝั่งตะวันตกมีการเพิ่มจำนวนของโรงสีอย่างต่อเนื่องเพื่อรองรับกับปริมาณข้าวที่มาจากแหล่งต่าง ๆ ช้างต้น อาทิ ใน พ.ศ. 2441 ปรากฏจำนวนโรงสีในฝั่งตะวันตกมีจำนวน 15 โรง⁸ ต่อมาใน พ.ศ. 2462 จำนวนโรงสีเพิ่มขึ้นเป็น 36 โรง⁹ เป็นต้น นอกจากนี้การมีทางรถไฟผ่านพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกยังได้ส่งผลให้พ่อค้าสามารถขนส่งข้าวสารทางรถไฟได้สะดวกกว่าทางเรือ บริเวณบางกอกน้อยจึงกลายเป็นศูนย์กลางการค้าและการขนส่งแห่งใหม่อีกแห่งหนึ่ง ภายหลังจากการที่

⁷ ชยันต์ ออไอสุญ, “สภาพเศรษฐกิจมณฑลราชบุรี พ.ศ.2437-2453” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), 13.

⁸ สจข. ร.5 ก. 17/9 “เรื่องพวกโรงสีร้องขอให้ช่วยเหลือผู้ร้ายลักเข้า และรายงานบัญชี ม. ฮาร์ตวน ว่าด้วยโรงสีเข้า.” 10 มิถุนายน – 8 มกราคม ร.ศ. 117.

⁹ สจข. ร.6 น. 3.1/69 “เรื่องบาญชีรายชื่อเจ้าของโรงสี พระยาประชากรกิจวิจารณ์ อธิบดีกรม สุขาภิบาล เสนอเจ้าพระยามรราช เสนาบดีกระทรวงนครบาล.” 11 มีนาคม พ.ศ. 2462.

ทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรี เปิดดำเนินการนับตั้งแต่ พ.ศ. 2446 พ่อค้าแม่ค้าจากมณฑลราชบุรีและมณฑลนครชัยศรีได้นำสินค้าจากท้องถิ่น ได้แก่ ข้าว และผลไม้เข้ามาค้าขายในตลาดบางกอกน้อยอย่างต่อเนื่อง

บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยจึงเป็นจุดศูนย์รวมผู้คนจากมณฑลราชบุรีและมณฑลนครชัยศรี ผลจากการคมนาคมที่สะดวกและรวดเร็วจึงสามารถนำพาผู้คนรวมถึงสินค้าจากต่างถิ่นเข้ามายังตลาดที่สถานีรถไฟบางกอกน้อยมากยิ่งขึ้น จึงทำให้เกิดตลาดที่เป็นศูนย์กลางการซื้อขายสินค้า ทั้งผลผลิตทางเกษตรกรรมจากสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกและสวนจากภูมิภาคตะวันตก รวมทั้งสินค้าหัตถกรรมจากเมืองนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี และเพชรบุรี หลังไหลเข้ามาขายเป็นจำนวนมากโดยตลาดที่ตั้งอยู่บริเวณสถานีรถไฟแห่งนี้ในช่วงเวลาต่อมาเรียกชื่อว่า “ตลาดศาลาน้ำร้อน” หรือที่ชาวบ้านในพื้นที่เรียกกันว่า “ตลาดหัวรถไฟ” ซึ่งได้มีการสันนิษฐานว่ามีที่มาจากศาลาที่ประทับของรัชกาลที่ 5 และพระบรมวงศานุวงศ์ ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินมายังสถานีรถไฟบางกอกน้อยและวัดอมรินทาราม โดยจะมีการเตรียมถวายน้ำร้อนและน้ำชาแก่เจ้านายจากคำบอกเล่าศาลานี้มีลักษณะสวยงามและใหญ่พอประมาณ ต่อมาศาลานี้กลายเป็นที่เตรียมน้ำร้อนและน้ำชาสำหรับคนที่มานมัสการหลวงพ่อบุญรอดน้อย วัดอมรินทารามแทน¹⁰ นอกจากการค้าขายที่ตลาดศาลาน้ำร้อนแล้วพ่อค้าแม่ค้าที่มาจากสวนตอนในและภูมิภาคตะวันตก ยังได้นำสินค้าไปขายยังฝั่งพระนครโดยการข้ามฝาก หรือนำไปส่งต่อยังตลาดท่าเตียน ปากคลองตลาดซึ่งเป็นตลาดขนาดใหญ่ของกรุงเทพฯ อีกด้วย นอกจากนี้บริเวณใกล้เคียงกับสถานีรถไฟธนบุรียังมีตลาดวัดทองโกล้วัดสุวรรณาราม ซึ่งตลาดเหล่านี้ต่างได้รับความนิยมจากผู้คนที่มาจบบางกอกฝั่งตะวันตกรวมทั้งผู้คนที่มาจากภูมิภาคอื่นๆ ด้วย

การขยายตัวของเส้นทางการคมนาคมที่เกิดขึ้นในพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตก นอกจากการสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรีแล้วยังมีการสร้างทางรถไฟสายปากคลองสาน – มหาชัย ขึ้นใน พ.ศ. 2444 ด้วย ทั้งนี้เพื่อใช้เป็นเส้นทางรถไฟที่สำคัญอีกสายหนึ่ง โดยทางรถไฟสายนี้เริ่มต้นจากสถานีรถไฟปากคลองสานใกล้ป้อมปิศาจจิ้งจิก ริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันตกไปจนถึงสถานีมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร มีความยาวประมาณ 33.1 กิโลเมตร โดยมีชาวต่างชาติที่เข้า

¹⁰ สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, 321-322.

หุ้ขอพระบรมราชานุญาตตั้งบริษัทเพื่อขอสัมปทานรถไฟสายนี้จำนวน 11 คน ได้แก่ พระยาพิพัฒน์โกษา (เศเสศติโน ซาเวียร์) มีสเตอร์อีเอ็ม เกนซ์ มีสเตอร์บีบีซี เกซ์ มีสเตอร์ซี เกรมเมอร์ หมอแอสคอยเซอร์ มีสเตอร์เอช แคมโซม มีสเตอร์ซี เอส ยอช มีสเตอร์เอ ซี โชนซ์ มีสเตอร์เย แมคโค มีสเตอร์เยแมนนิแวน และมีเตอร์ซี แซนเดอร์เรโกอี ซึ่งชาวต่างชาติ 11 คนที่ได้ขอตั้ง “บริษัททำเงินเร็วเวกัมปนิลิมิเต็ดทุนจำกัด”¹¹ เพื่อสร้างเส้นทางรถไฟสายปากคลองสาน-มหาชัย โดยผู้คนทั่วไปเรียกชื่อทางรถไฟสายนี้ว่า “รถไฟสายทำเงิน” ทางรถไฟสายนี้ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สร้างเมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2444 และเมื่อสร้างสำเร็จแล้วได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานเชิญเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางรถไฟสายนี้เป็นปฐม โดยในวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2447 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 : พ.ศ. 2453-2468) เสด็จแทนพระองค์ไปทรงเปิด ดังปรากฏรายละเอียดในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ความว่า

ครั้นถึงกำหนดที่จะเปิดการเดินรถไฟสายนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารเสด็จไปทรงเปิดรถไฟในวันนี้ เวลาเช้า 2 โมงเศษ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จโดยรถพระที่นั่งไปประทับเรือกลไฟพระที่นั่งที่ท่าราชวรดิษฐ์ ล่องไป ตามลำน้ำเจ้าพระยา เทียบที่ท่าสะพานน้ำสเดชั่นรถไฟใต้ปากคลองสาน เสด็จพระดำเนินขึ้น ไปประทับที่สเดชั่น ในที่นี้มีพระบรมวงษานุวงศ์ข้าราชการ และบริษัทที่สร้างทางรถไฟสายนี้กับราชทูตต่างประเทศเฝ้าพร้อมกัน แล้วพระยาพิพัฒน์โกษาผู้เป็นหัวหน้าของบริษัท ได้กราบทูลรายงานการสร้างทางรถไฟสายนี้จนแล้วสำเร็จจบแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมีพระราชดำรัสตอบ และจะทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ ฝ่ายองครุฑีพระบาทแล้วได้ทรงตรึงตะปูที่รางรถไฟตรงที่ประทับเป็นการสมมุติว่าเป็นแล้วสำเร็จด้วยพระหัตถ์เสร็จแล้วพระยาพิพัฒน์โกษาได้เชิญเสด็จเสวยเครื่องว่างที่ห้องสเดชั่นนั้น

¹¹ กฎหมายรัชกาลที่ 6 (ร.ศ.128, 129, 130) (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2550, โปรดเกล้าฯ พระราชทานพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายศักดิ์ดา โมกคมรรกุล), 126.

พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการและราชทูตต่างประเทศเสร็จแล้ว เวลาเช้า 3 โมง 8 นาที รถไฟใช้จักรลากรรถฟ่วงซึ่งมีพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการและชาวต่างประเทศกับราษฎร ซึ่งโดยสารไปด้วยนั้นออกจากสเตรชั่นไปยังท่าจีน และจะได้กลับมาเป็นการสมมุติ ว่ารถไฟสายนี้เดินรับมหาชน โดยสารไปมาได้ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปแล้วสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จกลับไปเป็นเสร็จการ¹²

ภายหลังจากที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารเสด็จกลับแล้ว รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จไปยังสถานีคลองสาน ดังปรากฏในบันทึกรายวันของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ความว่า

เที่ยงเศษเสด็จลงเรือกลไฟไปขึ้นท่าใต้ปากคลองสารตรงช่องกงแบงก์ข้ามทรงรถไฟ สายท่าจีน รถไฟสายนี้เขาทำสำเร็จจะเปิดใช้ได้อยู่แล้ว แต่ก่อนที่จะเปิด พระยาพิพัฒน์เชิญเสด็จประพาสเสียก่อน ออกรถเที่ยง 45 แรกเปนหมู่บ้านคือ บ้านพระยา่างเมือง เปนต้น ต่อไปเปนสวน มีหมาก มพร้าว พลุเปนพื้น รถไฟเลี้ยววัดอินทารามข้ามคลองที่จะไปวัดโพธิ์นิมิตออกสำหระ แลผ่านซิดหลังวัดจันทาราม วัดราชคฤห์ ต่อไปเห็นท้ายวัดนางนอง ข้ามสะพานคลองวัดราชโอรถ ผ่าวัดราชโอรสข้างป่าไป ต่อไปมีวัดชายอีกวัดหนึ่งข้างซ้ายมือต่อไปมีอีกวัดหนึ่งไม่ทราบว่าจะอะไร พื้นสวนแล้วออกพงสแกแล้วออกทุ่ง เห็นทิวไม้คลองภาษีเจริญ คลองมหาไชยทั้งสองข้าง แลเห็นเขาบางปลาสร้อยรั้วๆ ด้วยทุ่งนา เปนทุ่งน้ำเค็มมีต้นชะคราม ต่อไปคือพงไม้ น้ำเค็มคือจาก โกงกาง โปทเลเปนต้น ถึงสเตรชั่นท่าจีนบ่าย 2 โมง 10 นาที ทางโมง 1 กับ 4 นาที สเตรชั่นอยู่หลังป้อมวิเชียรโชฎก เสด็จประทับที่พิก่น้ำป้อมทรงฉายรูปแลทำครัวเสวยถึงบ่าย 4 โมง เสวยแล้วเสด็จแวะทอดพระเนตรในป้อมน้อยหนึ่งแล้วเสด็จกลับ ขากลับเค็รเร็วถึงสเตรชั่นคลองสารไม่ทันค่ำ เสด็จกลับสวนดุสิต¹³

¹² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ราชกิจจานุเบกษา (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2540), 740.

¹³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, บันทึกทรงกิจรายวัน (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท.), 23.

อย่างไรก็ดีทางรถไฟสายปากคลองสาน – มหาชัย เริ่มเปิดการเดินรถไฟให้ประชาชนโดยสาร ไปมาได้เมื่อวันที่ 4 มกราคม พ.ศ. 2447 ต่อมาเมื่อบริษัทท่าจีนเรลเวกัมปนีลิมิเต็ดทุนจำกัด ประสบความสำเร็จในการเดินรถไฟ จึงได้ตั้งบริษัทรถไฟแม่กลองจำกัดขึ้นอีกบริษัทหนึ่งและได้รับหนังสือสัญญาอนุญาตสัมปทาน ลงวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2448 เพื่อเปิดทางรถไฟสายใหม่จากมหาชัย (ท่าจีน) ไปแม่กลอง เป็นระยะทางยาว 33.8 กิโลเมตร ทั้งนี้เพื่อใช้เป็นเส้นทางสำหรับผู้ที่จะเดินทางไปแม่กลอง ต้องนั่งเรือข้ามฟากจากมหาชัยไปยังท่าฉลอม แล้วไปขึ้นรถไฟที่สถานีวัดบ้านแหลมไปถึงสถานีปลายทางแม่กลอง อำเภอเมืองสมุทรสงคราม¹⁴ อย่างไรก็ดีการเปิดเส้นทางรถไฟจากสถานีปากคลองสานไปถึงมหาชัย และขยายไปถึงแม่กลองได้ส่งผลให้การค้าของบางกอกฝั่งตะวันตกขยายตัวมากขึ้น เพราะการขนส่งสินค้าทางรถไฟที่รวดเร็วกว่าทางเรือ ทำให้ผลิตผลทางการเกษตร และอาหารทะเลจากแม่กลองและมหาชัยสามารถส่งเข้ามาขายในตลาดต่างๆ ที่อยู่ในฝั่งบางกอกฝั่งตะวันตกได้รวดเร็วและสะดวกยิ่งขึ้น ดังนั้นชุมชนแถบเส้นทางรถไฟนี้จึงเป็นชุมทางการค้าสำหรับรองรับสินค้าที่ขนส่งมาจากแม่กลองและมหาชัยเป็นสำคัญ

การเปลี่ยนแปลงทางการค้าที่เกิดจากการสร้างทางรถไฟปากคลองสาน – มหาชัย ยังทำให้ชุมชนต่าง ๆ ในบริเวณรอบสถานีรถไฟปากคลองสานกลายเป็นย่านการค้า จึงส่งผลให้เกิดการโยกย้ายและขยายตัวจากศูนย์กลางการค้าจากบริเวณริมน้ำมาสู่เส้นทางรถไฟ จนบริเวณชุมทางสถานีรถไฟของชุมชนต่าง ๆ บางกอกฝั่งตะวันตกกลายเป็นชุมชนทางการค้าที่สำคัญ อันนำไปสู่การปรับตัวทางเศรษฐกิจของชุมชนที่มีกลุ่มผู้ค้าชาวจีน และกลุ่มผู้ค้าในพื้นที่เป็นกลไกสำคัญ นอกจากนี้ในเวลาต่อมาทางรถไฟสายบางกอกน้อย-เพชรบุรี ได้มีการสร้างเส้นทางขยายลงไปทางภาคใต้ โดยเฉพาะชุมพร สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา และยะลา ซึ่งสร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2464¹⁵ ยิ่งทำให้สินค้าจากทางใต้หลังไหลเข้ามายังบางกอกฝั่งตะวันตกมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากข้อความตอนหนึ่งที่กล่าวถึงการขยายตัวของทางรถไฟลงไปทางภาคใต้ความว่า

¹⁴ ศ. พลายน้อย, “100 ปีรถไฟไทย”, สารคดี 13, 119.

¹⁵ การรถไฟแห่งประเทศไทย, 100 ปี รถไฟไทย : 26 มีนาคม 2540 ครอบรอบวันสถาปนากิจการรถไฟ 100 ปี, 72.

ผ่านบางตะพาน, ชุมพร, หลังสวนแลสุราษฎร์ธานี เมื่อถึงทุ่งสงแล้วแยกออกไปเป็นสองทาง ทางหนึ่งแยกไปทางตะวันตกยังตรัง ส่วนทางตัวออกนั้นผ่านทางที่แยกไปยังนครศรีธรรมราช, พัทลุง, อุตะเภา, ยะลาและระแงะ ทางสายแยกนกรนั้นยาวเพียง 36 กิโลเมตร ที่ตำบลอุตะเภานี้ มีทางแยกไปยังฝั่งตะวันตกแห่งแหลมมลายู ผ่านเมืองเคตาทางหนึ่งยาว 48 กิโลเมตร แลแยกลงไปยังสงขลาอีกทางหนึ่งยาว 28 กิโลเมตร¹⁶

โดยเส้นทางรถไฟสายใหม่ที่ขยายตัวลงไปยังภาคใต้นี้เรียกว่า “รถไฟหลวงสายใต้” และต่อมาใน พ.ศ. 2465 รัชกาลที่ 6 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานพระราม 6 เพื่อเชื่อมต่อทางรถไฟสายเหนือกับสายใต้ เพื่อสามารถเดินรถไฟติดต่อกันได้ทุกทิศขึ้น โดยสะพานพระราม 6 สร้างแล้วเสร็จเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2469 (รัชกาลที่ 6 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมนามาภิไธยไว้เป็นนามสะพานตั้งแต่เริ่มก่อสร้างว่า “สะพานพระราม 6” เพื่อเป็นที่ระลึกแห่งรัชสมัย) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7 : พ.ศ. 2468-2477) ได้เสด็จพระราชดำเนินประกอบพิธีเปิดสะพานพระราม 6 เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2469¹⁷ อย่างไรก็ตามการสร้างสะพานพระราม 6 ทำให้การเชื่อมทางรถไฟสายตะวันออกกับสายตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้เริ่มขึ้น และยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับมณฑลต่าง ๆ ให้มีความสะดวกยิ่งขึ้น เนื่องจากไม่ต้องจำกัดการขนถ่ายสินค้าเฉพาะทางเรือข้ามแม่น้ำเท่านั้น การสร้างสะพานพระราม 6 จึงนับเป็นปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ผลต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ ทั้งทางฝั่งพระนครและบางกอกฝั่งตะวันตก

สำหรับการสร้างสะพานพระราม 6 นั้นมีวัตถุประสงค์แรกเริ่มเพื่อใช้เป็นสะพานสำหรับรถไฟข้ามแม่น้ำเท่านั้น จึงทำให้การคมนาคมทางถนนยังไม่สามารถเชื่อมต่อระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งตะวันตกได้ทั้งหมด ต่อมาในวาระที่สถาปนากรุงเทพมหานครครบ 150 ปี รัชกาลที่ 7 จึงทรงมีพระราชดำริเห็นว่าฝั่งพระนครได้เจริญก้าวหน้าขึ้นมาก และขยายไปทางด้านตะวันออกมากกว่าด้านอื่น แต่ทางด้านฝั่งตะวันตกซึ่งมีพื้นที่ติดกันยังคงเป็นเรือสวนและมีผู้คน

¹⁶ ทรูทกแห่งการเปิดทางรถไฟหลวงสายใต้ (พระนคร : ม.ป.ท., 2459), 20

¹⁷ สจข. ม. ร.7 พ/6 “เรื่องสะพานพระราม 6 ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา.” 18 ตุลาคม – 8 มกราคม 2469.

อาศัยอยู่มาก อีกทั้งการเดินทางไปมาระหว่างฝั่งพระนครกับบางกอกฝั่งตะวันตกยังคงยากลำบาก การเดินทางส่วนใหญ่ยังต้องใช้แต่เส้นทางเรือ แต่เมื่อเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันออกเริ่มขยายตัวมากขึ้น รัชกาลที่ 7 จึงทรงเห็นความสำคัญและทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรไปมาระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งตะวันตกให้มีความสะดวก รวดเร็วยิ่งขึ้น โดยเรียกชื่อสะพานนี้ว่า “สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์” หรือสะพานพระพุทธยอดฟ้า พร้อมทั้งได้มีโครงการตัดถนน 11 สายเข้าไปยังฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรและขนส่ง ซึ่งนับเป็นปัจจัยของการขยายเส้นทางคมนาคมที่ได้้นำการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจมาสู่บางกอกฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง

4.1.2 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายหลังการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้า

ในช่วง พ.ศ. 2468-2470 สยามประสบปัญหาทางเศรษฐกิจที่สืบเนื่องมาจากภาวะเศรษฐกิจโลกตกต่ำอย่างหนักหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 และผลจากการใช้จ่ายเงินจำนวนมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีส่วนผลักดันให้เกิดการขาดดุลงบประมาณแผ่นดินสะสมเป็นจำนวนมาก ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 2 ตารางแสดงการขาดดุลงบประมาณแผ่นดินระหว่าง พ.ศ. 2463-2468

พ.ศ.	เงินรายได้	เงินรายจ่าย	รายจ่ายเกิน
2463	72,500,000	82,130,126	9,630,126
2464	77,800,000	82,032,582	4,232,582
2465	79,000,000	87,416,713	8,416,713
2466	80,000,000	90,216,043	10,216,043
2467	84,000,000	93,125,688	9,125,688
2468	91,000,000	98,875,238	3,875,239

ที่มา : “พระราชบัญญัติงบประมาณประจำปี พ.ศ. 2465-2473” อ่างใน เกียรติชัย พงษ์พานิชย์, **ปฎิวัติ 2475** (พระนคร : แพร่พิทยา, 2514), 59-60.

ภายใต้ภาวะการณ์ขาดดุลงบประมาณ รัฐบาลได้ดำเนินการต่างๆ เพื่อหาทางป้องกันมิให้การคลังของประเทศอยู่ในสภาพที่ล้มละลาย¹⁸ โดยรัฐบาลได้เริ่มต้นจากการตัดทอนรายจ่ายที่ไม่จำเป็นออกไป รัชกาลที่ 7 ได้ทรงตัดทอนรายจ่ายในราชสำนัก เพื่อเป็นตัวอย่างแก่หน่วยงานราชการต่าง ๆ นอกจากนี้มีการลดจำนวนข้าราชการในกระทรวงต่าง ๆ ให้ลดน้อยลง แต่เนื่องด้วยขณะนั้นภาวะเศรษฐกิจโลกเริ่มตกต่ำลงอย่างมาก จึงได้ส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจของสยามให้ทรุดตัวลง จนประชาชนได้รับความเดือดร้อนจากภาวะข้าวยากหมากแพง แต่อย่างไรก็ตามในส่วนของการสร้างถนน รัชกาลที่ 7 ยังคงทรงเห็นถึงความสำคัญเพราะจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อประเทศชาติ ดังปรากฏในพระราชกระแสของรัชกาลที่ 7 ว่า “ไม่มีสิ่งใดที่บังเกิดผลประโยชน์แท้จริงแก่ประชาชนหรือประเทศเลย เว้นแต่เรื่องการทำถนนเท่านั้น”¹⁹

จากพระราชกระแสถึงความสำคัญในการสร้างเส้นทางขนส่งสัญจรของรัชกาลที่ 7 ดังกล่าว จึงยังคงเห็นได้ว่าท่ามกลางภาวะเศรษฐกิจที่ตกต่ำ แต่รัฐบาลยังคงได้มีการจัดสรรงบประมาณมาดำเนินการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา และมีการทำถนนเชื่อมระหว่างฝั่งพระนครกับฝั่งตะวันตก ซึ่งในคำประกาศสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าได้กล่าวถึงจุดประสงค์ในการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาแห่งนี้ไว้อย่างชัดเจนว่า

ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า เมื่อถึงพุทธศักราช ๒๔๗๕ อายุกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์จะครบ ๑๕๐ ปีบริบูรณ์ เป็นอภิลักขิตมงคลสมควรจะมีการสมโภชพระนคร และสร้างสิ่งสำคัญเป็นอนุสรณ์ขึ้นไว้ให้ปรากฏแก่สายตาชาวโลกว่าชนชาวสยามมีความกตัญญูรู้สึกรักคุณของท่านผู้เป็นบูรพการีที่ได้สร้างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี แล้วบำรุงรักษาสยามประเทศให้เป็นอิสระเจริญสุขสืบมาจนกาลบัดนี้ และจะได้เป็นวัตถุที่เตือนใจแก่ชาวสยามภายหน้า

¹⁸ รายละเอียดเพิ่มเติม ดูใน มยุรี นกยูงทอง, “ปัญหาเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2468-2477)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520)

¹⁹ สจข. เอกสาร ร.7 ค.15.1/1 “เรื่องพระราชกระแสตอบหนังสือพระเจ้าฟิยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ 73/70 ลงวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ.2470.”

ให้พยายามรักษาอิสระสุขของประเทศสยามให้สถาพรสืบไปชั่วกัลปาวสาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาพระราชปรารภแก่อภิรัฐมนตรีและเสนาบดีทั้งปวง ก็เห็นชอบพร้อมกันตั้งพระราชบริหาร และสิ่งซึ่งจะสร้างเป็นอนุสรณ์นั้น ทรงพระราชดำริว่าควรสร้าง ๒ สิ่งประกอบกัน สิ่ง ๑ คือสร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์ปฐมบรมกษัตริย์มหาจักรีวงศ์ ซึ่งทรงสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์นี้ขึ้นไว้ในที่เปิดเผยชวนให้มหาชนระลึกถึงพระเดชพระคุณเป็นสวัสดิมงคลสืบไปเป็นนิรันดร อีกสิ่ง ๑ นั้นควรจะสร้างสะพานข้ามแม่น้ำท่าทางถนนเชื่อมพระนครฯ ให้ติดต่อกับจังหวัดธนบุรี เพื่อให้เป็นสาธารณะประโยชน์สำหรับมหาชนชาวพระนคร ด้วยตั้งแต่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์มา พระนครเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นอันดับทุกวันนี้มีตึกกว้างบ้านเรือนในบริเวณพระนครเขี่ยคยัดต้องถมที่ลุ่มขยายชานพระนครต่อออกไปทางท้องทุ่งข้างตะวันออกจนห่างไกล แต่ทางเมืองธนบุรีฟากตะวันตกอยู่ใกล้กับพระนครยังร่วนโรยอยู่มาก เพราะเหตุที่ไปมาถึงกันไม่ได้ด้วยทางบก ทรงพระราชดำริว่าพระนครจะเจริญยิ่งขึ้นต่อไป การขยายชานพระนครออกไปทางตะวันออกก็จะต้องขุดขึ้นทุกที คงจะถึงเวลาต้องทำสะพานข้ามแม่น้ำขยายพระนครไปทางเมืองธนบุรีสักวันหนึ่งในภายหน้า เพราะฉะนั้นถ้าทำสะพานขึ้นเสียแต่บัดนี้ก็จะ เป็นประโยชน์เร็วขึ้น จึงได้โปรดฯ ให้คิดแบบอย่างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับสะพานข้ามแม่น้ำประกอบกันเป็นปฐมราชานุสรณ์ สร้างตรงที่ต่อปลายถนนตรีเพ็ชรในพระนครไปทางด้านใต้ คือที่ริมแม่น้ำก่อนถึงเชิงสะพานท่าลานชลาใหญ่ประดับด้วยเครื่องแต่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต่อพระบรมรูปไปถึงสะพานข้ามแม่น้ำไปลงตรงใต้วัดประยูรวงศาवास เป็นต้นทางที่จะตัดถนนสายต่าง ๆ ไปตามท้องที่จังหวัดธนบุรีในภายหน้า²⁰

²⁰ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 42 กฎหมาย พ.ศ.2472 (ฉบับพิมพ์ พ.ศ.2476), 220-224.

แผนที่ที่ 12 แผนที่แสดงเขตห้ามการซื้อขายให้ปันแลกเปลี่ยนที่ดิน เพื่อสร้างป้อมบรมราชานุสรณ์ และสร้างคมนาคนเชื่อมพระนครและธนบุรี พ.ศ. 2473

ที่มา : กรมศิลปากร, พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525),

สะพานพระพุทธรยอดฟ้าเริ่มสร้างใน พ.ศ. 2472 โดยรัชกาลที่ 7 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน (ต่อมาคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน) เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมในขณะนั้น ทรงเป็นผู้ดำเนินการสร้าง โดยได้เลือกแบบของบริษัท โอเรแมนลอง ประเทศอังกฤษ สร้างเป็นสะพานเหล็ก ยาว 229.76 เมตร กว้าง 16.68 เมตร ท้องสะพานสูงเหนือน้ำ 7.50 เมตร และอาจยกตอนกลางขึ้นด้วยแรงไฟฟ้าเปิดช่องกว้าง 60 เมตรเพื่อให้เรือใหญ่ผ่านได้สะดวก กำหนดให้ปลายฝั่งพระนครอยู่ที่ถนนตรีเพชร และปลายฝั่งตะวันตกอยู่ที่ถนนประชาธิปไตย (บริเวณวัดประยูรวงศาวาส) โดยรัชกาลที่ 7 ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงวางศิลาฤกษ์สร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ เมื่อวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2473 และเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดใช้สะพานพระพุทธรยอดฟ้า เมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2475²¹

ภาพที่ 10 ภาพสะพานพระพุทธรยอดฟ้าจากฝั่งพระนคร เป็นสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาที่เชื่อมระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี

ที่มา : เข้าถึงเมื่อวันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2555 เข้าถึงได้จาก <http://www.chaoprayanews.com>

²¹ รายละเอียดเพิ่มเติม ดูใน พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี, 89-177.

การสร้างสะพานเพื่อเชื่อมฝั่งพระนครและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาทำให้คมนาคมติดต่อของทั้งสองฝั่งทำได้สะดวกยิ่งขึ้น และได้ส่งผลให้ต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจของฝั่งพระนครเข้าไปยังฝั่งตะวันตก โดยรัฐบาลมีความคิดเห็นว่าสะพานพุทธยอดฟ้าจะทำให้ประชาชนที่อาศัยอยู่ทางฝั่งตะวันตกซึ่งมีจำนวนมากกว่า 150,000 คน และบริเวณใกล้เคียง สามารถเดินทางติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้โดยตรงและมีความสะดวกรวดเร็ว นอกจากนี้ระบบสาธารณสุขโลกต่าง ๆ อันได้แก่ ไฟฟ้า น้ำประปา การสร้างถนนเชื่อมโยกันในพื้นที่ รวมทั้งการวางผังเมืองจะช่วยให้ฝั่งตะวันตกเป็นส่วนหนึ่งของพระนคร²² ความเจริญต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นใหม่นี้ส่งผลให้พื้นที่ทางฝั่งตะวันตกเหมาะสมกับการอยู่อาศัย ซึ่งเป็นแรงกระตุ้นให้มีการขยายการตั้งของชุมชนมายังฝั่งตะวันตก นอกจากนี้ยังเป็นการเปิดเส้นทางคมนาคมจากฝั่งพระนครและฝั่งตะวันตกออกสู่หัวเมืองภาคตะวันตกอีกด้วย ซึ่งแต่เดิมนโยบายการขยายเมืองหรือความเจริญของฝั่งพระนครนั้นไม่มีนโยบายที่จะขยายเมืองมาทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากเหตุผลทางด้านกายภาพของเมืองที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาถิ่นเมืองทั้งสองไว้ การเดินทางหรือการขนส่งระหว่างสองฝั่งจึงทำได้เพียงเส้นทางเรือทางเดียวเท่านั้น ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกนั้นจึงเกิดจากการสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อย-เพชรบุรี และทางรถไฟสายปากคลองสาน-มหาชัย และมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นเมื่อเปิดใช้สะพานพุทธยอดฟ้า ซึ่งทำให้ความเจริญจากฝั่งพระนครได้ข้ามมายังฝั่งตะวันตกเมื่อมีการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าขึ้น

อย่างไรก็ดีภายหลังจากการเปิดสะพานพระพุทธยอดฟ้าได้ส่งผลให้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกในระยะแรกเริ่มจากเขตบริเวณใกล้เคียงแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะบริเวณชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งเป็นแนวเชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้าตัดเชื่อมมาต่อถนนประชาธิปไตย โดยตัดผ่านเขตที่ดินของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ตระกูลบุญนาค) ทำให้โรงเรียนฝึกหัดครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยาซึ่งตั้งขึ้นสมัยรัชกาลที่ 5 บนที่ดินของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ต้องย้ายออกจากที่เดิม เพราะพื้นที่ที่เหลือจากแนวสะพานคับแคบเกินไป โดยมีการแลกเปลี่ยนพื้นที่กับโรงเรียนศึกษานารี ที่ตั้งอยู่ในบริเวณบ้านท่านผู้หญิงพัน (ภรรยาของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) นอกจากนี้ยังมี

²² “ความเห็นของเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม,” ใน ฉวีงาม มาเจริญ, พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี, 89-177. 22-23.

ลูกหลานตระกูลขุนนางหลายครอบครัวที่ยังอาศัยอยู่ในย่านนี้ ได้อพยพย้ายถิ่นไปอยู่อาศัยทางฝั่งพระนครบริเวณถนนสุรวงศ์และถนนเดโช

นอกจากนั้นการเปิดใช้สะพานพระพุทธยอดฟ้ายังได้ส่งผลให้ย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยาและบริเวณถนนประชาธิปไตยเจริญขึ้นด้วย เพราะเชิงสะพานฝั่งพระนครที่เชื่อมต่อกับแหล่งการค้าที่สำคัญคือ พาหุรัด²³ ยังสามารถเดินทางต่อไปยังย่านสะพานหัน สำเพ็ง ราชวงศ์ และทรงวาดได้อย่างสะดวกอีกด้วย ความเจริญของย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยาจึงนับเป็นแรงจูงใจสำคัญที่ทำให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นจากแหล่งอาศัยอื่นๆ เข้ามาอยู่ในพื้นที่นี้ ซึ่งเห็นได้จากการสร้างเรือนแถวไม้สองชั้นหลังคาตังกะสีและตึกแถวใกล้กับวัดประยูรวงศาวาส ที่ตั้งเรียงรายอยู่บริเวณเชิงสะพาน เพื่อรองรับการเติบโตทางเศรษฐกิจที่กำลังถ่ายเทมาจากฝั่งพระนครผ่านสะพานพระพุทธยอดฟ้าเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ดีเมื่อมีโครงการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าเพื่อเชื่อมพื้นที่ฝั่งพระนครและบางกอกฝั่งตะวันตกแล้วเสร็จ รัชกาลที่ 7 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงมหาดไทยรับหน้าที่วางแนวดถนนที่จะตัดขึ้นใหม่ 11 สาย ในพื้นที่ต่าง ๆ ของบางกอกฝั่งตะวันตก เมื่อได้กำหนดพื้นที่ที่จะตัดถนน 11 สายแล้ว กระทรวงมหาดไทยส่งรายชื่อขอพระราชทานชื่อถนนต่าง ๆ มาให้สมเด็จพระยามหาราชดำรงราชานุภาพพิจารณาและกราบบังคมทูลถวายความเห็น โดยใช้เกณฑ์ “มหาชัย” เรื่องที่ไทยรบชนะพม่าในคราวกบฏอิสรภาพสมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) ดังปรากฏรายละเอียดในจดหมายลงวันที่ 17 มีนาคม พ.ศ. 2474 ที่แจ้งมายังเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ ดังนี้

²³ พรทวี สุปัทมณานนท์ “การจัดการอสังหาริมทรัพย์ในกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2444 - 2475”, 122.

ตารางที่ 3 : แสดงรายชื่อถนน 11 สายในบางกอกฝั่งตะวันตก

ถนนสายที่	ระยะทาง/ชื่อถนน	ปีที่เริ่มก่อสร้าง
สายที่ 1	ตั้งแต่สะพานพระพุทธยอดฟ้าถึงคลองดาวคะนอง วรรณานนามว่า ถนนพระชาติปก เถลิงพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงสถาปนาการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำ และทำถนนเชื่อมพระนครกับธนบุรี	พ.ศ. 2474
สายที่ 2	ตั้งแต่ปากคลองสานถึงวัดอมรินทร วรรณานนามว่า ถนนสมเด็จพระเจ้าพระยา แบ่งเป็นถนนสมเด็จพระยาตอมเหนือและถนนสมเด็จพระยาตอมใต้ เพราะถนนสายนี้ทำตามแนวถนนเดิม ซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้สร้างไว้แต่ก่อน และที่จวนของสมเด็จพระยาทั้ง 4 พระองค์ คือ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ตลอดจนสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกตั้งอยู่แถวนี้ทั้งนั้น	พ.ศ. 2474
สายที่ 3	ตั้งแต่ร่วมถนนสายที่ 4 จนถึงร่วมถนนสายที่ 2 วรรณานนามว่า ถนนเจ้ากรุงธน แบ่งเป็นตอนเหนือและตอนใต้ เพื่อให้ปรากฏถนนสายนี้นับถือพระเจ้ากรุงธนบุรี	พ.ศ. 2474
สายที่ 4	ตั้งแต่ท่าสินค้ำ (ปากคลองสาน) ถึงคลองบางกอกใหญ่ วรรณานนามว่า ถนนลาดหญ้า แบ่งเป็นตอนเหนือและตอนใต้ เป็นอนุสรณ์มหาชัยคราวบชนะกองทัพหลวงของพม่าที่ตำบลลาดหญ้า แขวงจังหวัดกาญจนบุรี ในรัชกาลที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2328 ประเทศสยามจึงเป็นอิสรภาพจากพม่าได้	พ.ศ. 2474

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ถนนสาย ที่	ระยะทางและที่มา	ปีที่เริ่ม ก่อสร้าง
สายที่ 5	ตั้งแต่ถนนสายที่ 3 ถึงฝั่งแม่น้ำที่โรงพยาบาลศิริราช ควรขนานนามว่า ถนนวังหลัง เพราะผ่านลงน้ำตรงวังหลัง จะได้รับการซื้อวังหลังมิให้สูญไปเสีย	พ.ศ. 2474
สายที่ 6	ตั้งแต่ถนนสายที่ 3 ถึงฝั่งแม่น้ำที่พระราชวังเดิม ควรขนานนามว่า ถนนวังเดิม จะได้รับการซื้อพระราชวังครั้งกรุงธนมิให้สูญเสีย	พ.ศ. 2474
สายที่ 7	ตั้งแต่ถนนสายที่ 3 ถึงฝั่งแม่น้ำข้างใต้วัดกัลยาณมิตร ควรขนานนามว่า ถนนโพธิ์สามต้น เพื่อเป็นอนุสรณ์มหาชัยซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีรับชนะพม่าที่ตำบลโพธิ์สามต้น ได้พระนครศรีอยุธยาคืนมาเป็นของไทยเมื่อ พ.ศ. 2310	-
สายที่ 8	ตั้งแต่ถนนสายที่ 2 ถึงริมแม่น้ำตรงตำบลกุฎีจีน ควรขนานนามว่า ถนนบางแก้ว เพื่อเป็นอนุสรณ์มหาชัยคราวที่พระเจ้ากรุงธนบุรีล้อมจับพม่าได้หมดทั้งกองทัพที่ตำบลบางแก้ว จังหวัดราชบุรี เมื่อ พ.ศ. 2317	-
สายที่ 9	ตั้งแต่ถนนสายที่ 3 ถึงริมแม่น้ำที่ตึกขาว ควรขนานนามว่า ถนนทำดินแดง เพื่อเป็นอนุสรณ์มหาชัยคราวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทตีกองทัพพม่าแตกไปจากแขวงเมืองไทรโยค เมื่อ พ.ศ. 2329	พ.ศ. 2474

ตารางที่ 3 (ต่อ)

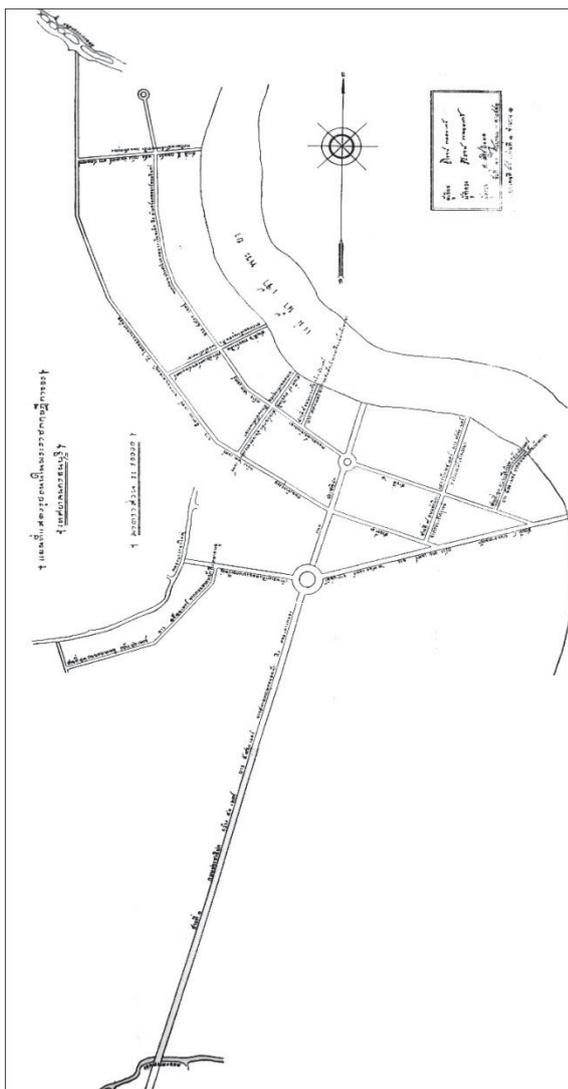
ถนนสาย ที่	ระยะทาง	ปีที่เริ่ม ก่อสร้าง
สายที่ 10	ตั้งแต่ถนนสายที่ 2 ถึงริมแม่น้ำ ระหว่างวัดทองธรรมชาติกับวัดทองนพคุณ ตรงห้างพระยาพิศาลเรียกกันว่า ฮวยจูงลิ้ง เป็นที่จอดกำปั่นและไว้สินค้า ควรขนานนามว่า ถนนเชียงใหม่ เพื่อเป็นอนุสรณ์มหาชัยคราวพระเจ้ากรุงธนบุรีกับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทช่วยกันตีเมืองเชียงใหม่ได้จากพม่า	พ.ศ. 2474
สายที่ 11	ตั้งแต่ถนนสายที่ 2 ถึงถนนสายที่ 3 ที่ริมวัดอมรินทร ควรขนานนามว่า ถนนปากพิง เพื่อเป็นอนุสรณ์มหาชัยคราวกรมพระราชวังหลังตีกองทัพพม่าแตกที่ปากพิง แขวงจังหวัดพิจิตร เมื่อ พ.ศ. 2328	พ.ศ. 2474

ที่มา : สจข. ร.7 ม. 17/13 “เรื่องถนนจังหวัดธนบุรี.” 31 พฤษภาคม 2473 – 29 มีนาคม 2474.

โครงการตัดถนน 11 สายนี้ (ดูแผนที่ที่ 13) ปรากฏหลักฐานว่าไม่ได้ตัดถนนได้เสร็จครบทั้งหมด โดยถนนสายที่ 7 ถนนโพธิ์สามต้น และถนนสายที่ 8 ถนนบางแก้ว ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการตัดถนนขึ้นแต่อย่างใด ส่วนถนนที่มีการสร้างแล้วเสร็จบางสายได้มีการเปลี่ยนแปลงชื่อเรียก เช่น ถนนสายที่ 3 “ถนนเจ้ากรุงธนบุรี” ต่อมาเรียกชื่อว่า “ถนนอิสราภาพ” ถนนสายที่ 5 “ถนนวังหลัง” ต่อมาเรียกชื่อว่า “ถนนพรานนก” และถนนบางสายได้มีการเปลี่ยนแปลงชื่อเรียกไปตามระยะทางที่ผ่าน เช่น ถนนสายที่ 1 จากบริเวณสะพานพระพุทธยอดฟ้าถึงบริเวณวงเวียน

ใหญ่เรียกว่า “ถนนประชาธิปไตย” ต่อมาใน พ.ศ. 2481 -2482 เมื่อมีการขยายถนนไปถึงคลองดาวคะนองได้เรียกชื่อใหม่ว่า “ถนนสมเด็จพระเจ้าตากสิน”²⁴ เป็นต้น

แผนที่ที่ 13 แผนที่โครงการตัดถนน 11 สายในบางกอกฝั่งตะวันตก

ที่มา : กรมศิลปากร, ทำเนียบนามภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี (พระนคร : กรมศิลปากร, 2505)

²⁴ พระยามโหสรวรย์ (กอ มโหสรวรย์ สมบัติศิริ), ในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ พระยามโหสรวรย์ (กรุงเทพฯ : บพิธ จำกัด, 2518), 158.

อย่างไรก็ดีในระยะแรกพื้นที่ที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเปิดใช้สะพานพระพุทธยอดฟ้ารวมทั้งถนนบางสายที่ได้สร้างเสร็จแล้วที่สำคัญได้แก่ พื้นที่ในย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เนื่องจากอยู่ในแนวที่สะพานพระพุทธยอดฟ้าและถนนประชาธิปไตยตัดผ่าน และจากการเป็นแนวทางผ่านของถนนสายหลักที่เชื่อมกับสะพานพระพุทธยอดฟ้า จึงส่งผลให้ย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยาได้กลายมาเป็นจุดต่อรถโดยสารสำคัญที่จะเข้าไปฝั่งพระนคร ซึ่งมีย่านการค้าสำคัญ เช่น พาหุรัด สำเพ็ง ราชวงศ์ นอกจากนี้ในบางกอกฝั่งตะวันตกยังได้มีการสร้างวงเวียนขึ้นใน พ.ศ. 2475 ตรงบริเวณเชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้าเรียกกันว่า “วงเวียนเล็ก” ซึ่งความเจริญของย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยาและบริเวณวงเวียนเล็กได้สะท้อนให้เห็นจากคำบอกเล่าของ นายไพโรจน์ สุวรรณเสถียร ผู้ที่ตั่งบ้านเรือนอยู่ด้านหลังโรงเรียนศึกษานารีความว่า

ตอนมีสะพานใหม่ ๆ รถยังไม่มาก คนก็ยังไม่มาก สองฟากถนนเท่าที่จำได้มีโรงลิเก ได้สะพานมีร้านเสริมสวยผู้หญิงของพวกขุนนาง ลงจากสะพานมาริมถนนฝั่งซ้ายมีโรงภาพยนตร์ชื่อ โรงภาพยนตร์ประชุมมหาสาร เป็นของพวกขุนนาง ชื่อภาษาอังกฤษเรียก *Egyptian Hall* สร้างอาคารตามแบบสมัยอียิปต์ ถือว่าเป็นโรงหนังชั้นหนึ่ง ฉายแต่หนังไม่มีละคร

วงเวียนเล็กสมัยก่อนคึกคัก ช่วงก่อนสงครามวันเสาร์ อาทิตย์มีคนตรีมาเล่น คนก็มานั่งฟังกัน แต่หลังสงครามแล้วแถวนี้ก็เริ่มเปลี่ยน ที่ดินเปลี่ยนมือไปเยอะ²⁵

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นได้ว่าพื้นที่ย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยาเป็นเสมือนศูนย์กลางความเจริญของบางกอกฝั่งตะวันตก ในช่วงภายหลังการเปิดสะพานพระพุทธยอดฟ้านับตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ซึ่งในบริเวณนี้มีการสร้างเรือนแถวไม้ ร้านค้า และบ้านเรือนที่เกิดขึ้นตั้งเรียงรายริมถนนประชาธิปไตย ตั้งแต่บริเวณเชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้าเรื่อยไปตามถนนที่ได้ทำการสร้างใหม่ นอกจากนี้การตัดถนนยังส่งผลให้พื้นที่บริเวณย่านคลองสานมีความเจริญเพิ่มขึ้นเนื่องจากการเป็นย่านการค้าและย่านชุมชนสำคัญที่มีมา ที่อยู่ใกล้เคียงกับ สะพานพระพุทธยอดฟ้า

²⁵ สุศรา สุจฉายา (บรรณาธิการ), *ธนบุรี*, 58.

และการมีถนนตัดผ่านมายังบริเวณนี้อีกด้วย อีกทั้งยังมีวัดและสถานที่สำคัญหลายแห่ง เช่น วัดพิชัย
ญาติ, วัดประยูรวงศาวาส รวมถึงโรงพยาบาลคนเสียจริตและเด็กที่ไม่มีบิดามารดา²⁶ (ปัจจุบัน
คือ โรงพยาบาลสมเด็จพระยา) บริเวณปากคลองสานและย่านนี้ยังมีโรงเลื่อยและท่าเรือ รวมทั้ง
ยังเป็นต้นทางของสถานีรถไฟสายปากคลองสาน – มหาชัย อีกด้วย

ความเจริญและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก ภายหลังจาก
เปิดสะพานพระพุทธยอดฟ้าและการตัดถนน ใน พ.ศ. 2475 ซึ่งเริ่มต้นจากบริเวณย่านบ้านสมเด็จพระ
เจ้าพระยาซึ่งเป็นนิเวศสถานของตระกูลขุนนาค แล้วขยายตัวไปยังย่านคลองสานซึ่งเป็นย่านการค้า
ที่สำคัญมาแต่เดิม ซึ่งได้มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจควบคู่ไปกับการขยายตัวของชุมชนอย่าง
ต่อเนื่องไปตามแนวถนนที่ตัดขึ้นใหม่ในบางกอกฝั่งตะวันตก ต่อมาใน พ.ศ. 2476 เมื่อรัฐบาลได้
ประกาศใช้พระราชบัญญัติล้อเลื่อน ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติที่ควบคุมดูแลและเก็บภาษียานพาหนะ
ที่มีล้อในจังหวัดธนบุรี (ฝั่งตะวันตก) พระราชบัญญัติดังกล่าวได้กลายเป็นตัวบ่งชี้ให้เห็นว่าบางกอก
ฝั่งตะวันตกจนมีการเติบโตทางเศรษฐกิจ นำมาซึ่งการใช้พาหนะในการเดินทางขนส่งจำนวนมาก
จึงต้องมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติล้อเลื่อน²⁷ การขยายตัวทางเศรษฐกิจของบางกอก
ฝั่งตะวันตกยังคงมีการเติบโตอย่างต่อเนื่อง แต่ได้ชะลอตัวลงในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา
ระหว่าง พ.ศ. 2484-2488 เนื่องจากหลายพื้นที่ของบางกอกฝั่งตะวันตกเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่กองทัพ
ญี่ปุ่นใช้เป็นเส้นทางในการขนส่งยุทธปัจจัยในช่วงสงคราม โดยเฉพาะบริเวณเส้นทางรถไฟสาย
บางกอกน้อย – เพชรบุรีและทางรถไฟสายคลองสาน - มหาชัย

---

²⁶ พรรณี บัวเล็ก, ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 : บทเรียนจากความ
รุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม (กรุงเทพฯ : พันธกิจ, 2545), 19.

²⁷ พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก
พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, 386-387.

4.1.3 เศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา

พ.ศ. 2484 - 2488

ประเทศไทย (ใน พ.ศ. 2482 รัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม ได้มีการเปลี่ยนชื่อประเทศจากสยามมาเป็นไทย) ได้รับผลกระทบโดยตรงจากสงครามมหาเอเชียบูรพา เมื่อญี่ปุ่นก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำของสงครามมหาเอเชียบูรพาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสงครามโลกครั้งที่ 2 ทั้งนี้เพราะญี่ปุ่นได้ยกกองทัพเข้ามายังประเทศไทยเพื่อใช้เป็นฐานทัพในการสู้รบ และยึดครองอาณานิคมของตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประเทศไทยจึงตกอยู่ในภาวะจำยอมต้องทำสัญญาเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่น โดยในช่วงของการเข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นได้ส่งผลให้สภาพเศรษฐกิจของไทยผันผวนไปในทิศทางลงตลอดเวลา ซึ่งภายหลังจากกองทัพญี่ปุ่นเข้ามาอยู่ในประเทศไทยประมาณ 6 เดือน รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้แถลงข้อมูลเกี่ยวกับภาวะเศรษฐกิจของประเทศที่กำลังทรุด²⁸

สภาพเศรษฐกิจและสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพาได้เปลี่ยนแปลงเพื่อปรับตัวต่อสภาวะการณ์ที่เกิดขึ้น แต่ข้อมูลที่จะใช้ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับบางกอกฝั่งตะวันตกนั้น มีจำนวนไม่มากเมื่อเทียบกับข้อมูลของฝั่งพระนคร เนื่องจากข้อมูลที่มีนั้นมักจะถูกรวบรวมเป็นข้อมูลของ “พระนครและธนบุรี” โดยไม่ได้แยกข้อมูลเฉพาะของบางกอกฝั่งตะวันตกหรือธนบุรีออกมาอย่างชัดเจน ดังนั้นในการวิเคราะห์ถึงผลกระทบทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกจึงใช้ข้อมูลที่มีอยู่อย่างจำกัดและใช้การอนุมานบนพื้นฐานของข้อมูลรวมของทั้งฝั่งพระนครและธนบุรีเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในการปรับตัวของบางกอกฝั่งตะวันตกกับนโยบายของรัฐบาลในการเข้าร่วมสงครามนั้น เป็นผลกระทบที่สืบเนื่องมาจากการดำเนินนโยบายทางการค้าในช่วงสงครามที่จะต้องจัดหาสินค้าเพื่อส่งขายให้ญี่ปุ่นเพื่อเป็นเสบียงอาหารให้กับกองทัพในการทำสงคราม²⁹ ซึ่งได้ส่งผลทำให้สินค้าเครื่องอุปโภคบริโภคขาดแคลนอันมีสาเหตุจาก

²⁸ Bangkok Times (25 มิถุนายน 2485) อ้างใน แลมสุข นุ่มนนท์ “สภาวะทางเศรษฐกิจของประเทศไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง” วารสารธรรมศาสตร์ 7, 1 (กรกฎาคม – กันยายน 2520), 61.

²⁹ สจข. (2)สร 0201.98/30, “เรื่องญี่ปุ่นกว้านซื้อสิ่งของและสินค้าต่าง ๆ.” 31 กค. 2485 – 28 ธ.ค. 2487.

การกักตุนสินค้าเพื่อขายให้กองทัพญี่ปุ่นโดยตรง จึงส่งผลให้ราคาสินค้าในพื้นที่ปรับตัวสูงขึ้นอย่างมาก ปัญหาการขาดแคลนสินค้านั้นรัฐบาลได้ขอความร่วมมือในการจำหน่ายสินค้าเครื่องอุปโภคบริโภค จากสมาคมหอการค้าและพ่อค้าชาวจีนให้ร่วมมือกับทางราชการ³⁰ อีกทั้งกองทัพญี่ปุ่นยังได้เข้ามาควบคุมทางรถไฟเพื่อใช้เป็นเส้นทางขนส่งหลักของกองทัพ ซึ่งทางรถไฟสายบางกอกน้อย - เพชรบุรีที่มีสถานีบางกอกน้อยเป็นสถานีต้นทางที่ตั้งอยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกก็ได้รับผลกระทบโดยตรงจากการเข้ามาของกองทัพเช่นกัน

นอกจากนั้นในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา ญี่ปุ่นยังได้ขอความร่วมมือจากรัฐบาลไทยอนุญาตให้กองทัพญี่ปุ่นพิมพ์ธนบัตรไทยขึ้นใช้เอง และให้ลดค่าเงินบาทลงให้เท่ากับเงินเยน จากเดิม 100 บาท เท่ากับ 157.70 เยน ลดลงมาเหลือ 100 บาทเท่ากับ 100 เยน³¹ ซึ่งการให้ความร่วมมือตามคำขอของกองทัพญี่ปุ่นดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อค่าครองชีพของคนไทย เพราะกองทัพญี่ปุ่นสามารถหาซื้อสินค้าได้ในราคาที่ถูกลง ประกอบกับกองทัพญี่ปุ่นยังได้กว้านซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคสินค้าโดยเฉพาะเกษตรกรรม อาทิ ข้าว ผัก และน้ำตาล เพื่อใช้เป็นเสบียงอาหารในการทำสงครามเป็นจำนวนมาก ดังมีหลักฐานจากการขนส่งเสบียงอาหารของกองทัพญี่ปุ่นจากสถานีกรุงเทพฯ ผ่านทางรถไฟสายคอคอดกระเพื่อส่งไปยังวิกตอเรียพอยต์ของพม่าดังนี้

---

³⁰ สจข.บก.สูงสุด 2.6/4, “เรื่องการติดต่อซื้อขายสินค้านี้ระหว่างไทย – ญี่ปุ่น.” 16 ธ.ค. 2484 – 18 ม.ค. 2486.

³¹ พวงทิพย์ เกียรติสหัสกุล, “กองทัพญี่ปุ่นกับทางรถไฟสายใต้ของไทย สมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา ระหว่าง พ.ศ.2484-2488” (วิทยานิพนธ์ดุสิตวิทยานิพนธ์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), 68.

ตารางที่ 4 แสดงการขนส่งเสบียงอาหารของกองทัพญี่ปุ่นจากสถานีกรุงเทพฯ ผ่านทางรถไฟสายคอคอดกระ เพื่อส่งต่อไปยังวิคตอเรียพอยต์ของพม่า ระหว่างวันที่ 1-31 กรกฎาคม พ.ศ. 2487

วัน เดือน ปี	จำนวนรถ/ชนิดรถ (ตู้รถไฟมลายู)	รายการเสบียงอาหารที่ขนส่ง
1 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่	ผักสด
2 กรกฎาคม 2487	1 ข้างต่ำ	ผักสด
4 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่	ผักสด
5 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่ 2 ตู้ใหญ่	ข้าวสาร น้ำตาล กระเทียม พริกแห้ง ผักสด
7 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่	ผักสด
8 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
9 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
10 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่ 1 โบกี้สัมภาระ	ผักสด ผักสด
11 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่ 2 ตู้ใหญ่	กระเทียม พริกแห้ง น้ำตาล ผักสด
12 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
13 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่	ผักสด เเสบียงอาหาร
14 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด พริกแห้ง
15 กรกฎาคม 2487	1 รถบรรทุกสัตว์	ผักสด พริกแห้ง
16 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่	ผักสด หัวหอม กระเทียม
17 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่	ผักสด และเสบียงอื่นๆ

ตารางที่ 4 (ต่อ)

วัน เดือน ปี	จำนวนรถ/ชนิดรถ (ตู้รถไฟมลายู)	รายการเสบียงอาหารที่ขนส่ง
18 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่ 2 ข้างต่ำ / 1 ตู้ใหญ่	ผักสด พริกแห้ง เสบียงอาหารและของหีบห่อ
19 กรกฎาคม 2487	4 ตู้ใหญ่	ผักสด กระเทียม
20 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด เบบียง อาหาร
21 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
22 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่	ผักสด
23 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
24 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
25 กรกฎาคม 2487	1 รถบรรทุกไม้คู่	ผักสด
26 กรกฎาคม 2487	2 ตู้ใหญ่	ผักสด
27 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
28 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
29 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด
30 กรกฎาคม 2487	3 ตู้ใหญ่	ผักสด
31 กรกฎาคม 2487	1 ตู้ใหญ่	ผักสด

ที่มา : รวบรวมข้อมูลจาก สจช.บก.สูงสุด 2.4.1.6/15 การบรรทุกยุทธโปกรณ์ทหารญี่ปุ่น (9 กุมภาพันธ์ 2486 - 9 พฤศจิกายน 2487) อ้างจาก พงทิพย์ เกียรติสกุล, “กองทัพญี่ปุ่นกับทางรถไฟสายใต้ของไทย สมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา ระหว่าง พ.ศ.2484-2488” (วิทยานิพนธ์ดุสิตบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), 172.

หลักฐานการขนส่งเสบียงอาหารของกองทัพญี่ปุ่นจากสถานีกรุงเทพฯ ซึ่งน่าจะหมายถึงสถานีรถไฟบางกอกน้อยดังตารางที่ 4 นั้น ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่าบางกอกฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นพื้นที่ที่ผลิตสินค้าเกษตรกรรมที่มีทั้งสวนผลไม้และสวนผักเป็นจำนวนมาก ดังนั้นในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพาเมื่อญี่ปุ่นมีความต้องการพืชผักในแต่ละวันเป็นจำนวนมาก เกษตรกรชาวสวนในพื้นที่บางกอก ฝั่งตะวันตกบางส่วนจึงน่าจะมียาได้จากการค้าขายผลผลิตของตนในช่วงเวลานี้เพิ่มขึ้น ทั้งนี้พืชผักมีราคาสูงขึ้นหลายเท่า เช่น ผักบุ้งมีราคาสูงขึ้นร้อยละ 67 ผักคะน้าสูงขึ้นร้อยละ 150 แดงกวางสูงขึ้นร้อยละ 257 พริกขี้หนูสดสูงขึ้นร้อยละ 275 กล้วยน้ำหวานสูงขึ้นร้อยละ 314 พักเขียวสูงร้อยละ 340 หัวผักกาดขาวสูงขึ้นร้อยละ 700 มะระสูงขึ้นร้อยละ 733 และมะนาวมีราคาสูงขึ้นถึงร้อยละ 1,300 เป็นต้น

ท่ามกลางภาวะสงครามความเป็นอยู่ของคนไทย รวมทั้งผู้คนในพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกต้องประสบปัญหาเครื่องอุปโภคบริโภคราคาสูงทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากความต้องการเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นจำนวนมากของกองทัพญี่ปุ่นที่ได้ส่งผลให้สินค้าเครื่องบริโภค และอุปโภคเกือบทุกชนิดมีราคาสูงขึ้นมาก อาทิ ข้าวราคาสูงขึ้นร้อยละ 38 ปลาราคาสูงขึ้นร้อยละ 191 ผักและพืชราคาสูงขึ้นร้อยละ 307 เนื้อสัตว์ต่างๆ ราคาสูงขึ้นร้อยละ 192 เครื่องใช้ต่างๆ ราคาสูงขึ้นร้อยละ 181 แป้งราคาสูงขึ้นร้อยละ 109 เรืองนุ่นหอมราคาสูงขึ้นร้อยละ 1,604 ของใช้เบ็ดเตล็ดราคาสูงขึ้นร้อยละ 848³² ดังนั้นแม้ชาวสวนในพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกสามารถขายพืชผักได้ในราคาสูงก็ตาม แต่ก็ต้องซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคอื่นๆ ในราคาที่เพิ่มสูงขึ้นหลายเท่าเช่นกัน (ดูตารางแสดงราคาขายปลีกสินค้าเครื่องอุปโภคและบริโภคจากภาคผนวก ค.)

ราคาสินค้าในตารางราคาขายปลีกสินค้าเครื่องอุปโภคและบริโภคจัดทำโดยคณะรัฐมนตรีที่ได้สำรวจ และเปรียบเทียบราคาสินค้าในช่วงก่อนกับระหว่างสงครามอย่างละเอียดในภาคผนวก ค. นั้นทำให้ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่าเป็นข้อมูลราคาสินค้าแต่ละรายการของส่วนกลาง ซึ่งหมายถึงกรุงเทพฯ ทั้งในส่วนฝั่งพระนครและบางกอกฝั่งตะวันตกด้วย ดังจะเห็นได้จากความพยายามในการแก้ไขปัญหาเครื่องอุปโภคบริโภคราคาสูงทั้งในส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น โดยใน

³²รวบรวมข้อมูลจาก สจข.(2) สร. 0201.98.6/8 การปันส่วนเครื่องอุปโภคบริโภค อ้างจาก พงทิพย์ เกียรติสกุล, “กองทัพญี่ปุ่นกับทางรถไฟสายใต้ของไทย สมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา ระหว่าง พ.ศ.2484-2488”, 211-215.

ส่วนของเขตพระนครและธนบุรีซึ่งหมายถึงบางกอกฝั่งตะวันตกนั้น ที่ประชุมคณะกรรมการพิจารณาเศรษฐกิจแห่งชาติ ได้มีมติให้ใช้บัตรปันส่วนชนิดฉีกหรือคูโปงสำหรับใช้ในครอบครัว เพื่อซื้อน้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ และน้ำตาลทรายขาว ซึ่งมีอายุตามเดือนที่กำหนดไว้เท่านั้น เมื่อพ้นเดือนที่กำหนดไปแล้วจะนำบัตรที่ยังเหลืออยู่มาซื้อสิ่งของในเดือนต่อไปไม่ได้

ภายใต้ภาวะเศรษฐกิจที่ฝืดเคืองอันเป็นผลมาจากภาวะเศรษฐกิจอุปโภคบริโภคที่สูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง ได้ส่งผลกระทบต่อสภาพสังคมและการดำรงชีวิตของผู้คนในกรุงเทพฯ รวมทั้งบางกอกฝั่งตะวันตก นอกจากนี้ด้วยความเป็นอยู่ที่ยากลำบากและผลกระทบจากสงครามมหาเอเชียบูรพา ยังส่งผลให้ผู้คนบางส่วนอพยพไปอาศัยยังพื้นที่อื่น อีกทั้งบริเวณพื้นที่ย่านการค้า และเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกทั้งบริเวณปากคลองสาน บางกอกน้อย และสะพานพระพุทธยอดฟ้า ซึ่งเป็นเป้าหมายในการโจมตีทางอากาศของฝ่ายพันธมิตรด้วย ท่ามกลางภาวะเหล่านี้ล้วนส่งผลให้ผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตกจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตเพื่อความอยู่รอด ดังจะนำรายละเอียดไปกล่าวในส่วนของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกต่อไป

4.2. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตก

สภาพสังคมของบางกอกฝั่งตะวันตกเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ใน พ.ศ. 2398 ผลของสัญญาทำให้มีกลุ่มคนต่างชาติเข้ามาอยู่อาศัยและตั้งชุมชนในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกมากขึ้น ต่อมาในช่วงรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการปฏิรูปประเทศตามแบบตะวันตกและเกิดการพัฒนาทางด้านต่าง ๆ มากขึ้น จึงส่งผลต่อการเพิ่มจำนวนของประชากรในกรุงเทพฯ รวมทั้งบางกอกฝั่งตะวันตก และด้วยความหลากหลายของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตก จึงได้ก่อให้เกิดวิถีชีวิตที่มีความแตกต่างทางประเพณีวัฒนธรรมที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละชุมชน อย่างไรก็ดีเมื่อมาถึงช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา ระหว่าง พ.ศ. 2484-2488 พื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกได้รับผลกระทบโดยตรงเนื่องจากเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญที่เป็นเป้าหมายการโจมตีของฝ่ายพันธมิตร สงครามมหาเอเชียบูรพาได้ส่งผลให้ผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตก ต้องประสบความยากลำบาก ภายใต้บริบทต่างๆที่เกิดขึ้นในพื้นที่ของบางกอกฝั่งตะวันตก ผู้ศึกษาจึงขออธิบายให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นตามลำดับดังนี้

4.2.1. การขยายตัวของชุมชนต่างชาติ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการเพิ่มขึ้นของพลเมืองอย่างต่อเนื่องตลอดรัชกาล โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ มีพลเมืองประมาณ 4 แสนคนเศษ³³ ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชน โดยเฉพาะบริเวณภายในกำแพงพระนครและทางใต้ของพระนคร คือบริเวณสี่พระยา บางรัก และสุรวงศ์ โดยบริเวณที่ขยายออกไปนี้เป็นแหล่งประกอบธุรกิจการค้าและที่ทำการกงสุลของชาวยุโรป ตลอดจนเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวต่างประเทศและคนในบังคับต่างชาตินานาชาติมากขึ้น³⁴ นอกจากนี้ในช่วงรัชกาลที่ 5 ยังได้มีการขยายเส้นทางคมนาคมทางบก โดยมีการตัดถนนขึ้นหลายสายในฝั่งพระนคร ซึ่งส่งผลต่อการขยายตัวของย่านชุมชนและย่านการค้าออกไปยังบริเวณชานพระนคร อย่างไรก็ตามการตัดถนนเพื่อขยายเส้นทางคมนาคมทางบกยังคงจำกัดอยู่ในบริเวณพระนคร แต่บริเวณย่านชุมชนนอกพระนครรวมทั้งทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ยังคงใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำเป็นเส้นทางหลักของผู้คน

สำหรับอาณาเขตของกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้รวมพื้นที่ทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยสามารถแบ่งเป็นตำบลตามการสำรวจสำมะโนครัวในมณฑลกรุงเทพฯ ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) ได้ 25 ตำบลประกอบไปด้วย ท่าเตียน พาหุรัด สำราญราษฎร์ วัดชนะสงคราม วัดจักรวรรดิ สามยอด นางเลิ้ง บางขุนพรหม สัมพันธวงศ์ ป้อมปราบศัตรูพ่าย สามเสน ดุสิต พญาไท ประแจจีน ประทุมวัน สามแยก บางรัก สาทร บ้านทวย บางพลัด วัดราชฤทธิ และบุคโล รวมทั้งตำบลทางฝั่งตะวันตกที่อยู่ในพื้นที่การศึกษาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้คือ อัมรินทร์ วัดหงส์ และวัดบุปผาราม³⁵ ในช่วงรัชกาลที่ 5 ย่านชุมชนบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกยังคงเป็นย่านที่อยู่อาศัยที่มีความสำคัญ โดยบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่งเต็มไปด้วยเรือนแพและเรือที่ใช้เป็นที่อยู่อาศัย การตั้งบ้านเรือนบริเวณริมแม่น้ำยังคงเป็นที่นิยมของผู้คนทั่วไป เนื่องจากมีอากาศที่ดีและสะดวกในการสัญจร ดังปรากฏในบันทึกของ คาร์ล บ็อค (Carl Bock) นักธรรมชาติวิทยาชาวออสเตรีย ผู้เดินทางเข้ามายังสยามในช่วงรัชกาลที่ 5 ความว่า

³³ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 210.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 210.

³⁵ สจข. ร.5 น.30/9 “เรื่องยอดสำมะโนครัว มณฑลกรุงเทพฯ ศก. 128.” ร.ศ. 128.

เมืองกรุงเทพฯ ตั้งเป็นแนวยาวหลายไมล์ไปตามริมฝั่งแม่น้ำทั้งสองข้าง แม่น้ำจึงเป็นเส้นทางคมนาคมที่ใช้กันมาก มีคลองเล็ก ๆ ตัดชอยออกไปตามท้องที่ตำบลต่าง ๆ ในระยะ 2-3 ปีนี้มีการตัดถนนขึ้นหลายสาย แต่ถนนทุกสายอยู่ต่ำกว่าระดับน้ำ ผู้คนสัญจรไปมาต้องใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางคมนาคมโดยใช้เรือเป็นพาหนะไปไหนมาไหนด้วยเหตุนี้ชาวยุโรปและชาวไทยที่มีฐานะดี จึงมักตั้งบ้านเรือนอยู่ ริมแม่น้ำ เพื่อหลีกเลี่ยงกลิ่นไอต่าง ๆ และสภาพ ไม้ดีของถนนสายในตัวเมือง³⁶

อย่างไรก็ตามพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 5 จนถึงก่อน พ.ศ. 2474 นั้นยังไม่มีการ ตัดถนนแบบตะวันตกเช่นฝั่งพระนคร จะมีเพียงถนนที่ตัดขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 5 โดยสมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ มีวัตถุประสงค์เพื่อผ่านหน้าบ้านของท่านไปจนถึงปากคลองสาน ซึ่งเป็นย่านบ้านเรือนของขุนนางตระกูลขุนนา³⁷ ซึ่งถนนที่สร้างในช่วงแรกสันนิษฐานว่าเป็นถนนแคบ ๆ มีลักษณะเป็นทางเดินสำหรับคนสวนกันได้ และอาจจะเป็นถนนดินหรือถนนทราย มิได้เป็นถนนที่สร้างแบบตะวันตก เช่น ถนนเจริญกรุงหรือถนนบำรุงเมืองในฝั่งพระนคร

อย่างไรก็ดีในหนังสือภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ ที่ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2474 ได้กล่าวถึงถนนในจังหวัดธนบุรี ซึ่งเรียกว่า “แนวทางหลวง” มีลักษณะเป็นทางเดินสำหรับสัญจรของผู้คน แนวทางเดินนี้ได้ตัดผ่านย่านชุมชนและสถานที่สำคัญ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงบริเวณชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่เป็นย่านที่พักอาศัย ที่มีเส้นทางสัญจรการเชื่อมโยงกันระหว่างชุมชนในบางกอกฝั่งตะวันตก ดังนี้

มีแนวทางหลวงจากหลังโรงพยาบาลศิริราช เรียกว่าตลาดบ้านขมิ้น ผ่านหลังกระทรวงทหารเรือ ข้ามคลองบางกอกใหญ่ที่สะพานเจริญพาศน์ มาถึงตลาดบ้านสมเด็จ และมีทางหลวงเค็ดได้ไปตามหลังบ้านเรือนริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดลงไปจนถึงท้องที่อำเภอบุกคโค³⁸

³⁶ บ็อค คาร์ล, แผ่นดินพระปิยมหาราช (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2505), 7-9.

³⁷ ชัย เรื่องศิลป์, ยอดคน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนส, 2524), 154-155.

³⁸ สจข. ป/1/681 “เรื่องภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ.” พ.ศ. 2474.

เขตการปกครองของบางกอกฝั่งตะวันตกมีการเปลี่ยนแปลงใน สมัยรัชกาลที่ 6 เนื่องจากทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการแบ่งเขตกรุงเทพมหานครออกเป็น 2 จังหวัดคือ กรุงเทพฯ ฝั่งตะวันออกเป็นจังหวัดพระนคร และกรุงเทพฯ ฝั่งตะวันตกเป็นจังหวัดธนบุรีขึ้นใน พ.ศ. 2458 ซึ่งแต่เดิมพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกรวมอยู่ในอาณาเขตของกรุงเทพมหานครมาตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ดังนั้นการประกาศแบ่งเขตกรุงเทพฯ ออกเป็น 2 จังหวัดนับตั้งแต่วันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2458 จึงเป็นการยกฐานะของบางกอกฝั่งตะวันตกขึ้นเป็นจังหวัดธนบุรี โดยมีการบริหารงานร่วมกับจังหวัดพระนครและขึ้นอยู่กับกรมนครบาล เรียกว่า “นครบาลจังหวัดพระนครและธนบุรี” โดยจังหวัดธนบุรีมีท้องที่การปกครองคือ อำเภอหงษาราม อำเภออมรินทร์ อำเภอบางพลัด อำเภอราชคฤห์ อำเภอบุบผาราม อำเภอบุคโล อำเภอดลิ่งชัน อำเภอภาษีเจริญ อำเภอบางขุนเทียน อำเภอราษฎร์บูรณะ และอำเภอหนองแขม³⁹

ภายหลังการแยกเป็นจังหวัดธนบุรีสภาพพื้นที่ส่วนใหญ่ของฝั่งตะวันตกยังคงสภาพเป็นชุมชนเกษตรกรรมเช่นเดิม มีเพียงพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและตามลำคลองสำคัญที่มีการพัฒนาความเจริญ เนื่องจากเป็นที่อยู่อาศัยของขุนนางสำคัญ เช่น คลองบางกอกใหญ่ ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นคลองบรรดาศักดิ์ เพราะตลอดสองฝั่งคลองเป็นบ้านเรือนของขุนนาง ข้าราชการ โดยมีบ้านขุนนางคนสำคัญคือ พระยาพิเชตพิเศษพิสัยวินิจัยโกศล ซึ่งธิดาของท่านคือ สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี ในรัชกาลที่ 6 จากการเป็นที่ตั้งของบ้านบุคคลสำคัญดังกล่าวจึงส่งผลให้คลองบางกอกใหญ่เริ่มมีไฟฟ้าใช้ในสมัยรัชกาลที่ 6 โดยมีการปักเสาไฟตั้งแต่บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาเรื่อยมาจนถึงคลองด่าน เวลากลางคืนคลองบางกอกใหญ่จึงสว่างไสวขึ้น⁴⁰ ต่อมาฝั่งตะวันตกได้มีการวางท่อประปาเข้ามาจากจังหวัดพระนครใน พ.ศ. 2470 โดยในระยะแรกมีการวางท่อไปที่โรงพยาบาลศิริราชเท่านั้น ต่อมาได้มีการวางท่อมาจนถึงโรงพยาบาลคนเสียจริตและโรงพยาบาลโรคติดต่อ สาเหตุที่มีการวางท่อประปาเพียง 2 แนว เนื่องจากทางฝั่งตะวันตกยังไม่มีอาคารตัดถนน

³⁹ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายปานจิตต์ อนุกรมวิชัย (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : ไทยอนุเคราะห์, 2515, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายปานจิตต์ อนุกรมวิชัย ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันจันทร์ที่ 3 เมษายน 2515), 382-383.

⁴⁰ ขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธุ์), เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1, 24-25.

เพราะถ้ามีถนนแล้วการวางท่อประปาก็จะสะดวกขึ้น การขยายตัวของฝั่งตะวันตกยังคงอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีผู้คนอยู่อาศัยอย่างหนาแน่น

หนังสือภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ ที่ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2474 ได้มีหลักฐานการสำรวจพลเมืองใน พ.ศ. 2472 ระบุว่ากรุงเทพมหานครมีพลเมืองราว 739,638 คน จังหวัดธนบุรีมีพลเมืองราว 177,989 คน⁴¹ โดยประชากรที่อยู่อาศัยในท้องที่คลองสานซึ่งประกอบด้วยตำบลทั้งสิ้น 17 ตำบล มีประชากรจำนวนมากถึง 24,445 คน นับว่ามีประชากรอยู่อาศัยค่อนข้างมาก และหากเปรียบเทียบกับจำนวนประชากรของอำเภอนางเลิ้งเขตพระนครที่มีประชากรอาศัย 29,264 คน⁴² จะพบว่ามีจำนวนประชากรใกล้เคียงกัน ในขณะที่ความเจริญทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของทั้งสองฝั่งยังไม่เท่าเทียมกัน จึงสามารถสันนิษฐานได้ว่าการเติบโตทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกที่กำลังขยายตัวได้กลายเป็นแรงจูงใจที่สำคัญทำให้ผู้คนสนใจที่จะเข้ามาทำกิจกรรมการค้ามากขึ้น

การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตกบริเวณชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยานับเป็นย่านที่มีผู้คนอยู่อาศัยอย่างหนาแน่น เนื่องจากบริเวณตอนในของพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกยังคงเป็นพื้นที่สวนหรือพื้นที่รกร้างอยู่จำนวนมาก ส่วนในย่านชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยาได้มีผู้คนหลากหลายเชื้อชาติเข้ามาตั้งบ้านเรือนอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งยังเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของขุนนางตระกูลขุนนาคซึ่งเป็นขุนนางที่มีบทบาทสำคัญทางการเมืองมาตั้งแต่ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่ย่านบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา นอกจากนี้ในพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกยังเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนต่างชาติ เช่น ชาวจีน ชาวมุสลิมและชาวอินเดีย ซึ่งมีการหลั่งไหลเข้ามาตั้งถิ่นฐานจนเกิดการขยายตัวของชุมชนชาวต่างชาติขึ้นในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง โดยชุมชนที่มีการขยายตัวอย่างชัดเจนประกอบไปด้วย 3 กลุ่ม คือ ชุมชนชาวจีน ชุมชนชาวอินเดียและชุมชนชาวมุสลิม ซึ่งมีการขยายตัวดังนี้

⁴¹ สจข. ป/1/681 “เรื่องภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ.” พ.ศ. 2474.

⁴² เรื่องเดียวกัน.

1. การขยายตัวของชุมชนชาวจีน

ชุมชนชาวจีนได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและตามลำคลองต่าง ๆ ในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่อยู่ในย่านกุฎีจีนและย่านคลองสาน โดยบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ย่านกุฎีจีนไปถึงย่านคลองสานนอกจากเป็นที่พักอาศัยแล้ว ยังเป็นที่ประกอบกิจการการค้าต่าง ๆ ของพ่อค้าคหบดีชาวจีนกลุ่มสำคัญของสยามอีกด้วย ซึ่งในช่วงรัชกาลที่ 5 - รัชกาลที่ 6 ได้มีชาวจีนโยกย้ายถิ่นฐานการทำมาหากินในสยามเนื่องจากรัฐบาลสยามไม่ได้มีนโยบายผลักดันหรือกีดกันการเข้ามาของชาวจีน แม้จะมีการอพยพของชาวจีนเข้ามาเป็นจำนวนมาก และมีการเรียกร้องให้จัดการปัญหาจากการที่ชาวจีนอพยพเข้ามาที่สยามที่เพิ่มจำนวนมากขึ้น แต่รัชกาลที่ 5 มีพระราชดำริว่าไม่สมควรไปยุ่งกับปัญหานี้⁴³ โดยพิจารณาได้จากพระราชกระแสที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ ความว่า “เป็นนโยบายของข้าพเจ้าเสมอมาว่าชาวจีนในประเทศสยามควรจะได้รับโอกาสในการทำงาน และในการแสวงหาผลกำไรเท่าเทียมกับคนของประเทศข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไม่ได้ถือว่าพวกเขาเป็นคนต่างชาติหากแต่เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักร และมีส่วนร่วมในความสมบูรณ์พูนสุขและความก้าวหน้าของประเทศ”⁴⁴ กลุ่มชาวจีนที่อพยพมาในช่วงนี้มักเป็นชาวจีนที่เข้ามาในลักษณะเสื่อฝืนหมอนใบ เข้ามาเป็นกาลีหรือผู้ใช้แรงงาน

สำหรับในบางกอกฝั่งตะวันตกกลุ่มชาวจีนได้เข้ามาอยู่อาศัย และประกอบอาชีพในบริเวณย่านคลองสานและกุฎีจีนซึ่งเป็นชุมชนชาวจีนที่สำคัญ เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่ตั้งของบ้านเรือนและโกดังสินค้าสลับกันไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา รวมทั้งมีบ้านเรือนของพ่อค้าคหบดีชาวจีน โดยมีหลักฐานปรากฏ ได้แก่ บ้านโปษุกันบริเวณท่าดินแดงฝั่งตรงข้ามกับทรงวาดและทำนุราชวงศ์ เดิมเป็นของหลวงวารีราชายุคต์ (เจ้าสุวัปี โปษยานนท์) โดยสร้างเป็นตึกแบบจีนชั้นเดียว ต่อมาพระยาพิพัฒน์นคร (ฉิม โปษยานนท์) ได้สร้างตึก 2 ชั้นแบบตะวันตกขึ้น⁴⁵

⁴³ สกินเนอร์, จี. วิลเลียม, *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529), 163.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, 164.

⁴⁵ สาวิตรี ทัพทะสุด. “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ.

บ้านพระภักดีภัทธการ (เจ็ดแก้วแก้ว) เป็นบ้านตึกอยู่ในที่ดินบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาข้างวัดทองนพคุณ ภายหลังที่ดินบริเวณนี้ตกเป็นของหลวงและต่อมาเป็นที่ตั้งของโรงพยาบาลคนเสียจริตหลังแรก⁴⁶ บ้านของสกุลไกรฤกษ์ ตั้งอยู่บริเวณทางใต้ของย่านตึกแขก⁴⁷ รวมถึงบ้านเจ้าพระยารัตนดิษฐ์ (รอด กัลยาณมิตร) สมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ 5 ตั้งอยู่ในบริเวณที่เรียกว่า “ตึกขาว” ซึ่งมีโกดังสินค้าขนาดใหญ่อยู่ด้วย⁴⁸

นอกจากนี้ชุมชนชาวจีนได้มีการขยายออกมาบริเวณวัดทองธรรมชาติ โดยมีกิจกรรมพาณิชย์ที่เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นวิถีชีวิตของชาวจีนทั้งด้านการค้าและการอยู่อาศัย โดยการปลูกเรือนแถวไม้อย่างมั่นคงและเป็นระเบียบมีทั้งร้านขายเนื้อหมู ขนม ร้านตัดเสื้อผ้าและร้านตัดผม ซึ่งการกระจายตัวของชุมชนแบบเป็นกลุ่มจนกลายเป็นวัฒนธรรมห้องแถว ซึ่งปรากฏขึ้นทุกที่ที่ชาวจีนเข้าไปอยู่อาศัย ชาวจีนที่อยู่อาศัยในเขตมณฑลกรุงเทพฯ ตอนชั้นใน 25 ตำบลนั้น มีจำนวนมากหากเทียบอัตราส่วนของจำนวนประชากรระหว่างชาวไทยกับชาวจีนใน พ.ศ. 2453 แล้วพบว่ามีชาวไทยจำนวน 317,975 คน ชาวจีนจำนวน 181,479 คน หากนำข้อมูลมาเทียบพบได้ว่ามีชาวจีนสูงถึงร้อยละ 57.25 และจากข้อมูลดังกล่าวยังได้แยกว่ามีชาวจีนเพศชายสูงถึง 160,818 คน⁴⁹ จึงสันนิษฐานว่าชาวจีนที่อยู่ในสยามส่วนใหญ่เป็นผู้อพยพมาเพื่อใช้แรงงาน ดังนั้นจำนวนประชากรของผู้ชายจึงมีมากกว่าจำนวนประชากรของผู้หญิงอย่างมาก

ในช่วง ทศวรรษ 2470 ชาวจีนได้อพยพเข้ามาสู่สยามเป็นจำนวนมากเนื่องจากภัยพิบัติทางธรรมชาติจากพายุไต้ฝุ่นและภาวะฝนแล้ง จนทำให้ผลผลิตข้าวเจ้าในประเทศจีนลดลงและพื้นที่เพาะปลูกได้ลดจำนวนลง รวมทั้งความวุ่นวายทางการเมืองจากการปฏิวัติของพวกคอมมิวนิสต์ ซึ่งการที่ชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่อาศัยเป็นจำนวนมาก ได้ส่งผลให้มีการสร้างห้องแถวไม้และตึกแถวขึ้นเพื่อรองรับชาวจีนเหล่านั้น โดยตึกแถวตั้งอยู่เรียงรายตามเส้นทางสัญจรทั้งทางบกและทางน้ำ ดังข้อความตอนหนึ่งจากการสัมภาษณ์ว่า

⁴⁶ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 213.

⁴⁷ วิภา โรจนราชา, “ประวัติชุมชนย่านวัดทองนพคุณ”, ใน อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์บรมราชชนนี, 95.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, 96.

⁴⁹ สจข. ร.5 น.30/9 “เรื่องยอดสำมะโนครัว มณฑลกรุงเทพฯ ศก. 128.” ร.ศ. 128.

ช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 บริเวณถนนประชาธิปไตยกับทางไปคลองสาน เต็มไปด้วยเหล่าเต็ง (เรือนแถวไม้สองชั้น) และตึกแถวมากมาย ส่วนใหญ่เป็นที่อยู่อาศัยของคนจีนที่ทำงานแบกข้าวสาร ขนของ รับจ้างย้อมผ้า ขายน้ำมันตะเกียง พวกที่อยู่ตึกจะค้าขายรวมทั้งมีโรงรับจำนำด้วย⁵⁰

การขยายตัวของชุมชนชาวจีนในบางกอกฝั่งตะวันตกนั้น ได้มีการขยายตัวอยู่ตลอดเวลาและไม่ได้จำกัดอยู่เพียงพื้นที่ชุมชนคลองสานและกุฎีจีนเท่านั้น โดยกลุ่มชาวจีนมักไปอยู่อาศัยในบริเวณถนนที่ตัดใหม่ที่มีการตั้งและขยายของชุมชน นอกจากนี้ได้ขยายออกไปในบริเวณพื้นที่อื่น ๆ ทางฝั่งตะวันตก เช่น ตลาดพลู ราษฎร์บูรณะ สำเหร่ บางลำพูล่าง เป็นต้น (พื้นที่เหล่านี้อยู่นอกเหนือการศึกษาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้) และนอกจากการขยายตัวของชาวจีนแล้วยังพบว่าชุมชนชาวมุสลิมก็ได้มีการขยายตัวเพื่อตอบรับกับเศรษฐกิจที่เติบโตขึ้นเช่นกัน

2. การขยายตัวของชุมชนชาวมุสลิม

ชุมชนชาวมุสลิมส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณท่าคลองสำคัญในบางกอกฝั่งตะวันตก เช่น คลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อย ที่อยู่อาศัยของชาวมุสลิมมีทั้งบ้านเรือนที่อยู่ริมน้ำและเรือนแพ ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ชุมชนมุสลิมในบางกอกฝั่งตะวันตกมีการย้ายถิ่นฐานกันหลายชุมชน สาเหตุส่วนใหญ่มาจากการเวนคืนที่ดินของรัฐบาลเพื่อสร้างสถานที่ราชการหรือใช้ในกิจการต่าง ๆ ของรัฐ

ใน พ.ศ. 2441 รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริให้มีการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อย บริเวณปากคลองบางกอกน้อย ส่งผลให้มีการเวนคืนที่ดินบริเวณปากคลองบางกอกน้อยฝั่งใต้ ซึ่งเป็นที่ตั้งของมัสยิดบางกอกน้อยหรือกุฎีเล็ก โดยพระราชทานที่ดินบริเวณฝั่งตรงข้ามเป็นการแลกเปลี่ยน⁵¹ รวมทั้งพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างมัสยิดใหม่เป็น มัสยิดหลวง

⁵⁰ สัมภาษณ์นางอิม แซ่คู, 9 เมษายน พ.ศ. 2555.

⁵¹ เสาวนีย์ จิตต์หมวด, “กลุ่มชาติพันธุ์มุสลิมในธนบุรี”, ใน มุสลิมมัสยิดต้นสนกับบรรพชนสามยุคสมัย, (กรุงเทพฯ : หจก.จิรัชการพิมพ์, 2544)

พระราชทานหรือมัสยิดอันซอริซซุนนะห์ ในการเวนคืนที่ดินทางกรรมรถไฟได้แจ้งเรื่องไปยังกงสุลอังกฤษว่าจะขอใช้ที่ดินของมัสยิดบางกอกน้อย เนื่องจากกลุ่มมุสลิมบริเวณนี้เป็นคนในบังคับอังกฤษ ต่อมาในวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2442 กงสุลอังกฤษได้เชิญตัวแทนของชุมชนมัสยิดบางกอกน้อยไปพบเจ้าหน้าที่กรรมรถไฟ โดยตัวแทนกลุ่มมุสลิมประกอบไปด้วย ฮัจยี อับดุลการิม อิบรอฮีมกาซึยี ฮัจยีมุฮัมมัดอุษมาน อิบรอฮีมฮาซ รวมทั้งอิบรอฮีมบายานานา (ตระกูลนานา) และ ฮัจยียูซุฟของเลีย (ตระกูลวงศ์อารยะ) ซึ่งเป็นมุสลิมเชื้อสายอินเดียที่มีถิ่นฐานอยู่ในย่านตึกแดงและเป็นพ่อค้ากลุ่มใหญ่ที่มีชื่อเสียง ทำให้กลุ่มชุมชนมุสลิมบางกอกน้อยได้ขอคำปรึกษาในการเจรจากับกรรมรถไฟ⁵² ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนของกลุ่มมุสลิมในบางกอกฝั่งตะวันตก เมื่อมัสยิดบางกอกน้อยหลังใหม่ซึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชนมุสลิมสร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2445 ทำให้มีการตั้งบ้านเรือนและเรือนแพของผู้คนเรียงรายไปตั้งแต่บริเวณปากคลองบางกอกน้อยฝั่งเหนือไปจนถึงหน้าวัดสุวรรณาราม

ต่อมาภายหลังมัสยิดกุฎีหลวงหรือกุฎีบน ที่ตั้งอยู่บริเวณปากคลองมอญ ริมแม่น้ำเจ้าพระยาได้ถูกรัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เวนคืนที่ดินใน พ.ศ. 2486 เพื่อนำไปใช้ในกิจการกองทัพเรือ ทำให้กุฎีหลวงย้ายมาสร้างใหม่ที่บริเวณถนนพรานนก ซึ่งการย้ายกุฎีหลวงนี้ส่งผลให้มีผู้คนย้ายบ้านเรือนมายังที่ใหม่จำนวนไม่มากนัก และมีการกระจายออกไปตั้งถิ่นฐานใหม่ตามย่านชุมชนมุสลิมอื่น ๆ ทั้งในบางกอกฝั่งตะวันตกและภายนอก นอกจากนี้ภายหลังการตัดถนนขึ้นในบางกอกฝั่งตะวันตก ได้ส่งผลให้ชุมชนมุสลิมหลายแห่งทั้งของมุสลิมนิกายสุหนี่ และชีอะห์กระจายตัวอยู่ตามบริเวณแนวถนนที่ตัดขึ้นใหม่ เช่น มัสยิดดินฟ้าหรือกุฎีปลายนา อยู่บริเวณถนนอิสรภาพ มัสยิดกุฎีหลวงหรือกุฎีบน อยู่บริเวณถนนพรานนก และมัสยิดเจริญพาสน์หรือกุฎีล่าง อยู่บริเวณถนนอิสรภาพ⁵³ เป็นต้น

⁵² กุสุมา รัชมณี, 100 ปีราชอาณาจักร (กรุงเทพฯ : สมาคมราชการทูต, 2550), 26.

⁵³ เรื่องเดียวกัน, 22.

3. การขยายตัวของชุมชนชาวอินเดีย

ชุมชนชาวอินเดียในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณมัสยิด ตึกแดงไปจนถึงปากคลองสาน โดยพ่อค้าชาวอินเดียตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยต่อเนื่องกันมาจากชาวอินเดียกลุ่มแรกที่เดินทางเข้ามา และมีกลุ่มพ่อค้าบางส่วนข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาไปตั้งร้านค้าบริเวณ ถนนราชวงศ์และถนนอนุวงศ์ บางส่วนขยายไปตั้งร้านค้าที่ถนนบำรุงเมืองจรดคลองหลอด⁵⁴ ต่อมามุสลิมชาวอินเดียกลุ่มดาโวดี โบราห์ ซึ่งเป็นพ่อค้าอินเดียจากเมืองสุหรัต ที่อยู่อาศัยบริเวณ ย่านตึกขาวได้ร่วมกันสร้างมัสยิดเซฟีหรือมัสยิดตึกขาว โดยขอซื้อที่ดินบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ทางฝั่งตะวันตกบริเวณตรงข้ามท่าราชวงศ์ จากเจ้าพระยารัตนบดินทร์ (รอด กัลยาณมิตร) มัสยิดเซฟีได้สร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2453 และเป็นศูนย์กลางของกลุ่มดาโวดี โบราห์ในย่านตึกขาว นอกจากนี้ได้มีกลุ่มชาวอินเดียจากรัฐปัญจาบ ซึ่งประกอบไปด้วยกลุ่มสิกข์ นามธารี และพราหมณ์ฮินดู ที่อพยพเข้ามายังประเทศไทยในรัชกาลที่ 5 เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตก โดยแต่ละกลุ่มมีลักษณะแตกต่างกันดังนี้

1. สิกข์ คือกลุ่มชาวอินเดียที่นับถือศาสนาสิกข์มักเรียกว่า “แขกสิกข์” มีลักษณะเด่นคือ ผู้ชายโหนกหัวและมีสร้อยคอต่อท้ายว่า สิงห์ แขกสิกข์จะปล่อยผมยาวไม่ตัดหรือโกนโดยเด็ดขาด ไม่กินเนื้อวัวและไม่มีรูปเคารพ ชาวอินเดียสิกข์กลุ่มนี้เดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเข้ามาสองทางคือ เดินทางเรือ เข้ามาทางมาเลเซียผ่านทางใต้ และเดินทางบก เข้ามาทางพม่าผ่านภาคเหนือ ชาวสิกข์ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพค้าขายโดยเฉพาะการขายผ้า ชาวสิกข์ครอบครัวแรกเปิดร้านขายผ้าแถวบ้านหม้อหรือที่เรียกกันว่า “ร้านแขก” ดังที่ปรากฏในประวัติชุมชนสิกข์ดังนี้

*ชาวสิกข์คนแรกเท่าที่ทราบ ได้ทำการค้าขายผ้าในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ต่อมาได้เดินทางกลับไปยังแคว้นปัญจาบ บอกข่าวการมาประเทศ*

⁵⁴ อินทรา ซาฮีร์, “เครือข่ายพ่อค้าผ้าชาวอินเดียในสังคมไทยระหว่าง พ.ศ. 2400-2490,” (วิทยานิพนธ์ดุขฎิบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), 32.

ไทยแก่พี่น้องของตน....เมื่อพี่น้องชาวสิกข์คนนั้นทราบความ ต่างก็ใคร่มาสู่ประเทศ
ไทย ชาวสิกข์ผู้นั้นได้นำพี่น้องของเขาไปด้วย 2-3 คน และทำการค้าขายผ้า⁵⁵

ต่อมาเมื่อการค้าเจริญจึงได้ชักชวนญาติพี่น้องเข้ามายังกรุงเทพฯ มากขึ้น และตั้ง
ถิ่นฐานการค้าที่บริเวณพาหุรัด จนพาหุรัดกลายเป็นตลาดการค้าผ้าขนาดใหญ่ของกรุงเทพฯ เมื่อ
ย่านพาหุรัดคับแคบกลุ่มชาวสิกข์จึงย้ายที่อยู่อาศัยไปยังทำเลอื่น ๆ รวมทั้งทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ
เจ้าพระยาที่มีชาวสิกข์มาเช่าบ้านชาวไทยและมุสลิมอยู่บริเวณสี่แยกบ้านแขก รวมทั้งมีการตั้ง
บ้านเรือนอยู่ตามบริเวณบางแค ทำพระอีกด้วย⁵⁶

2. นามธารีหรือนัมดารี (Namdhari) เป็นนิกายที่แยกมาจากศาสนาสิกข์ มีกำเนิดใน
รัฐปัญจาบ ประเทศอินเดีย โดยคุรุรามสิงห์ กลุ่มนามธารีเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ ช่วงก่อน
สงครามโลกครั้งที่ 2 นามธารีเป็นกลุ่มที่เคร่งครัดมาก โดยห้ามรับประทานเนื้อสัตว์และไข่ทุกชนิด
และต้องสวดมนต์ นามซิมราน (Nam Simran) อย่างน้อยวันละ 1 ชั่วโมง ผู้ชายต้องโกนผ้าขาว
เท่านั้น สตรีห้ามแต่งหน้าทาปากและใช้เครื่องประดับ กลุ่มนามธารีเน้นใช้ชีวิตเรียบง่ายไม่ฟุ้งเฟ้อ
ในระยะแรกกลุ่มนามธารีได้เข้ามาอยู่อาศัยบริเวณพาหุรัด เพราะเป็นชุมชนชาวสิกข์ที่มีมาแต่เดิม
ต่อมาเมื่อย่านพาหุรัดคับแคบลงกลุ่มนามธารีได้ย้ายที่อยู่อาศัยมายังฝั่งตะวันตกคือ บริเวณสี่แยก
บ้านแขก⁵⁷ (บริเวณถนนประชาธิปไตยเชื่อมกับถนนอิสรภาพ) เช่นเดียวกับกลุ่มชาวสิกข์

3. พราหมณ์ฮินดู กลุ่มพราหมณ์ฮินดูกลุ่มนี้เดินทางเข้ามาสู่กรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาล
ที่ 5 จากแคว้นปัญจาบและอุดร ประเทศอินเดีย โดยนับถือศาสนาเดียวกับพราหมณ์ผู้ประกอบ
พิธีหลวงในราชสำนัก กลุ่มพราหมณ์ฮินดูที่มาจากแคว้นปัญจาบส่วนใหญ่ประกอบกิจการค้าผ้าที่

⁵⁵ กรมการศาสนา, พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ในการทรง
อุปถัมภ์ศาสนาสิกข์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530,) 62-63.

⁵⁶ สุดารา สุจฉายา (บรรณาธิการ), ธนบุรี, 156.

⁵⁷ จีราภรณ์ มาตังคะ และคณะ, ศาสนศิลป์ของศาสนสถานริมฝั่งน้ำ : กรณีศึกษาชุมชนธนบุรี,
60-61.

พาทูร์ค และตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณพาทูร์ค สุขุมวิทและในฝั่งตะวันตกคือ บริเวณสี่แยกบ้านแขก ส่วนกลุ่มที่มาจากอุดรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเป็นแขกยาม และตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณหัวลำโพง⁵⁸

อย่างไรก็ดีชาวอินเดียกลุ่มสิกข์ นามธารีและพราหมณ์ฮินดูที่อาศัยอยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตก มีความเคร่งครัดในวัฒนธรรมประเพณีเดิม โดยนิยมแต่งงานในกลุ่มพวกเดียวกัน ไม่เกี่ยวข้องกับชาวไทยเหมือนกลุ่มชาวจีน มอญ ลาวและมุสลิม

อย่างไรก็ตามในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ไม่พบการขยายตัวของชุมชนชาวตะวันตกในบางกอกฝั่งตะวันตก เนื่องจากชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามายังสยามในช่วงเวลานี้นิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งพระนคร ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวตะวันตกและอยู่ใกล้กับสถานกงสุลของชาติต่าง ๆ เช่น อังกฤษ เยอรมัน โปรตุเกส ฝรั่งเศส เดนมาร์ก ฮอลันดา อิตาลี และอเมริกัน โดยในบางกอกฝั่งตะวันตกจะเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนในบังคับตะวันตก และชาวไทยที่มีเชื้อสายโปรตุเกส เป็นต้น สำหรับชุมชนชาวไทยมีการตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ทั่วไปตามลำคลองต่าง ๆ ที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น คลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ คลองมอญ คลองสาน คลองบ้านสมเด็จเจ้าพระยา และบริเวณใกล้เคียงศาสนสถาน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ย่านชุมชนคนไทยที่มีความสำคัญอย่างมากในบางกอกฝั่งตะวันตกคือ ย่านชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งเป็นนิเวศสถานของขุนนางตระกูลขุนนาค ที่มีบทบาททางการเมืองการปกครองในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 นอกจากนี้ยังมีที่อยู่อาศัยของเจ้านายและขุนนางสำคัญ ส่งผลให้บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกนี้เป็นชุมชนชาวไทยขนาดใหญ่ที่สำคัญแห่งหนึ่งของกรุงเทพฯ

4.2.2. ความหลากหลายของวิถีชีวิตผู้คน

บางกอกฝั่งตะวันตกเป็นเมืองเกษตรกรรมที่มีความอุดมสมบูรณ์ โดยมีเรือกสวนกระจายอยู่ตามบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองสายต่าง ๆ จากการเป็นแหล่งเพาะปลูกและเมืองด่านภาษีที่สำคัญ ส่งผลให้มีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนชาติต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง บางกอกฝั่งตะวันตกจึงเป็นพื้นที่อยู่อาศัยของผู้คนที่มีความหลากหลายทางเชื้อชาติ ซึ่งได้นำวัฒนธรรมและประเพณีของกลุ่มคนเข้ามา ซึ่งการผสมผสานเหล่านี้ในพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกได้ก่อให้เกิด

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, 61.

เอกลักษณ์เฉพาะของตนเองในแต่ละชุมชน อาทิ การประกอบอาชีพ อาหารการกิน และการดำเนินชีวิต โดยในส่วนของ การอาชีพที่เปรียบเสมือนอาชีพหลักของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตกคือ “การทำสวน” จากการเป็นแหล่งปลูกผลไม้รสดีที่มีชื่อเสียงมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้เศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกขึ้นอยู่กับ การเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ และจากสภาพพื้นดินที่อุดมสมบูรณ์ทำให้ผลผลิตของสวนบางกอกเป็นที่นิยมของท้องตลาด จากสภาพภูมิศาสตร์ที่มีลำคลองต่าง ๆ กระจายอยู่ทั่วไปนั้น ได้ส่งผลดีต่อการเพาะปลูกของชาวสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกเป็นอย่างมาก เนื่องจากชาวสวนได้ใช้วิธีกร่องขุดสวน หรือมีการขุดลำประโดงเพื่อชักน้ำจากคลองเข้าในร่องสวนของตน ดังนี้

“ขุด” โดยขุดหนึ่งจะมี 3 -5 ท้องร่อง คนมีเงินอาจมีสวน 7-8 ขุดติดต่อกัน โดยมีคันสวนคัน สวนทุกสวนจะใช้ต้นมะพร้าวเป็นท่อน้ำสำหรับชักน้ำเข้าในร่องสวน คือเอามะพร้าวทั้งต้นมาทะลวงข้างในออกแล้วฝังลงไปดินระหว่างลำคลองเล็ก หรือลำประโดงกับร่องสวน เหมือนท่อประปาโดยฝังตามคันสวนทุกคันต่อ ๆ ไปทุกขุด ใช้ได้ทนทานนับเป็นสิบปี มีของอุดปากท่อทำเป็นก้อนกลม ๆ ปิดปากท่อข้างใน⁵⁹

ในการทำสวนจะมีการกร่องสวน และขุดเป็นลำประโดงหรือคลองส่งน้ำเล็ก ๆ เพื่อชักน้ำเข้าสู่สวนทำให้สวนผลไม้เหล่านี้มีน้ำใช้ในการเกษตร และยังเป็น การกักน้ำไว้ใช้และกั้นน้ำเต็มไม่ให้ไหลเข้ามาอีกด้วย⁶⁰ สวนผลไม้ในบางกอกฝั่งตะวันตกกระจายอยู่ทั้งบริเวณริมแม่น้ำและสวนตอนในแบ่งได้เป็น 2 บริเวณ โดยเอาพระราชวังของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นเกณฑ์คือ สวนบางบน ตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยขึ้นไปทางเหนือ และสวนบางล่าง ตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่ลงมาทางใต้ ในแต่ละพื้นที่ก็จะมีผลไม้ที่มีชื่อเสียงแตกต่างกันไป โดยส่วนใหญ่เรียกชื่อไปตามบางหรือคลองที่สวนเหล่านั้นตั้งอยู่ เช่น ทุเรียนบางบน ดังที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เรียกเรียก “เรื่องสวน” ไว้ในหนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 3 ดังนี้

⁵⁹ กาญจนาคพันธุ์, เมื่อวานนี้ เล่ม 1, 21-22.

⁶⁰ อนุรัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง, “เรื่องสวน ลูกคลอง และดินดอนบนตะกอนปากแม่น้ำ,” ใน ธนบุรี, 22.

แต่ก่อนนั้นทุเรียนบางบนในคลองบางกอกน้อย มีบางผักหนามเป็นต้น เป็นทุเรียนดีมีชื่อจำเพาะ ต้นนั้นพันธุ์นั้นผลโตงาม พูใหญ่ สีเนื้อเหลืองแต่หยาบ รสชาติมันมากกว่าหวาน ซื่อขายกันได้ราคา เรียกว่า ทุเรียนบางบน ครั้งภายหลังมา ในถิ่นบางบนนี้มีน้ำท่วมบ่อย ๆ ต้นทุเรียนทนน้ำไม่ค่อยไหวล้มตายเสียแทบหมด ผู้ที่จะเพาะปลูกขึ้นใหม่ก็ระอาไป หาก่อยจะปลูกให้เต็มภูมิไม่ ทุเรียนบางบนจึงได้ เสื่อมทรามลง ไปเจริญงอกงามดีในที่ตำบลบางล่าง เพราะฤดูน้ำท่วมไหลลงเร็ว ชาวสวน คิดยกคันอยู่ได้ และทุเรียนบางล่างนั้นเนื้อละเอียดแต่บางสีก็เหลืองอ่อน มักจะเป็นสีตาน แต่รสนั้นหวานสนิทดีกว่าบางบน คนชอบกินมาก⁶¹

สำหรับทุเรียนบางบน เช่น ทุเรียนบางขุนนนท์ ทุเรียนบางผักหนาม และทุเรียน บางล่าง เช่น ทุเรียนตำบลวัดทอง นั้นเป็นที่ต้องการของตลาดและซื่อขายได้ราคาดี ต่อมาในบริเวณ ที่ปลูกทุเรียนนี้มีน้ำท่วมบ่อย โดยเฉพาะเมื่อครั้งน้ำท่วมใหญ่ใน พ.ศ. 2460 และ พ.ศ. 2485 ทำให้ ทุเรียนซึ่งเป็นต้น ไม้ที่ไม่ทนน้ำ เมื่อต้องเจอกับภาวะน้ำท่วมจนลำต้นแช่น้ำนานตั้งแต่ 3 วันขึ้นไป ทำให้ต้นอาจจะทิ้งกิ่งทิ้งใบไม่ให้ผลไปหลายปี หรือล้มตายไปทำให้ทุเรียนล้มเสื่อมไป⁶² สวน บางบนยังมีผลไม้ที่มีชื่อเสียงอย่างมากคือ เงาะบางยี่ขัน ซึ่งประกอบด้วยพันธุ์เหลืองใหญ่และ เหลืองเล็ก เนื้ออ่อนและมีราคาสูง เงาะบางยี่ขันนี้เป็นเงาะพันธุ์ดี เนื่องจากมีหลักฐานปรากฏจากรายงานการสำรวจพื้นที่สวนเงาะ ลงวันที่ 12 มิถุนายน ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450) โดยหลวงวิจิตรธรรม ลัญจร นายอำเภอบางกอกน้อยเขียนถึงพระยาประชากรกิจวิจารณ์ เจ้ากรมกองอำเภอ ว่าได้ไปตรวจ สวนเงาะนายอยู่ ตำบลบางยี่ขัน ที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า

⁶¹ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน”, ใน *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 3*, พิมพ์ครั้งที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2515), 185-186.

⁶² สุคารา สุญา, “บ้านสวนสองฝั่งคลองบางกอกน้อย,” ใน *เมืองโบราณ* 17, 3 (ก.ค.-ก.ย. 2554),

เจ้าอยู่หัว) โปรดฯ ที่จะเสด็จสวนเงาะนั้น ว่าเป็นสวนเงาะที่สุกและบริบูรณ์ดีกว่าสวนอื่น ๆ⁶³ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงชื่อเสียงของเงาะบางยี่ขันเป็นอย่างมาก นอกจากนี้สวนบางบนยังมีผลไม้ที่มีชื่อเสียงอื่น ๆ เช่น สับปะรดบางบำหรุ เป็นสับปะรดไทย ลูกขนาดเล็กและป้อม มีรสหวานกรอบ รุ่งบางเสาชิงช้า ปลูกในคลองมอญ นิยมปลูกพันธุ์ผลใหญ่ มีรสชาติดีและหวานกรอบ มังคุดซึ่งปลูกกันทั่วไปในสวนบางกอก แต่เดิมปลูกมากแถบวังหลัง ตำบลบางกอกน้อย เนื่องจากมีชื่อของวังสวนมังคุด ปรากฏในสมัยต้นรัตนโกสินทร์และยังมีการปลูกที่บางพลัด และคลองดาวคะนองอีกด้วย

สำหรับสวนบางล่างยังมีผลไม้ที่มีชื่อเสียง เช่น ลางสาต ปลูกที่คลองสานมีรสชาติหวานและหอมเป็นพิเศษกว่าที่อื่น หมากบางล่างเป็นหมากที่มีชื่อเสียงมาก ปลูกกันในแถบราษฎร์บูรณะ แฉงร้อน และแถบคลองบางปะแก้ว โดยเป็นหมากหน้าฝาดที่ผู้คนทั่วไปนิยมกิน⁶⁴ นอกจากนี้ยังมีการปลูกลิ้นจี่ ซึ่งปลูกกันมากแถบดาวคะนอง จอมทองและบางขุนเทียน เป็นต้น ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกมีพันธุ์ไม้นานาชนิด โดยแต่ละพันธุ์เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของแต่ละสวน ต่อมาสวนผลไม้หลากหลายพันธุ์ได้ล้มและสูญพันธุ์ไปเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะจากเหตุการณ์น้ำท่วม ต่อมาพื้นที่สวนในบางกอกฝั่งตะวันตกได้ลดจำนวนลงทั้งจากเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ใน พ.ศ. 2460 และ พ.ศ. 2485 และจากนโยบายของรัฐที่มีการขยายเส้นทางคมนาคม ทำให้พื้นที่สวนถูกตัดผ่านกลายเป็นถนนสายต่าง ๆ สวนบางกอกแหล่งปลูกผลไม้รสดีที่มีชื่อเสียงมายาวนานจึงแปรสภาพเป็นตลาด ย่านการค้า ดึกแถว และชุมชน ที่เข้ามาพร้อมกับการอพยพของผู้คนจากถิ่นต่าง ๆ สู่บางกอกฝั่งตะวันตกในเวลาต่อมา

การประกอบอาชีพของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตกยังมีอีกหลากหลายสาขาอาชีพ ตามความถนัดของแต่ละชุมชนที่มักสืบทอดความรู้กันจากรุ่นสู่รุ่น อาทิ การทำงานหัตถกรรมและงานช่างฝีมือต่าง ๆ เช่น การหล่อพระพุทธรูปที่บ้านช่างหล่อ ซึ่งบรรพบุรุษของชาวบ้านช่างหล่อเป็นช่างฝีมือทางการช่างในสาขาต่างๆ ได้ประกอบอาชีพช่างหล่อพระพุทธรูปและช่างปั้นรูปต่างๆ

⁶³ สจข. ร.5 น. 4.1/134 “เรื่องได้โปรดฯ สวนเงาะทางที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะเสด็จเป็นการเสด็จนั้น คือที่สวนนายอยู่สามี่อ่าแดงกลิน ตำบลบางยี่ขัน หลังบ้านปูนผลเงาะสุกบริบูรณ์ดีกว่าสวนอื่น.” 12 มิถุนายน ร.ศ. 126.

⁶⁴ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน”, ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 1, 188-189.

ในอดีตพื้นที่ชุมชนบ้านช่างหล่อเป็นที่ตั้งของโรงหล่อหลายแห่ง โดยโรงหล่อเหล่านี้เป็นเสมือน ศูนย์กลางของกลุ่มบ้านช่างที่ตั้งอยู่ในบริเวณนั้น เพราะในการหล่อประติมากรรมหรือพระพุทธรูป ต้องอาศัยความร่วมมือของช่างหลากหลายประเภท อาทิ ช่างปั้น ช่างเทพทอง ช่างขัด ช่างลงรัก ปิดทอง ช่างติดกระจก เป็นต้น การทำเครื่องทองลงหินที่บ้านบุ เป็นงานช่างฝีมือหัตถกรรมที่ทำ ชันลงหินด้วยวิธีการแบบโบราณที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาที่เรียกว่า “ช่างบุ” การบุคือการ ตีโลหะให้เข้ารูป โดยตีแผ่แบบออกแล้วตีขึ้นเป็นรูปทรงต่างๆ งานบุนี้ต้องใช้ความชำนาญใน การทำ สูงทำให้ช่างบุเป็นการสืบทอดต่อกันมา การทำเครื่องทองลงหินหรือชันลงหินจึงเป็นงานหัตถกรรม ในครัวเรือนของย่านบ้านบุนี้

การทำขมิ้นผง บ้านขมิ้นตั้งอยู่บริเวณริมคลองวัดระฆัง ผู้คนในย่านบ้านขมิ้นนี้ ประกอบอาชีพผลิตผงขมิ้นขาย คนทั่วไปจึงเรียกบริเวณย่านนี้ว่า “บ้านขมิ้น” สันนิษฐานว่ามีการ เริ่มทำขมิ้นกันในสมัยรัชกาลที่ 6 ขมิ้นที่ผลิตในย่านนี้ไม่ได้ปลูกขึ้นเองแต่ซื้อมาจากชลบุรี โดยซื้อจากเจ้าประจำและส่งถึงบ้านโดยทางเรือ ซึ่งเป็นขมิ้นที่ตากแห้งมาเรียบร้อยแล้วและมี คุณภาพดี เมื่อรับขมิ้นแห้งมาแล้วก็จะบดด้วยครกใบใหญ่หลาย ๆ ใบ ผงขมิ้นที่ได้จะดวงขายกัน เป็นกิโล⁶⁵ ขมิ้นเป็นสินค้าขายดีที่นิยมกันมากในท้องตลาด เนื่องจากถ้านำขมิ้น ไปผสมกับปูนขาว เมื่อผงขมิ้นทำปฏิกิริยากับปูนขาวแล้วจะได้เป็นปูนแดงไว้รับประทานกับหมาก ซึ่งคนไทยนิยม กินหมากปลุกกันมาก นอกจากนี้หญิงสาวยังนิยมใช้ขมิ้นผง แป้งหินร่ำ ดินสอพองมาเป็นเครื่อง ประทีนผิว โดยนำขมิ้นมาละลายน้ำใช้ดูตัวเป็นการจัดคราบไคลตามร่างกาย ผงขมิ้นยังนำไปใช้ สำหรับการแสดงละครรำ การประกอบอาหารเพื่อเพิ่มกลิ่นและรสร้อนแรงให้แกงหลายชนิด⁶⁶ นอกจากนี้ขมิ้นยังมีสรรพคุณทางยา สารหอมระเหยของขมิ้น มีสรรพคุณบรรเทาอาการปวดท้อง ท้องอืด แน่นจุกเสียด อาหารไม่ย่อย การผลิตขมิ้นลดจำนวนลงในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เนื่องจากประกาศรณรงค์คือ การงดกินหมาก แต่การผลิตขมิ้นก็ยังคงมีอยู่เรื่อยมา

นอกจากนี้ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เกิดอาชีพสำคัญอาชีพหนึ่งในบางกอก ฝั่งตะวันตกคือ การทำโรงซ่อมผ้าจากลูกมะเกลือ ของกลุ่มชาวจีนตามบริเวณลานวัดริมแม่น้ำ เจ้าพระยา โดยชาวจีนเหล่านี้ได้เช่าที่กร้างว่างเปล่าหรือที่ดินของวัด สำหรับโรงซ่อมผ้านี้มีทั้งการ

⁶⁵ สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ, “บ้านขมิ้น,” ใน เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, 229-230.

⁶⁶ อังคาร, 18 ชุมชนหัตถกรรม ภูมิปัญญาโบราณ กรุงเทพมหานคร,

ข้อมจากมะเกลือและข้อมคราม เรียกกันว่า ลานมะเกลือหรือ โรงคราม การทำลานมะเกลือนี้ต้องให้พื้นที่โล่งหลายสิบไร่สำหรับตากผ้าของโรงงานข้อมผ้า เวลาหน้าข้อมผ้าดำจะมีเรือข้าวใหญ่ ๆ บรรทุกลูกมะเกลือจากอยุธยา สระบุรี ลพบุรีมาจอดที่หน้าวัดต่าง ๆ ประมาณสามสี่ลำต่อครั้ง สำหรับการข้อมผ้าที่ใช้ข้อมต้องเป็นผ้าแพรสีขาวจากเชียงใหม่ ที่ส่งตรงมาขายยังลำเพ็งและเขาวราช ในสมัยรัชกาลที่ 5 - รัชกาลที่ 6 คนนิยมนุ่งกางเกงแพรดำหรือที่เรียกว่า “ปั้งลิน” กันทั้งชายและหญิง⁶⁷ ผ้าที่ข้อมด้วยมะเกลือจึงเป็นที่ต้องการของตลาด ลานตากผ้าข้อมมะเกลือจะมีปรากฏให้เห็นแถบบริเวณหน้าวัดที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลอง เช่น วัดสุวรรณาราม วัดระฆังโฆสิตาราม วัดนาคกลาง วัดกัลยาณมิตร ฯ เป็นต้น นอกจากนี้บริเวณริมคลองสายต่าง ๆ ที่มีลานกว้างจะเป็นที่ตากผ้าข้อมมะเกลือทั้งสิ้น⁶⁸ เพราะการข้อมผ้าต้องใช้น้ำจำนวนมากในการซักผ้า สำหรับจำนวนลานมะเกลือในบางกอกฝั่งตะวันตกยังคงมีอยู่มากในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา ปรากฏหลักฐานว่าทางราชการให้มีการสำรวจลานมะเกลือในฝั่งตะวันตก เพื่อใช้เป็นสถานที่อยู่ของครอบครัวทหารในช่วงเวลานั้น⁶⁹ ต่อมาโรงข้อมผ้าและลานมะเกลือได้ลดจำนวนลงทั้งจากการลดความนิยมในปั้งลิน และการขยายตัวของชุมชนที่ต้องการพื้นที่ในการรองรับผู้คนที่เข้ามาอยู่อาศัยในเวลาต่อมา

นอกจากการทำสวนรวมทั้งงานหัตถกรรม งานช่างต่าง ๆ และอาชีพต่าง ๆ ของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตกดังที่กล่าวข้างต้นแล้ว จากความหลากหลายทางชาติพันธุ์ของผู้คนที่ประกอบไปด้วยชุมชนเชื้อชาติต่าง ๆ จึงก่อให้เกิดอาหารการกินที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละย่านชุมชน อาทิ ย่านกุฎีจีนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้วัดกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นชุมชนชาวคริสต์เชื้อสายโปรตุเกส โดยมีโบสถ์ซางตาครุสเป็นศูนย์กลางของชุมชน ในชุมชนกุฎีจีนมีขนมที่มีชื่อเสียงอย่างมากคือ “ขนมฝรั่งกุฎีจีน” ความมีชื่อเสียงของขนมฝรั่งกุฎีจีนปรากฏเป็นคำที่แม่ค้าร้องเรียกขายของกันว่า “อ้อยจินบางใหญ่ อ้อยไทยบางคูวัด ข้าวหลามตัดวัดระฆัง ขนมฝรั่งกะดีจีน”

⁶⁷ สุคารา สุจฉายา (บรรณาธิการ), **ธนบุรี**, 53.

⁶⁸ ราตรี โดเฟ่งพัฒน์, บรรณาธิการ, “การทำมาหากินของชาวบางกอกน้อย.” ใน **ตลาดน้ำ : วิถีชีวิตของเกษตรภาคกลาง**, 42.

⁶⁹ สจข. มท 0201.2.1.13/14 “เรื่องให้สำรวจลานมะเกลือ จังหวัดธนบุรี ดูว่าใช้สำหรับเป็นที่อบรมเลี้ยงดูบุตรครอบครัวทหารได้หรือไม่.” พ.ศ. 2485 – 2488.

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ บรรยายการค้าขายในบริเวณนี้เต็มไปด้วยเรือนแพและเรือขายของเรียงราย ผู้ค้าก็ประกอบไปด้วยชาวไทย ชาวจีนและชาวมุสลิมอยู่ร่วมกัน โดยสินค้าที่นำมาขายมีอย่างหลากหลายทั้งของสวนจากตอนในของคลองและสินค้าที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ดังนั้นเมื่อคลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อยเป็นคลองที่มีความสำคัญ และมีผู้คนตั้งบ้านเรือนขนานไปตามลำคลองอย่างต่อเนื่อง จึงก่อให้เกิดตลาดน้ำขนาดเล็กหลายแห่งตามย่านที่มีผู้คนอาศัยกันหนาแน่น นอกจากนี้ยังมีตลาดบกขนาดใหญ่ในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก อาทิ ตลาดบ้านสมเด็จเจ้าพระยา และตลาดบ้านขมิ้น⁷³ ซึ่งตลาดบกเหล่านี้ตั้งอยู่ในย่านที่มีผู้คนอาศัยหนาแน่น ส่งผลให้สินค้าที่ขายในท้องตลาดมีความหลากหลายเพื่อตอบสนองความต้องการของผู้คนในย่านนี้

จากการขยายตัวของย่านชุมชนบางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 5 ถึงช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา ส่งผลต่อการขยายตัวของการสัญจรทางน้ำในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ได้ปรากฏท่าเรือขึ้นทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ดังหลักฐานการสร้างท่าเรือข้ามฟากและท่าเรือรับจ้าง สำหรับคนแจวเรือจ้าง โดยมากเป็นคนไทย ซึ่งการสัญจรเรือมีทั้งการรับจ้างข้ามฟากแม่น้ำเจ้าพระยา และการเข้าไปตามลำคลองต่าง ๆ ที่มีระยะทางไม่ไกลนักจากบริเวณท่าเรือ โดยท่าเรือที่สำคัญในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามีดังนี้

ตารางที่ 5 ตารางแสดงท่าเรือในบางกอกฝั่งตะวันตก

ท่าเรือ	ที่ตั้ง
ท่ารถไฟธนบุรี	สถานีรถไฟบางกอกน้อย ตรงข้ามกับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ท่าวัดอรุณ	บริเวณข้างวัดอรุณราชวราราม
ท่ากุฎีจีน	บริเวณใกล้วัดกัลยาณมิตร
ท่าสะพานพุทธ	บริเวณใกล้สะพานพุทธยอดฟ้า

⁷³ สจข. ป/1/681 “เรื่องภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ.” พ.ศ. 2475.

ตารางที่ 5 (ต่อ)

ทำเรือ	ที่ตั้ง
ท่าคลองสาน	บริเวณตรงข้ามกับสี่พระยา (ฝั่งพระนคร)
ท่าวังหลัง	บริเวณถนนฉางเกลือ ด้านเหนือโรงบ่อนวังหลัง
ท่าโรงพยาบาลศิริราช	บริเวณถนนหน้าโรงพยาบาลศิริราช

ที่มา : องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, 260., สจข. ร.5 น.18.18/226 “เรื่องนายจวงผูกเช่าทำเรือริมคลองวัดอรุณราชวราราม” 2 เม.ย.-พ.ค. 123, สจข.ร.5 น.18.1ฉ/246 “เรื่องนายจวงขอผูกเช่าทำเรือริมลำน้ำเจ้าพระยา ตำบลตรอกฉางเกลือ เหนือโรงบ่อนวังหลัง.” 30 เม.ย.- 18 พ.ค. 123, สจข. ป/1/681 “เรื่องภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ.” พ.ศ. 2475.

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ทำเรือสำหรับข้ามฟากเป็นที่นิยมของผู้คนที่ต้องการสัญจรไปมาระหว่างสองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยา เนื่องจากยังไม่มีการก่อสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาเกิดขึ้น ดังนั้นจำนวนทำเรือได้มีการขยายขึ้นตามการเพิ่มขึ้นของจำนวนผู้คนในย่านต่าง ๆ ดังที่ปรากฏว่ามีการขออนุญาตเช่าที่ดินบริเวณด้านใต้คลองบางกอกน้อย เพื่อทำเป็นท่าเรือจ้างสำหรับส่งคนข้ามฟาก⁷⁴ โดยกิจการทำเรือรับจ้างและทำเรือข้ามฟากเป็นกิจการที่ได้ผลตอบแทนที่ดี เห็นได้จากให้มีการประมูลค่าเช่าเพื่อขออนุญาตเช่าทำเรือ ซึ่งการขอเช่าทำเรือบริเวณริมคลอง วัดอรุณราชวรารามของนายจวงมีการประมูลเป็นเงินถึง 3,000 บาทต่อปี⁷⁵ เมื่อเป็นกิจการที่ได้รับผลตอบแทนดีจึงเป็นที่ต้องการของผู้ประกอบการที่มีการตั้งท่าเรือทับซ้อนกันเกิดขึ้น จนเกิดการฟ้องร้องกันในเวลาต่อมาระหว่างเจ้าของสัมปทานกับผู้ที่มาทับซ้อนสิทธิ อย่างไรก็ตามความนิยมใช้บริการเรือข้ามฟากยังคงมีอย่างต่อเนื่องแม้ภายหลังจากการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้า ใน พ.ศ. 2475 เพื่อข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาแล้วก็ตาม

⁷⁴ สจข. ร.5 น/225 “เรื่องนายสุด จินตงเนียว จินเจียว ขออนุญาตเช่าที่ดินตำบลใต้ตำหนักแพวังหน้า กับตรงข้ามใต้ปากคลองบางกอกน้อยทำเป็นท่าเรือจ้างสำหรับส่งคนข้ามฟาก.” 18-22 พ.ค. 122.

⁷⁵ สจข. ร.5 น/226 “เรื่องนายจวงผูกเช่าทำเรือริมคลองวัดอรุณราชวราราม.” 2 เม.ย. – พ.ค. 123.

4.2.3. ความยากลำบากของผู้คนในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา

สงครามโลกครั้งที่ 2 เริ่มต้นขึ้นในยุโรป โดยเยอรมันโจมตีโปแลนด์วันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2482 ในวันเดียวกันอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งรับประกันความเป็นกลางของโปแลนด์ ได้ยื่นคำขาดให้เยอรมันถอยจากโปแลนด์มิฉะนั้นจะประกาศสงครามแต่เยอรมันไม่ถอยทัพ อังกฤษและฝรั่งเศสจึงประกาศสงครามกับเยอรมันในวันที่ 3 กันยายน พ.ศ. 2482⁷⁶ ในช่วงต้นสงครามการรบมีขอบเขตอยู่เพียงในภูมิภาคยุโรป เป็นการรบระหว่างฝ่ายพันธมิตรนำโดยอังกฤษและฝรั่งเศส กับฝ่ายอักษะนำโดยเยอรมนีและอิตาลี ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2483 ญี่ปุ่นได้ทำสนธิสัญญาไตรภาคี (Tripartite Pact) กับเยอรมันและอิตาลี ซึ่งมีสาระสำคัญว่าหากประเทศใดประเทศหนึ่งทำสงครามกับประเทศอื่นอีกสองประเทศจะช่วยเหลือ⁷⁷

การเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 2 ของญี่ปุ่น มีปัจจัยมาจากการปฏิรูปประเทศของญี่ปุ่น ตั้งแต่ในสมัยเมจิ ที่มีการพัฒนาและการปรับปรุงประเทศเพื่อให้รอดพ้นจากอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เข้ามามีอิทธิพลอย่างมากในเอเชีย หนึ่งในการพัฒนาที่สำคัญของญี่ปุ่นคือ “กองทัพ” กองทหารญี่ปุ่นได้รับพัฒนาให้มีศักยภาพที่ทัดเทียมกับชาติตะวันตก ทหารซึ่งเป็นกลุ่มที่มีแนวคิดชาตินิยมรุนแรงได้กระตุ้นกระแสความสำนึกในเรื่องความจงรักภักดีต่อประเทศชาติของประชาชน โดยความสำนึกเรื่องชาตินิยมนี้ได้มีการพัฒนาไปสู่ลัทธิทหารนิยมขึ้นในสังคมญี่ปุ่น และเป็นแรงผลักดันสำคัญให้ญี่ปุ่นภายใต้การนำของกองทัพขยายอำนาจออกไปสู่ภายนอกประเทศ⁷⁸ จากความพร้อมของกองทัพและแรงผลักดันจากแนวคิดลัทธิทหารนิยมส่งผลให้กองทัพญี่ปุ่นขยายอิทธิพลไปยังบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือ จีน เกาหลีและแมนจูเรีย ซึ่งการขยายตัวไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทำให้ญี่ปุ่นถูกสันนิบาตชาติประณามว่าละเมิดนโยบายสันติภาพในเอเชีย

⁷⁶ คิเรก ชัยนาม, ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2, 41.

⁷⁷ พวงทิพย์ เกียรติสหัสกุล, ทางรถไฟสายใต้ในเงาอาทิตย์อุทัย (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์, 2554), 3.

⁷⁸ พวงทิพย์ เกียรติสหัสกุล, “การศึกษาการขยายตัวของกองทัพญี่ปุ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา : มุมมองทางสังคม-วัฒนธรรม,” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 25, 1 (มิถุนายน – พฤศจิกายน 2545), 30.

ตะวันออก และทำให้ญี่ปุ่นถอนตัวออกจากสันนิบาตชาติใน พ.ศ. 2476⁷⁹ ภายหลังจากถอนตัวญี่ปุ่น ได้มุ่งขยายอิทธิพลในเอเชียตะวันออกอย่างหนัก และเมื่อญี่ปุ่นทำสนธิสัญญาไตรภาคีกับเยอรมนี และอิตาลีใน พ.ศ. 2483 แล้ว ญี่ปุ่นได้ขยายแผนการจัดระเบียบใหม่ในเอเชียตะวันออกให้ กว้างขวางมากขึ้น โดยการสถาปนา “วงศัไพบูลย์มหาเอเชียบูรพา” (Greater East Asia Co – Prosperity Sphere) ซึ่งมีได้จำกัดขอบเขตการขยายอำนาจของกองทัพญี่ปุ่นเฉพาะในจีน เกาหลี และแมนจูว์เท่านั้น แต่ได้ขยายแผนการดำเนินการลงสู่ภูมิภาคทางด้านใต้มากขึ้น โดยรวมเอาหมู่ เกาะอินเดียตะวันออกของเนเธอร์แลนด์ (อินโดนีเซีย) อินโดจีน พม่า ส่องกง มลายู สิงคโปร์ ฟิลิปปินส์ และไทยเข้าไว้ด้วย ส่งผลให้อังกฤษและสหรัฐอเมริกามีปฏิกิริยาต่อต้านจนกลายเป็น “สงครามมหาเอเชียบูรพา” ที่เป็นส่วนหนึ่งของสงครามโลกครั้งที่ 2⁸⁰

กองทัพญี่ปุ่นได้เคลื่อนกองกำลังเข้าสู่ประเทศไทยในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 รัฐบาลไทยภายใต้การนำของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ต้องลงนามในข้อตกลงยินยอมให้กองทัพญี่ปุ่นใช้ประเทศไทยเป็นเส้นทางเดินทัพผ่านไปประเทศมลายูและพม่า โดยกองทัพญี่ปุ่นได้เคลื่อนกำลังพลเข้าสู่กรุงเทพฯ เมื่อตอนบ่ายของวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 และใช้เวลาเพียงไม่นานก็เข้ายึดจุดยุทธศาสตร์สำคัญต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ อาทิ สถานีทูต บริษัทรถไฟฟ้าของชาติตะวันตก คลังเก็บสินค้า ท่าเรือคลองเตย สถานศึกษา สถานีรถไฟ เป็นต้น นอกจากนี้ กองทัพญี่ปุ่นยังได้จับกุมชาวตะวันตกที่เป็นชาติพันธมิตรและชาวอเมริกันไปคุมขัง ส่วนเจ้าหน้าที่สถานทูตก็ถูกจับกุมและกักบริเวณอยู่ในสถานทูตหรือสถานกงสุลของชาตินั้น ๆ⁸¹ ซึ่งต่อมาในวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2484 รัฐบาลไทยลงนามในกติกาสัญญาพันธไมตรีว่าด้วยการรุกและป้องกันกับญี่ปุ่น ตกลงช่วยญี่ปุ่นทางการเมือง การเศรษฐกิจและการทหาร⁸²

⁷⁹ พวงทิพย์ เกียรติสหัสกุล, ทางรถไฟสายใต้ในเงาหัตถ์อู๋ทัย, 2.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, 3-4.

⁸¹ แลมสุข นุ่มนนท์, เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์เดือนตุลา, 2544.), 107-108.

⁸² แลมสุข นุ่มนนท์, การไทยสมัยรัตนโกสินทร์ทูต (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2528), 40.

ในบางกอกฝั่งตะวันตกสถานีรถไฟบางกอกน้อยนับเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญที่กองทหารญี่ปุ่น เข้ามาใช้เป็นกองบัญชาการสำหรับขนส่ง⁸³ เนื่องจากสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นสถานีต้นทางรถไฟสายใต้ ซึ่งกองทัพญี่ปุ่นให้ความสำคัญกับการเข้ามาควบคุมทางรถไฟสายใต้มากที่สุด เพราะเป็นเส้นทางที่กองทัพญี่ปุ่นสามารถใช้ในการขนส่งทหาร เสบียงอาหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ เพื่อเป็นกองกำลังบำรุงให้กับแนวหน้าของกองทัพทั้งในพม่าและมลายู⁸⁴ สถานีที่ตั้งของสถานีรถไฟบางกอกน้อยที่อยู่บริเวณปากคลองบางกอกน้อยใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาจึงทำให้สะดวกในการขนส่งกำลังคนและยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ของกองทหารญี่ปุ่น นอกจากนี้ที่ตั้งกองกำลังแล้วบริเวณนี้ยังมีคลังเสบียงสัมภาระ ยาต่าง ๆ เสบียงอาหาร วัสดุสงครามและคลังเก็บข่าวสารเป็นแนวอยู่บริเวณริมน้ำ สิ่งของเหล่านี้ส่วนใหญ่มาทางเรือโดยขึ้นที่ท่าสถานีรถไฟบางกอกน้อย⁸⁵ เพื่อที่จะลำเลียงต่อไปให้กองทัพตามเส้นทางรถไฟสายใต้ จากการที่มีกองกำลังประจำอยู่ที่สถานีบางกอกน้อยทำให้ภาพของทหารญี่ปุ่นเป็นที่คุ้นเคยของชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียงคือ ย่านบ้านบุ ย่านบ้านช่างหล่อ และย่านวัดคูสิดฯ จากคำบอกเล่าของนายจิตต์ เข็มขันทอง ชาวบ้านย่านบ้านบุที่มีโอกาสเข้าร่วมทำงานกับกองทหารญี่ปุ่นที่ประจำอยู่ที่สถานีรถไฟบางกอกน้อยกล่าวว่า

กองทหารญี่ปุ่นที่ประจำอยู่ที่สถานีรถไฟบางกอกน้อยคือ กองพันทหารม้ารถไฟที่ 4 สืบทอดมาจากกองพันทหารม้ารถไฟที่ 3 จากอรัญประเทศแถวมณฑลบูรพา กองพันทหารม้าที่ 4 รับผิดชอบบางกอกน้อย หนองปลาตุก เป็นหน่วยรับวัสดุสงครามจากกองบูรพาทางกองทหารม้ารถไฟที่ 3 โดยกองทหารม้าที่ 4 นี้จะมีการสับเปลี่ยนไป

⁸³ ศจข. บก. สูงสุด 2. 6 / 82, “เรื่องกิจการ ที่ตั้ง กำลังทหารญี่ปุ่นทั้งหมดทั่วราชอาณาจักรและเฉพาะจังหวัด, ตำบล.” 14 มี.ค. 2487 – 31 มี.ค. 2488.

⁸⁴ พวงทิพย์ เกียรติสหัสกุล, ทางรถไฟสายใต้ในเงาที่ตึ๊ดตื๋อ, 54.

⁸⁵ สุภาภรณ์ จินดามณีโรจน์, “ภาพความทรงจำและร่องรอยของสงครามโลกครั้งที่ 2 : ย่านบ้านบุ และพื้นที่โดยรอบ”, 50.

เรื่อย บางวันก็มีทหาร 300-400 คน บางวัน 100 คน ม้าก็มีการสับเปลี่ยนเช่นกัน บางวันก็ 100 ตัว บางวันก็ 50 ตัว แล้วแต่ว่าจะมาขึ้นที่ท่ารถไฟ(บางกอกน้อย)กี่ตัว ม้าขึ้นมาทางเรือเพื่อมาขึ้นตู้รถไฟสถานีบางกอกน้อยไปกาญจนบุรีเพื่อเข้าพม่า⁸⁶

จากคำบอกเล่าของบุคคลที่อยู่ร่วมสมัยสงครามทำให้เห็นได้ว่าทหารญี่ปุ่นได้เข้ามาประจำการที่สถานีรถไฟบางกอกน้อย โดยมีหลักฐานที่กล่าวถึงการขอใช้พื้นที่บริเวณสถานีรถไฟของกองทัพญี่ปุ่น ซึ่งทางรัฐบาลไทยเห็นว่าบริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นบริเวณที่อันตรายต่อการโจมตีทางอากาศเป็นอย่างมาก แต่เนื่องจากหน่วยงานทหารญี่ปุ่นที่มาใช้สำหรับเป็นที่พักชั่วคราว สำหรับทหารที่เดินทางไกลมาพักในกรณีที่ข้ามพากไม่ทัน ดังนั้นหากไม่ใช่หน่วยรถไฟแล้วก็ไม่ควรมาพักอยู่ในบริเวณอันตรายเช่นนี้⁸⁷

แต่อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติกองกำลังทหารญี่ปุ่นได้เข้ามาประจำการที่สถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นเวลาประมาณ 3 ปีเศษ ซึ่งทหารญี่ปุ่นเหล่านั้น ยังได้เข้าไปติดต่อกับชาวสวนในชุมชนบางกอกฝั่งตะวันตกเพื่อซื้อผักและผลไม้ แต่ขณะเดียวกันในยามสงครามสวนผลไม้ของชาวบ้านย่านนี้ก็กลายเป็นที่หลบระเบิดของบรรดาทหารญี่ปุ่น ซึ่งในช่วงสงครามพื้นที่ต่างๆในกรุงเทพฯ ได้ประสบภัยทางอากาศอย่างต่อเนื่องดังตารางที่ 6

⁸⁶ นายจิตต์ เอี่ยมขันทอง, อ้างใน สุภาภรณ์ จินตาคมโรจน์, ภาพความทรงจำและร่องรอยของสงครามโลกครั้งที่ 2 : ย่านบ้านบุและพื้นที่โดยรอบ, โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนในชุมชนบ้านบุและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง เขตบางกอกน้อย, 2550, 50

⁸⁷ สจข. บก. สูงสุด 2.6.6 / 58, “เรื่องญี่ปุ่นขอยืมใช้พื้นที่ดินบริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อย.”

ตารางที่ 6 ตารางแสดงพื้นที่ในกรุงเทพฯ ที่ได้รับผลกระทบจากภัยทางอากาศในช่วงสงคราม
มหาเอเชียบูรพา

วันที่	สถานที่
8 ธันวาคม พ.ศ. 2484	กองทัพญี่ปุ่นรุกเข้าประเทศไทย
8 มกราคม พ.ศ. 2485	กรุงเทพฯ ถูกเครื่องบินฝ่ายพันธมิตรมาทิ้งระเบิดเป็นครั้งแรก
24 มกราคม พ.ศ. 2485	เครื่องบินฝ่ายพันธมิตรมาโจมตีกรุงเทพฯ ถูกพระที่นั่งอนันตสมาคมเสียหาย
28 มกราคม พ.ศ. 2485	เครื่องบินฝ่ายพันธมิตรมาทิ้งระเบิด แต่ถูกยิงตกที่ฝั่งธนบุรี
28 ธันวาคม พ.ศ. 2486	กรุงเทพฯ ถูกทิ้งระเบิด
10 มกราคม พ.ศ. 2487	เครื่องบินฝ่ายพันธมิตรนำทุ่นระเบิดแม่เหล็กมาโปรยในแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นครั้งแรก
12 มกราคม พ.ศ. 2487	สถานีหัวลำโพงถูกทิ้งระเบิด
19 มกราคม พ.ศ. 2487	โรงพยาบาลจุฬาฯ พระบรมมหาราชวัง โรงไฟฟ้าสามเสนถูกทิ้งระเบิด
25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2487	กรุงเทพฯ ถูกทิ้งระเบิด
6 มีนาคม พ.ศ. 2487	กรุงเทพฯ ถูกทิ้งระเบิด
5 มิถุนายน พ.ศ. 2487	อาคารถนนราชดำเนินถูกทิ้งระเบิด
2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2487	สถานีรถไฟมักกะสันถูกทิ้งระเบิด
27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2487	โรงปูนซีเมนต์ที่บางซื่อถูกทิ้งระเบิด
14 ธันวาคม พ.ศ. 2487	สะพานพุทธยอดฟ้าถูกทิ้งระเบิด
2 มกราคม พ.ศ. 2488	สะพานพระราม 6 ถูกทิ้งระเบิด

ตารางที่ 6 (ต่อ)

วันที่	สถานที่
5 มีนาคม 2488	สถานีรถไฟบางกอกน้อย ท่าเรือคลองเตย ถูกทิ้งระเบิด
14 สิงหาคม 2488	ญี่ปุ่นยอมแพ้

ที่มา : ถวิล อยู่เย็น, “อนุกรมเวลา ลำดับเหตุการณ์สำคัญในสงครามมหาเอเชียบูรพา,” (วารสาร
ธรรมศาสตร์ 17, 4, ธันวาคม 2534), 117-131.

จากการที่มีกองกำลังทหารญี่ปุ่นประจำอยู่ที่สถานีรถไฟบางกอกน้อยซึ่งเป็นสถานีต้นทาง
ไปสู่ทางรถไฟสายใต้ ได้ส่งผลให้สถานีรถไฟบางกอกน้อยกลายเป็นส่วนหนึ่งของเป้าหมายโจมตี
จากฝ่ายพันธมิตร ทั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อตัดเส้นทางรถไฟใช้ในในการลำเลียงกำลังคนและเสบียง
ของกองทัพญี่ปุ่น ภายใต้ภาวะการณ์เช่นนี้ทำให้ช่วงระยะแรกของสงครามมหาเอเชียบูรพาการ
ดำเนินชีวิตของผู้คนทั่วไปยังคงเป็นไปตามปกติ แต่ต่อมาเมื่อฝ่ายพันธมิตรเป็นฝ่ายโจมตีโดย
กองทัพญี่ปุ่นในประเทศไทยเป็นฝ่ายตั้งรับนับตั้งแต่ในช่วง พ.ศ. 2487 - 2488 จึงได้ส่งผลให้
บ้านเรือนเรือสวนในบางกอกฝั่งตะวันตกบางส่วนได้รับความเสียหายจากระเบิด ซึ่งความสูญเสีย
ต่าง ๆ เหล่านี้ยังคงอยู่ในความทรงจำของผู้คนที่อยู่ในเหตุการณ์สงครามมาถึงปัจจุบัน ดังปรากฏ
จากการบอกเล่าจากนายแพทย์สรใจ แสงวิเชียร

ก่อนหน้าที่ญี่ปุ่นจะเข้ายึดกรุงเทพฯ ได้มีแพทย์จากญี่ปุ่นมาขอคูงานที่
โรงพยาบาลศิริราช ในวันหยุดคนทั่วไปก็มักจะเห็นแพทย์ชาวญี่ปุ่นออกไปตกลา
ตามแม่น้ำ ต่อมาพอญี่ปุ่นเข้ามายึดเขาก็รู้หมดเลยว่าแม่น้ำเจ้าพระยาตรงส่วนไหน ลึก
เท่าไร โรงพยาบาลศิริราชมีห้องกี่ห้อง เพราะญี่ปุ่นเตรียมที่จะยึดไว้เป็นโรงพยาบาล
ทหารแต่ไม่ได้ยึด และเข้าไปตั้งฐานกำลังอยู่ที่สถานีรถไฟบางกอกน้อยแทน⁸⁸

⁸⁸ สัมภาษณ์นายแพทย์สรใจ แสงวิเชียร, 27 มกราคม 2554.

จากคำบอกเล่าของนายแพทย์สรโรจ แสงวิเชียร สะท้อนให้เห็นว่ากองทัพญี่ปุ่นได้มีการวางแผนในการส่งชาวญี่ปุ่น เข้ามารักษาพื้นที่ในกรุงเทพฯ ในช่วงก่อนเคลื่อนกำลังเข้าสู่ประเทศไทยอย่างชัดเจน ดังนั้นพื้นที่ที่กองทัพเข้าประเทศไทยกองทัพญี่ปุ่นจึงสามารถปฏิบัติการทางทหารอย่างรวดเร็ว ซึ่งในบางครั้งได้สร้างความหวาดกลัวให้กับคนไทยในพื้นที่ แต่ในความรู้สึกเล็กๆ คนไทยไม่ได้เกลียดชังทหารญี่ปุ่น เช่นเดียวกับผู้คนที่อาศัยอยู่บริเวณใกล้เคียงกับสถานีรถไฟบางกอกน้อยที่มีโอกาสติดต่อกับทหารญี่ปุ่นอยู่บ้าง ทั้งจากการเข้าไปทำงานในกองกำลังญี่ปุ่นที่สถานีรถไฟหรือได้มีการติดต่อกับทหารญี่ปุ่น ซึ่งส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์ที่มีไม่ตรีจิตเอื้อเพื่อต่อกันดังคำบอกเล่าของ คุณถาวร อนุชา ชาวบ้านย่านบ้านข้ามแม่น้ำความว่า

ตอนนั้นแถวบ้านมีพวกญี่ปุ่นเข้ามาเยอะ พวกผู้ใหญ่ก็บอกว่าให้ระวังตัวให้ดีๆ นะ มีอยู่วันหนึ่งทหารญี่ปุ่นหนีลูกระเบิดเข้ามาอยู่ในสวน ตอนนั้นยายก็กลัว ทหารญี่ปุ่นเขาก็ชี้มาที่โอ่งน้ำแล้วก็ชี้มาที่ปาก ฉันทก็ไปถามผู้ใหญ่ว่าทหารมาขอน้ำกิน ให้เขาไปหม ยายก็บอกว่าให้เขาไป หลังจากนั้นบางครั้งเขาก็มีของมาแลกเปลี่ยนกับบ้านเรา อย่างพวกน้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟซึ่งตอนนั้นเป็นของหายาก พอบ้านเรามีกล้วย มะละกอ เราก็ให้เขาไปบ้าง⁸⁹

อย่างไรก็ตามการประสพภัยทางอากาศที่เกิดจากการทิ้งระเบิดของฝ่ายพันธมิตรในช่วงแรกยังมีไม่มากนัก โดยกรุงเทพฯ ถูกเครื่องบินฝ่ายพันธมิตรทิ้งระเบิดครั้งแรกเมื่อวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2485 ซึ่งเป็นการทิ้งระเบิดต้องการทำลายขวัญประเทศไทยที่เข้าร่วมสงครามกับญี่ปุ่น และเป็นครั้งแรกที่สัญญาณเตือนภัยทางอากาศดังในกรุงเทพฯ โดยที่ไม่ได้เป็นเพียงการซ้อมเหมือนเช่นครั้งที่ผ่านมา ซึ่งจุดที่โดนระเบิดคือ บริเวณเขาวราช แยกวัดตึกและแถวหัวลำโพง⁹⁰ ได้รับความเสียหายไม่มากนัก แต่เหตุการณ์การทิ้งระเบิดครั้งนี้เป็นที่กล่าวขวัญของผู้คนและสร้างความหวาดกลัวให้แก่คนไทย รวมถึงผู้คนในอาศัยในบางกอกฝั่งตะวันตกอันเป็นที่ตั้งของสถานีรถไฟ

⁸⁹ สัมภาษณ์นางถาวร อนุชา, 5 กุมภาพันธ์ 2554.

⁹⁰ สรศักดิ์ แผงสภา, หอวีดิทัศน์ไทยในไฟสงครามโลกครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สารคดี, 2539), 50.

บางกอกน้อย สะพานพระพุทธยอดฟ้า สะพานพระราม 6 ซึ่งต่างก็เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของกรุงเทพมหานคร ภาพเหตุการณ์การถูกโจมตีทางอากาศครั้งแรกนั้นได้รับการบอกเล่าจากคุณวีระ รุ่งแสง ชาวบ้านย่านบ้านบุและเป็นยูวชนทหารในขณะนั้นกล่าวว่า

ระเบิดลูกแรกในบางกอกน้อย เครื่องบินมาทิ้งระเบิดในตอนกลางวัน แต่ถูกระเบิดไปตกที่วัดใหม่ยายแป้น (บางขุนนนท์) จุดที่ตกก็บังเอิญตกลงในโบสถ์หน้าพระประธานและระเบิดเกิดด้าน เลยเป็น โชคดีที่ไม่มีใครเสียชีวิต⁹¹

ภายหลังจากนั้นในกรุงเทพฯ ทั้งทางฝั่งตะวันตกและฝั่งพระนคร ถูกโจมตีอย่างต่อเนื่องจนทำให้รัฐบาลได้มีการประกาศให้บริเวณที่มีพลเมืองหนาแน่นและอาจมีอันตรายได้ เพื่อให้ประชาชนอพยพออกจากบริเวณนั้น ทั้งนี้เพื่อความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน สำหรับกรณีของพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกบริเวณชุมชนที่เสี่ยงต่อการถูกโจมตีทางอากาศมีดังนี้

ทิศเหนือ ตามแนวคลองบางกอกน้อยฝั่งใต้ ตั้งแต่จุดตะวันตกปากคลองบางกอกน้อย (ถ้ำน้ำรถไฟ) ไปทางทิศตะวันออกถึงปากคลองบางกอกน้อย

ทิศตะวันออก ตามฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยเลียบบึงตะวันตกไปจนถึงถนนลาดหญ้า

ทิศใต้ จากถนนลาดหญ้าไปตามทิศตะวันตก จนถึงจุดบรรจบถนนลาดหญ้ากับถนนสมเด็จพระเจ้าพระยา

ทิศตะวันตก ตั้งแต่จุดบรรจบถนนลาดหญ้ากับถนนสมเด็จพระเจ้าพระยา ไปตามถนนสมเด็จพระเจ้าพระยาผ่านถนนประชาธิปไตยตรงวงเวียน แล้วตัดเป็นแนวตรงผ่านวัดโมลีโลกมาทางคลองบ้านขมิ้นถึงปากคลองบางกอกน้อย⁹² การโจมตีทางอากาศในระยะแรกของฝ่ายพันธมิตรมีเป้าหมายเพื่อทำลายจุดยุทธศาสตร์สำคัญทางการทหารของกองทัพญี่ปุ่น โดยเฉพาะสถานีรถไฟ โรงไฟฟ้า และสะพาน แต่การโจมตีมักมีความผิดพลาดไปจากเป้าหมาย อาจเนื่องมาจากการไม่รู้ตำแหน่งที่ตั้ง

⁹¹ สัมภาษณ์นายวีระ รุ่งแสง, 4 กุมภาพันธ์ 2554.

⁹² สจข. (2) สร 0201. 4. 4/12 “เรื่องการอพยพพลเมืองเพื่อบรรเทาภัยทางอากาศ.” 26 พ.ย.2485 – 24 ม.ค. 2487.

ของสถานที่อย่างแน่ชัดของนักบิน จึงทำให้ระเบิดกลับถูกทิ้งลงตามชุมชนหรือบ้านเรือนที่อยู่ใกล้เคียงกับสถานที่นั้น ๆ จึงส่งผลให้มีผู้คนได้รับบาดเจ็บและเสียชีวิตอยู่เป็นระยะ สำหรับผู้บาดเจ็บในบางกอกฝั่งตะวันตกส่วนใหญ่ถูกส่งไปรักษาที่โรงพยาบาลศิริราชหรือสุุขศาลาเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ย่านคลองสาน⁹³

การถูกโจมตีทางอากาศของกรุงเทพฯ ที่มีอย่างต่อเนื่อง โดยช่วงเวลาที่โดนโจมตีส่วนใหญ่จะเป็นช่วงกลางคืน จึงทำให้รัฐบาลประกาศให้มีการพรางไฟทุกดวงทั้งตามถนนและบ้านเรือน เพื่อมิให้เครื่องบินฝ่ายพันธมิตรเห็นสถานที่ต่าง ๆ ที่อาจเป็นเป้าหมายในการทิ้งระเบิดได้ โดยในการพรางไฟของผู้คนในเวลานั้นได้รับการบอกเล่าจาก คุณนฤมล พลจบนภา ชาวบ้านย่านตลาดพลูว่า

*ช่วงสงครามรัฐบาลประกาศให้มีการพรางไฟ โดยรัฐพรางไฟที่เสาไฟฟ้าให้
ดูเป็นตัวอย่าง โดยการเอาผ้าสีดามผูกอำพรางไว้ ช่วงเครื่องบินมาทิ้งระเบิดหนัก ๆ
สูบบุหรี่ก็ยังมีโดนรัฐห้าม⁹⁴*

การพรางไฟตามสถานที่ต่าง ๆ เพื่อป้องกันมิให้เครื่องบินฝ่ายพันธมิตรเห็นพื้นดินนี้ทุกจังหวัด ทุกอำเภอ ทุกตำบลต้องนำไปปฏิบัติอย่างเคร่งครัดตามประกาศกฤษฎีกาของรัฐบาล ฝ่ายสัมพันธมิตรมีการทิ้งระเบิดอย่างหนักในช่วงปลายสงคราม จนส่งผลให้บ้านเรือนและสถานที่สำคัญต่าง ๆ ถูกระเบิดได้รับความเสียหาย อย่างหนักซึ่งพื้นที่ในบางกอกฝั่งตะวันตกก็เป็นบริเวณที่ได้รับความเสียหายทั้งบ้านเรือนและการสูญเสียชีวิตเช่นกัน โดยเฉพาะเมื่อการทิ้งระเบิดสถานีรถไฟบางกอกน้อยในวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2487 ฝ่ายพันธมิตรทราบจากฝ่ายข่าวกรองว่า กองทัพญี่ปุ่นจะมีการขนส่งสัมภาระยุทธปัจจัยจำนวนมาก ฝ่ายพันธมิตรจึงเริ่มการโจมตีสถานีรถไฟบางกอกน้อยตั้งแต่วเวลาเที่ยงคืน ดังคำสัมภาษณ์จากนายวีระ รุ่งแสง ความว่า

⁹³ สจช. (2) สร 0201. 4. 4/10 “เรื่องรายงานการถูกโจมตีทางอากาศ.” 15 ม.ค. 2485 – 13 มี.ค. 2488.

⁹⁴ สัมภาษณ์นางนฤมล พลจบนภา, 12 กุมภาพันธ์ 2555.

คืนนั้นมีเสียงหวอเตือนตอน 5 หุ้มครึ่ง คนก็ออกไปหลบกัน แต่พอหุ้มเครื่องบินก็ยังไม่มาก็เลยกลับเข้าบ้านกัน พอคนกลับบ้านกันหมดแล้วก็มีเสียงเครื่องบินมาดังกระหึ่มเลย บ้านของลุงโดนระเบิดจากเครื่องบินลำที่ 3 เห็นระเบิดเพลิงเต็มหน้าบ้าน นักบินจะทิ้งระเบิดเพลิงก่อนเพื่อให้มีแสงสว่างจะได้เห็นชัดเจน และสร้างความวุ่นวาย ที่บ้านลุงเองก็มีหลุมหลบภัยแต่วันนั้นในหลุมดันมีน้ำท่วม ยังวิดน้ำออกกันไม่หมด เลยไม่ได้เข้าไปหลบในนั้น แต่ถ่างไปหลบก็ตายกันหมดเพราะวันนั้นระเบิดลงกลางหลุมพอดี⁹⁵

วันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2487 จึงเป็นวันสำคัญที่ผู้คนย่านบางกอกน้อยโดยเฉพาะย่านบ้านบุได้จดจำถึงความเสียหายของทรัพย์สินและการสูญเสียชีวิตอย่างชัดเจน โดยตอนเช้าของวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2487 ในย่านบ้านบุพบว่ามียุคนเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก ผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์เล่าว่ามีผู้เสียชีวิตเป็นร้อยศพ โดยย้ายศพมีการขนไปไว้เต็มลานวัดทอง (วัดสุวรรณาราม) ก่อนที่จะเผา ซึ่งบริเวณที่โดนระเบิดตรงทางรถไฟที่จะเข้าไปบ้านเนินชาวบ้าน เรียกกันว่า “บ่อระเบิด”⁹⁶

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพาเป็นช่วงที่ผู้อยู่อาศัยในบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งเป็นที่ตั้งของจุลยุทธศาสตร์ที่สำคัญของกองทัพญี่ปุ่น โดยเฉพาะสถานีรถไฟบางกอกน้อยที่ถูกโจมตีจนได้รับความเสียหายอย่างหนักจนขยายวงกว้างไปยังบริเวณใกล้เคียงทั้งที่อาคารต่างๆ โรงพยาบาลศิริราช รวมทั้งบริเวณย่านชุมชนต่าง ๆ ริมแม่น้ำเจ้าพระยาต่างได้รับผลกระทบ ชุมชนชาวไทย และชาวต่างชาติทั้งชาวจีน ชาวมุสลิม ชาวอินเดีย รวมทั้งชาวตะวันตกเองต่างต้องเสียชีวิตอย่างยากลำบากในช่วงสงคราม

⁹⁵ สัมภาษณ์นายวีระ รุ่งแสง

⁹⁶ สุภาภรณ์ จินตคามณีโรจน์, “ภาพความทรงจำและร่องรอยของสงครามโลกครั้งที่ 2 : ย่านบ้านบุและพื้นที่โดยรอบ”, 58-59.

บทที่ 5

บทสรุป

บางกอกเป็นเมืองที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยตั้งอยู่ห่างจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา 21 กิโลเมตร และยังเป็นเส้นทางเชื่อมต่อไปยังกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น แต่เส้นทางน้ำตั้งแต่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาไปจนถึงกรุงศรีอยุธยามีความคดเคี้ยวมาก ใน พ.ศ. 2065 สมเด็จพระชัยราชาธิราชจึงทรงโปรดให้มีการขุดคลองลัดที่สำคัญคือ “คลองลัดบางกอก” เพื่อเชื่อมช่วงโค้งตอนเหนือและช่วงโค้งตอนใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า การขุดคลองลัดบางกอกนี้ได้ส่งผลให้พื้นที่บางกอกถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันออกและบางกอกฝั่งตะวันตก โดยในส่วนของบางกอกฝั่งตะวันตกมีความสำคัญและพัฒนาการดังนี้

บางกอกเป็นเส้นทางน้ำที่เชื่อมโยงติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาได้ในสองเส้นทางกล่าวคือเส้นทางแรกเป็นเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาออกสู่ทะเล เส้นทางนี้เป็นเครือข่ายที่เชื่อมโยงเส้นทางน้ำของหัวเมืองทางใต้และเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก ส่วนเส้นทางที่สองเป็นเส้นทางด้านคลองบางกอกใหญ่ ซึ่งเป็นเส้นทางน้ำที่สำคัญของพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา และเป็นเส้นทางหลักที่ใช้ติดต่อกับเมืองชายทะเลด้านตะวันตก โดยเฉพาะมหาชัย ท่าจีน แม่กลองไปจนถึงเพชรบุรี โดยในบริเวณเส้นทางนี้มีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่ริมลำคลองจำนวนมาก จึงเป็นชุมชนที่มีการติดต่อค้าขาย นอกจากนี้ยังเป็นเส้นทางที่เชื่อมกับทางบกเพื่อข้ามไปยังเมืองตะนาวศรี เมืองมะริดและเมืองทวาย ซึ่งเป็นเมืองที่สำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกด้วย ดังนั้นการเป็นเส้นทางคมนาคมหลักสู่กรุงศรีอยุธยาจึงทำให้ชื่อ “บางกอก” มักปรากฏอยู่ในหลักฐานของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยา เนื่องจากเมื่อเรือแล่นผ่านปากแม่น้ำเข้ามาจนถึงบางกอก เรือทุกลำต้องจอดที่ด่านภาษีเพื่อบอกจุดประสงค์ในการเดินทางรวมทั้งเสียอากรค่าเรือสำเภาและสินค้า เมื่อเป็นเช่นนั้นบางกอกจึงเป็นจุดแวะพักเรือของบรรดาพ่อค้าและนักเดินทาง ดังนั้นบางกอกจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นด่านภาษีที่เป็นจุดรวมตัวของพ่อค้าและสินค้าจากที่ต่าง ๆ จึงส่งผลให้บางกอกมีการขยายตัวทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะเมื่อมีการขุดคลองลัดบางกอกใน

สมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช ได้ยิ่งส่งผลให้บางกอกมีความสำคัญต่อการขยายตัวทางการค้าของกรุงศรีอยุธยามากขึ้น โดยการเข้ามาของเรือบรรทุกสินค้าของชาวต่างชาติทุกลำต้องผ่านด่านบางกอกก่อนเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา บางกอกจึงมีความสำคัญในฐานะด่านภาษีอากรที่เรียกว่า “ขนอนบางกอก” ต่อมาได้มีการขุดคลองลัดบางกรวย ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อ พ.ศ. 2081 ยิ่งส่งผลให้บางกอกมีการขยายตัวมากขึ้นจนนำไปสู่การยกฐานะบางกอกจากด่านขนอนขึ้นเป็น “เมืองทณบุรีศรีมหาสมุทร” ใน พ.ศ. 2100

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อการค้ากับชาติตะวันตกของกรุงศรีอยุธยามีความเจริญรุ่งเรืองมากยิ่งขึ้น บางกอกอยู่ในฐานะเมืองท่าการค้า และด่านป้องกันข้าศึกทางทะเลที่สำคัญของราชธานี โดยสภาพของเมืองบางกอกดังที่ปรากฏในพระราชพงสาวดารและบันทึกชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาได้ระบุว่า บางกอกเป็นเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ มีอาคารที่ทำการของเจ้าเมืองบางกอกบนฝั่งตะวันตก และยังมีตึกพักรับรองบุคคลสำคัญ โบสถ์ฝรั่งและป้อมทั้งสองฟากแม่น้ำที่มีชื่อเรียกรวมกันว่า ป้อมบางกอก ระหว่างป้อมทั้งสองมีไซ้ใหญ่จึงขวางลำน้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันศัตรูทางทะเล การเติบโตของเมืองบางกอกที่มีอย่างต่อเนื่องในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ส่งผลให้การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนในบางกอกมีจำนวนมาก มีผลให้สมเด็จพระนารายณ์ฯ ได้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองบางกอกมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากเหตุการณ์ที่ฮอลันดาคงทัพเรือมาปิดปากน้ำของสยามใน พ.ศ. 2207 อันมีสาเหตุมาจากขัดแย้งทางการค้า สมเด็จพระนารายณ์ฯ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมปราการตามแบบวิทยาการสมัยใหม่ขึ้นที่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในเมืองบางกอก โดยป้อมแรกสร้างขึ้นทางฝั่งตะวันตก บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่คือ ป้อมวิชัยประสิทธิ์ แล้วจึงโปรดให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นอีกป้อมหนึ่งในฝั่งตรงข้ามชื่อว่า ป้อมวิไชยเอนทร์ พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ขึงไซ้ขวางกลางลำน้ำ โดยเรียกป้อมทั้งสองรวมกันว่า “ป้อมบางกอก” ซึ่งได้มีการตั้งกองกำลังทหารฝรั่งเศสประจำการอยู่ที่ป้อมดังกล่าว แต่ในสมเด็จพระเพทราชาได้มีปัญหาคความขัดแย้งระหว่างกรุงศรีอยุธยากับฝรั่งเศส จนนำไปสู่การสู้รบ และจบลงด้วยการที่กองทหารฝรั่งเศสยอมถอนกำลังออกจากป้อมบางกอกภายหลังสมเด็จพระเพทราชาจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อถอนป้อมบางกอกฝั่งตะวันออกลงคงเหลือไว้แต่ป้อมฝั่งตะวันตก ซึ่งต่อมาในสมัยธนบุรีได้มีการขนานนามชื่อป้อมใหม่ว่า “ป้อมวิไชยประสิทธิ์”

นอกจากความสำคัญในทางยุทธศาสตร์ดังกล่าวแล้วบางกอกฝั่งตะวันตกยังมีความอุดมสมบูรณ์ของพื้นดินส่งผลให้เมืองบางกอกเป็นแหล่งปลูกผลไม้รสดีนานาชนิด ซึ่งปรากฏให้เห็นในบันทึกของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยาอยู่เสมอ ดังปรากฏในบันทึกของบาทหลวงตาซาร์ด ชาวฝรั่งเศสที่ได้กล่าวถึงไว้ในจดหมายบันทึกการเดินทางครั้งที่ 2 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ความว่า “บางกอกเป็นเมืองสวนของประเทศสยาม ซึ่งมีผลไม้รสเยี่ยมทั่วราชอาณาจักรมารวมกันอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ เขาจึงนำมาให้เป็นของกำนัลแก่เราแห่งหนึ่ง ” จากความสำคัญของเมืองบางกอกทั้งในฐานะด่านภาษีอากร ป้อมปราการ และแหล่งปลูกผลไม้รสดีที่เป็นแหล่งเสบียงอาหารที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งยังเป็นมีชุมชนขนาดใหญ่ที่พร้อมด้วยกำลังคน ทำให้พม่าตระหนักดีว่าในการโจมตีกรุงศรีอยุธยาถ้าพม่าสามารถเข้ายึดบางกอกได้ก่อนจะเป็นฝ่ายได้เปรียบในสงคราม เพราะสามารถใช้บางกอกเป็นทั้งแหล่งเสบียงอาหารและแหล่งกำลังคน ทั้งยังสามารถใช้เป็นในจุดยุทธศาสตร์สำคัญที่สามารถปิดกั้นเส้นทางน้ำของกรุงศรีอยุธยาได้อีกด้วย ดังนั้นในช่วงก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พม่าจึงได้เข้าโจมตีและยึดเมืองบางกอกไว้เป็นระยะเวลาจนถึง 2 ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. 2308 ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งนำไปสู่การเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310

ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีใน พ.ศ. 2310 โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างพระราชวังแห่งใหม่ขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างกำแพงเมืองล้อมรอบพระนครธนบุรีทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ยกเว้นแต่ด้านริมแม่น้ำขวาบางคูเมือง โดยผู้คนที่อาศัยอยู่ในธนบุรีมีหลากหลายเชื้อชาติและศาสนา สืบเนื่องมาจากการที่เคยเป็นเมืองท่าการค้าที่สำคัญตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี อย่างไรก็ตามสาเหตุที่สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงเลือกกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่แทนกรุงศรีอยุธยาที่เสียหายจากสงคราม เนื่องจากทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองบางกอกที่มีมา ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเป็นแหล่งกำลังคน ซึ่งส่งเสริมให้บางกอกเป็นเมืองที่มีความสำคัญสูงสุดทางด้านยุทธศาสตร์ทางการเมืองการปกครองในสมัยธนบุรี ทั้งนี้เพราะที่ตั้งของธนบุรีมีความสะดวกต่อการขยายอาณาเขตของเมืองไปยังหัวเมืองภาคเหนือ หัวเมืองภาคใต้และเขมร เพราะธนบุรีอยู่บริเวณตอนกลางและยังสามารถใช้เส้นทางเดินทางได้ทั้งทางบกและทางน้ำ บางกอกจึงได้เปลี่ยนแปลงจากเมืองด่านภาษีและเมืองท่าการค้าสู่การเป็นราชธานีแห่งใหม่

ของกรุงธนบุรี ซึ่งส่งผลให้เมืองบางกอกกลายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่มีความสำคัญของราชอาณาจักร ในช่วงเวลานี้จึงมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองต่าง ๆ ในบางกอกอย่างต่อเนื่อง

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีใน พ.ศ. 2325 และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้น 3 แห่ง ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล และพระราชวังบวรสถานพิมุข ตามแบบแผนที่มีมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคลโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในราชธานีแห่งใหม่คือบริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลัง ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้กับปากคลองบางกอกน้อย การที่รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังหลังในพื้นที่ฝั่งตะวันตกนั้น แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองธนบุรีที่ทำหน้าที่เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และยังเป็นการระวางการตีฝ่าเมืองบางกอกซึ่งมีชัยภูมิที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านกลางเมืองจึงจำเป็นต้องมีการกระจายกำลังในการป้องกันพระนคร นอกจากนี้ รัชกาลที่ 1 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ และพระราชนิเวศน์เดิมของพระองค์เมื่อครั้งยังทรงดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีในสมัยธนบุรี รวมถึงที่ประทับของพระราชวงศ์ผู้ใหญ่หลายพระองค์โดยยกระดับขึ้นเป็นวังรวมทั้งสิ้น 5 วัง ทั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทำหน้าที่รักษาพระนครตามจุดยุทธศาสตร์ อีกทั้งเพื่อพระราชทานให้กับพระประยูรญาติ และเป็นบำเหน็จความชอบแก่ผู้ร่วมรบในการกอบกู้ชาติด้วย

บางกอกฝั่งตะวันตกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงรักษาฐานะการเป็นแหล่งผลไม้อร่อยที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นแรงจูงใจอย่างหนึ่งที่ส่งเสริมให้ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะบางกอกฝั่งตะวันตกเป็นลักษณะพื้นที่ลุ่ม มีดินอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและการเป็นที่อยู่อาศัย ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ความว่า “ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่เป็นที่ลุ่ม เจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน” ในบางกอกฝั่งตะวันตกมีการทำเกษตรกรรมกระจายอยู่ทั่วไปตามบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองต่าง ๆ สามารถแบ่งได้เป็น 2 บริเวณ โดยมีพระราชวังเดิมเป็นเกณฑ์คือสวนบางบอน ตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยขึ้นไปทางเหนือ และสวนบางล่าง ตั้งแต่ปากคลอง

บางกอกใหญ่ลงมาทางใต้ สำหรับผลไม้ที่ปลูกในแต่ละพื้นที่มีรสชาติที่แตกต่างกัน จนเกิดมีคำร้องขายของของเหล่าพ่อค้าแม่ค้าที่เป็นคำกลอนว่า “ซื้ออ้อยจินบางใหญ่ อ้อยไทยบางไควัดข้าวหลามตัดวัดระฆัง แม่เอ๋ย”

บางกอกฝั่งตะวันตกยังเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของย่านชุมชนช่างที่มีฝีมือในงานหัตถกรรม ได้แก่ ชุมชนบ้านบุ ที่ทำเครื่องทองลงหิน และชุมชนบ้านช่างหล่อ ที่ทำการหล่อพระพุทธรูป นอกจากนี้ยังมีตลาดน้ำที่เกิดขึ้นในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งมักตั้งอยู่ตามบริเวณปากคลองหรือจุดตัดทางแยกของลำคลองสำคัญที่เป็นเส้นทางขนส่งสินค้าจากสวนออกสู่ชุมชนภายนอก ได้แก่ ตลาดน้ำปากคลองบางกอกน้อย ตลาดน้ำปากคลองบางกอกใหญ่ และตลาดน้ำ วัดทอง โดยหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงบรรยากาศสภาพการค้าขายของตลาดน้ำในบางกอกฝั่งตะวันตกมักปรากฏอยู่ในนิราศที่แต่งขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ที่กวีได้พรรณนาถึงตลาดและเรือนแพที่มีอยู่อย่างหนาแน่นในเส้นทางคลองบางกอกน้อย

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) มีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงระหว่างสยามกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 โดยภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงสยามได้มีนโยบายส่งเสริมการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งนโยบายนี้ได้ส่งผลต่อเศรษฐกิจได้ของบางกอกฝั่งตะวันตก ดังเห็นได้จากการเพิ่มขึ้นของจำนวนเรือสินค้าและเรือนแพที่ตั้งเรียงรายทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้รัฐบาลสยามมีนโยบายขยายเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ คือการสร้างถนนแบบตะวันตกควบคู่ไปกับการขุดคลอง เพื่อความสะดวกในการคมนาคมและการขนส่งสินค้า โดยรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งการขุดคลองดังกล่าวนอกจากอำนวยความสะดวกให้แก่ชาวต่างชาติแล้วยังเป็นเส้นทางสำคัญที่ทำให้กรุงเทพฯ ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ได้อย่างใกล้ชิดมากขึ้นอีกด้วย การขุดคลองในกรุงเทพฯ เกิดขึ้นทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยในส่วนของฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้มีการขุดคลองเพื่อทางเศรษฐกิจที่สำคัญได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ ที่เชื่อมจากแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังแม่น้ำนครชัยศรี (แม่น้ำท่าจีน) แล้วไปเชื่อมต่อกับคลองเจดีย์บูชาขึ้นใน พ.ศ. 2400 ดังที่ปรากฏตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ความว่า “โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิฆนมหาโกษาธิบดี พระศิริสมบัติ ข้างเงินขุดคลองขึ้นตำบลหนึ่ง ตั้งแต่วัดไชยพุกษมาลาตลอดออกกรม ศาลเจ้าสุบินตง(ถึง)แม่น้ำเมืองนครไชยศรี” คลองมหาสวัสดิ์นับเป็นเส้นทาง

คมนาคมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ เนื่องจากบริเวณนครชัยศรีเป็นแหล่งปลูกอ้อยและผลิตน้ำตาล ทำให้คลองมหาสวัสดิ์เป็นเส้นทางขนส่งอ้อยและน้ำตาลซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญจากแถบเมืองนครชัยศรีมายังกรุงเทพฯ ต่อมาใน พ.ศ. 2409 พระภานุสมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานขุดคลองภาษีเจริญจากคลองบางกอกใหญ่ไปยังแขวงเมืองสมุทรสาครเพื่อประโยชน์ทางการค้าและความสะดวกในการขนส่งอ้อยและน้ำตาล โดยคลองภาษีเจริญเป็นคลองแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ขุดเพื่อประโยชน์ทางการค้าโดยเฉพาะ อย่างไรก็ตามการขุดคลองมหาสวัสดิ์และคลองภาษีเจริญทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง นอกจากเป็นประโยชน์ในการขยายเส้นทางคมนาคมทางน้ำระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาแม่น้ำนครไชยศรีและแม่น้ำท่าจีนให้สะดวกยิ่งขึ้น แล้วยังเป็นการรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจรวมทั้งเป็นการแสดงถึงนโยบายของรัฐบาลที่ต้องการขยายพื้นที่เพาะปลูกทางเกษตรกรรมออกไปสู่ตามเส้นทางคลองและหัวเมืองต่าง ๆ อีกด้วย

การยินยอมทำสนธิสัญญาเบาว์ริงของสยามได้ส่งผลให้มีชาวต่างชาติสามารถเดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ ได้ทั้งที่เข้ามาด้วยเหตุผลการค้าและการเข้ามาเผยแผ่ศาสนา การเพิ่มจำนวนของผู้คน และความเจริญทางด้านการค้านับเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการขยายตัวของชุมชนในบางกอกฝั่งตะวันตก เช่น ชุมชนบ้านช่างหล่อ ชุมชนบ้านบุ ชุมชนกุฎีจีน ชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ฯลฯ และยังก่อให้เกิดการขยายตัวของตลาด ทั้งตลาดน้ำที่ตั้งอยู่ตามริมแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ และตลาดบกที่ตั้งอยู่ตามย่านชุมชนและเส้นทางสัญจร รวมทั้งการขยายตัวของย่านการค้าการผลิตต่าง ๆ เช่น ย่านตึกแดง ย่าน ตึกขาว และย่านคลองสาน ที่ประกอบไปด้วยท่าเรือ กลไฟ โกดังสินค้า ร้านค้าต่าง ๆ โดยพื้นที่เหล่านี้มีทำเลที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแสดงถึงการขยายตัวทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกในช่วงภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงว่ายังคงจำกัดอยู่เพียงพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นหลัก

นอกจากนี้ชุมชนชาวต่างชาติที่อยู่ในบางกอกฝั่งตะวันตกต่างได้รับผลจากสนธิสัญญาเบาว์ริงเช่นกัน อาทิ กลุ่มชาวจีนได้มีการขยายตัวของชุมชนมากขึ้น เช่น บริเวณเรือนแพริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีการเพิ่มจำนวนเรียงรายไปทั้งสองฝั่งแม่น้ำ บริเวณชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ย่านคลองสาน ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับท่าราชวงศ์ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่ทางฝั่งกรุงเทพฯ ในบริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกมีท่าเรือสำคัญเรียกว่า “ฮวยจุงลิ่ง” ซึ่งหมายถึงท่าเรือไฟ

สร้างขึ้นโดยพระยาพิศาลศุภผล (ตระกูลพิศาลบุตร) ฮวยจู้นลิ่งประกอบด้วยอาคาร 2 ชั้นขนาดใหญ่ 3 อาคาร ที่มีห้องเก็บร้อยห้องสำหรับให้พ่อค้าเช่าเป็นห้างค้าขาย ในช่วงรัชกาลที่ 4 ย่านคลองสานถือว่าเป็นย่านของผู้ส่งสินค้าออกต่างประเทศที่สำคัญ และเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่มีชื่อเสียงเป็นจำนวนมาก ในบางกอกฝั่งตะวันตกยังมีกลุ่มชาวมุสลิมตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่บริเวณทั้งสองฟากของคลองบางกอกใหญ่ และปากคลองบางกอกน้อย สนธิสัญญาเบาว์ริงยังได้ส่งผลให้มีพ่อค้ามุสลิมชาวอินเดียเข้ามาทำการค้าในสยามมากขึ้น โดยมีพ่อค้ามุสลิมชาวอินเดียบางส่วนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ใกล้เคียงกับกลุ่มชาวมุสลิมเดิม โดยกลุ่มมุสลิมที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยมีสองนิกายคือ สุหนี่และชีอา กลุ่มมุสลิมชาวอินเดียที่เข้ามาเป็นพ่อค้าจากเมืองสุรัต ประเทศอินเดีย เดินทางเข้ามายังสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ในส่วนของบางกอกฝั่งตะวันตกได้ปรากฏหลักฐานในหนังสือบางกอกกาแลนเดอร์ พ.ศ. 2405 ว่าพ่อค้าแขกอินเดียอยู่อาศัยกันอยู่ที่บริเวณตึกขาวและตึกแดงริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้กับตลาดสมเด็จพระยาองค์น้อย โดยบริเวณตึกขาว ตึกแดงมีโรงเก็บสินค้าขนาดใหญ่ โกดังข้าว โรงน้ำปลา และตึกสองแถวสองชั้นซึ่งมีพระนิเทศสันต์พานิช (ตระกูลนานา) เป็นเจ้าของ

ต่อมาเมื่อมีการสร้างทางรถไฟเชื่อมต่อแต่ละภูมิภาคเข้าสู่ส่วนกลางในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โดยมีการสร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นสถานีต้นทางรถไฟสายใต้ ซึ่งได้ส่งผลให้การขนส่งสินค้าที่แต่เดิมใช้ขนส่งทางน้ำเป็นเส้นทางหลัก แต่มีข้อจำกัดของการสัญจรในบางพื้นที่ที่ไม่มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่าน ดังนั้นการสร้างทางรถไฟสายบางกอกน้อยจึงส่งผลให้การขนส่งทางบกมีความสะดวกมากขึ้น อีกทั้งยังช่วยลดระยะเวลาในการเดินทางและลดค่าใช้จ่ายอีกด้วย การสร้างทางรถไฟสายใต้จึงส่งผลให้สินค้าต่าง ๆ เช่น ข้าว ไม้ ผลไม้และเนื้อสัตว์ ถูกส่งมายังบางกอกฝั่งตะวันตกเพื่อกระจายสินค้าหรือส่งผ่านไปยังแหล่งอื่นๆ จนส่งผลให้เกิดตลาดขึ้นบริเวณสถานีรถไฟ อีกทั้งยังก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนบางกอกฝั่งตะวันตกกับภูมิภาคต่างๆอย่างรวดเร็ว

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2430 เป็นต้นมา เศรษฐกิจโลกเจริญเติบโตขึ้นมากโดยมีสาเหตุมาจากปัจจัย 2 ประการ ประการแรก คือ ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของชาติตะวันตก โดยเฉพาะในยุโรปและอเมริกาเหนือ ประการที่ 2 คือ การพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อการขนส่ง ซึ่งการ

ขนส่งถือเป็นเรื่องสำคัญที่สามารถลดต้นทุนการผลิตของสินค้าและสามารถขนถ่ายสินค้าได้เป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกันในช่วงเวลาดังกล่าวสยามได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาศักยภาพด้านการขนส่งให้เกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นรากฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจที่ตอบสนองต่อการเติบโตของเศรษฐกิจโลก โดยให้ความสำคัญกับการพัฒนาการขนส่งทางน้ำที่อาศัยแม่น้ำลำคลอง รวมทั้งการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบก มีการสร้างทางรถไฟเชื่อมต่อภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อเป็นการขยายเส้นทางคมนาคมขนส่งอีกทางหนึ่งด้วย ทั้งนี้เริ่มจากการสร้างเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – โคราช เป็นสายแรก ใน พ.ศ. 2434 และได้มีการสร้างทางรถไฟสายอื่น ๆ ในเวลาต่อมา ในกรณีของการสร้างทางรถไฟที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตก เกิดจากการสร้างเส้นทางรถไฟสายใต้ ที่มีสถานีต้นทางคือสถานีรถไฟบางกอกน้อย ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการขยายตัวของเมืองในฐานะชุมทางการค้า ดังปรากฏในเอกสารรายงานการประชุมเทศบาลของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้กล่าวถึงความเจริญของพื้นที่และการเติบโตเป็นชุมชนทางการค้าในเขตพื้นที่ที่มีเส้นทางรถไฟตัดผ่าน ความตอนหนึ่งว่า “การรถไฟนับเป็นหัวใจในการค้าของราษฎรอยู่เป็นอันมาก เมื่อมีทางไปมาสะดวกกับรถไฟสะดวกขึ้น และสินค้าแบบนี้ก็ไหลมาสู่รถไฟโดยไม่ต้องสงสัย เมื่อได้ตัดถนนไป ณ ที่ใดสองข้างทางที่ตัดไปนั้นก็จะจะมีผู้ประกอบการทำมาหากิน” จากข้อความข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นถึงการขยายตัวของชุมทางการค้าและความสัมพันธ์ระหว่างเมืองต่าง ๆ ที่เส้นทางรถไฟแล่นผ่านโดยมีบางกอกน้อยเป็นสถานีต้นทาง ซึ่งเส้นทางรถไฟที่ทำให้เศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกมีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญคือ เส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย-เพชรบุรี

เส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย-เพชรบุรี เป็นเส้นทางที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริว่า ในทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสมควรสร้างทางรถไฟเพื่อลงสู่ภาคใต้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมรถไฟดำเนินการสร้างทางรถไฟจากสถานีบางกอกน้อยถึงสถานีเพชรบุรีใน พ.ศ. 2441 โดยสถานีรถไฟบางกอกน้อยเป็นสถานีรถไฟที่มีลักษณะเป็นสถานีต้นทาง จึงจำเป็นต้องมีพื้นที่สำหรับสถานีและกิจการของรถไฟเป็นบริเวณกว้าง ดังนั้นจึงได้มีการเวนคืนที่ดินจากภาคส่วนต่างๆ อาทิ ที่ดินชาวบ้าน ที่ดินวังหลัง (บางส่วน) ที่ดินมัสยิดบางกอกน้อย เป็นต้น สถานีรถไฟบางกอกน้อยเริ่มสร้างใน พ.ศ. 2442 และเปิดเดินรถในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2446 โดยรัชกาลที่ 5 ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเปิดสถานีรถไฟบางกอกน้อย เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2446 สำหรับ

ค่าใช้จ่ายในการสร้างเส้นทางรถไฟสายนี้ประมาณ 7,880,000 บาท ระยะแรกโปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่า “รถไฟเพ็ชรบุรี”

อย่างไรก็ดีการสร้างเส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรี ได้ส่งผลให้บริเวณบางกอกน้อยกลายเป็นย่านการค้าแห่งใหม่ของบางกอกฝั่งตะวันตก ควบคู่กับเขตการค้าขายเดิมที่บริเวณย่านคลองสานที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีการค้าขายกับย่านสำเพ็งที่ตั้งอยู่ทางฝั่งพระนครมาอย่างต่อเนื่องเพราะมีท่าเรือรถไฟที่จอดเรือสินค้า โดยเมื่อเรือสินค้ามาถึงท่าเรือแล้วจะมีโกดังสำหรับใช้เป็นที่เก็บพักสินค้าเหล่านี้ ก่อนจะแจกจ่ายไปยังแหล่งต่าง ๆ แต่เมื่อมีเส้นทางขนส่งใหม่ในบริเวณบางกอกน้อยทำให้กลุ่มพ่อค้ามีการขนย้ายสินค้าออกมาสู่ท่าเดิใหม่ จึงส่งผลให้บริเวณบางกอกน้อยมีพ่อค้าแม่ค้าพื้นเมือง พ่อค้าแม่ค้าจากหัวเมืองใกล้เคียง และพ่อค้าชาวจีนเข้ามาอยู่อาศัยและค้าขายกันมากขึ้น ดังนั้นพื้นที่บางกอกน้อยได้กลายเป็นชุมทางการค้าแห่งใหม่ที่มีความสำคัญในด้านการค้าสินค้าเกษตรกรรมและข้าวจากภูมิภาคตะวันตกที่นำเข้ามาตีเป็นข้าวสารในโรงสีที่ตั้งอยู่บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตก นอกจากนั้นบริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยยังกลายเป็นจุดศูนย์รวมผู้คนจากมณฑลราชบุรีและมณฑลนครชัยศรีอีกด้วย โดยการคมนาคมทางรถไฟที่สะดวกและรวดเร็วได้ทำให้บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยกลายเป็นแหล่งรวมสินค้าจากต่างถิ่นทำให้เกิดตลาดที่เป็นศูนย์กลางซื้อขายสินค้า ทั้งผลผลิตทางเกษตรกรรมจากสวนในบางกอกฝั่งตะวันตก และสวนจากภูมิภาคตะวันตก รวมทั้งสินค้าหัตถกรรมจากเมืองนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี และเพชรบุรี ซึ่งตลาดที่ตั้งอยู่บริเวณสถานีรถไฟแห่งนี้เรียกว่า “ตลาดศาลาน้ำร้อน” หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ตลาดหัวรถไฟ”

ชุมชนที่อยู่บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยและบริเวณใกล้เคียงเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน สืบเนื่องมาจากเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ทางรถไฟ รวมถึงการเปิดโรงพยาบาลศิริราช ใน พ.ศ. 2431 ได้ส่งผลให้บริเวณนี้เป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจของท้องถิ่น และทำให้ความเจริญของบางกอกฝั่งตะวันตกแผ่ขยายออกไปตามแนวเส้นทางรถไฟสายใต้ ที่ตั้งของที่อยู่อาศัยของผู้คนในบางกอกฝั่งตะวันตกจึงเริ่มเปลี่ยนจากที่มีความหนาแน่นในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะบริเวณคลองสานไปสู่ย่านการค้าที่เกิดขึ้นใหม่ ซึ่งมีทั้งบ้านเรือนและอาคารร้านค้ากระจายตัวอยู่ใกล้พื้นที่บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อย นอกจากนั้นยังมีวัด ศาลเจ้า โรงพยาบาล โรงเรียน โรงสีข้าว ตลอดจนหน่วยงานของทางราชการต่าง ๆ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า

เส้นทางรถไฟสายบางกอกน้อย – เพชรบุรี ได้ก่อให้เกิดย่านการค้าเพิ่มขึ้น และยังส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนต่างๆ ในบางกอกฝั่งตะวันตกอีกด้วย อย่างไรก็ตามในบางกอกฝั่งตะวันตกยังได้มีการสร้างทางรถไฟสายปากคลองสาน-มหาชัย ใน พ.ศ. 2444 ซึ่งเป็นเส้นทางรถไฟที่สำคัญอีกสายหนึ่งที่มีผลต่อการเติบโตของเศรษฐกิจไทย รวมทั้งมีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกด้วย โดยทางรถไฟสายนี้เริ่มต้นที่สถานีรถไฟปากคลองสาน ใกล้ป้อมปิดปัจฉิมกริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันตกถึงสถานีมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร โดยการเปิดเดินรถไฟจากสถานีปากคลองสานไปถึงมหาชัย ได้ส่งผลให้การค้าเจริญเติบโตขึ้น เพราะเป็นการขนส่งสินค้าที่รวดเร็วกว่าทางเรือทำให้ผลิตผลทางการเกษตร และอาหารทะเลสามารถ ส่งมาขายยังบางกอกฝั่งตะวันตกได้รวดเร็วและสะดวกยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลให้ชุมชนที่ตั้งอยู่บริเวณเส้นทางรถไฟนี้เป็นชุมทางการค้าสำหรับรองรับสินค้าที่ขนส่งมาด้วย

ในช่วง พ.ศ. 2468-2470 ประเทศไทยประสบปัญหาทางเศรษฐกิจที่สืบเนื่องมาจากสถานะเศรษฐกิจโลกตกต่ำอย่างหนักหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 และผลจากการใช้จ่ายเงินจำนวนมาก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ที่ได้มีส่วนผลักดันให้เกิดการขาดดุลงบประมาณแผ่นดินสะสมเป็นจำนวนมาก ภายใต้ภาวะการณ์ดังกล่าวรัฐบาลจึงได้ดำเนินการต่างๆ เพื่อหาทางป้องกันมิให้การคลังของประเทศอยู่ในสภาพที่ล้มละลาย โดยรัฐบาลได้เริ่มต้นจากการตัดทอนรายจ่ายที่ไม่จำเป็นออกไป พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) ได้ทรงตัดทอนรายจ่ายในราชสำนัก เพื่อเป็นตัวอย่างแก่หน่วยงานราชการต่าง ๆ แต่ต่อมาเมื่อสถานการณ์เศรษฐกิจเริ่มกระเตื้องรัฐบาลจึงได้จัดสรรงบประมาณมาดำเนินการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา และมีการทำถนนเชื่อมระหว่างฝั่งพระนครกับบางกอกฝั่งตะวันตกอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ 7 ทรงเห็นถึงความสำคัญและประโยชน์ของการสร้างถนน ดังปรากฏในพระราชกระแสที่ว่า “ไม่มีสิ่งใดที่บังเกิดผลประโยชน์แท้จริงแก่ประชาชนหรือประเทศเลย เว้นแต่เรื่องการทำถนนเท่านั้น”

จากพระราชกระแสของรัชกาลที่ 7 ข้างต้น จึงมีผลให้เมื่อครั้งกรุงเทพมหานครครบ 150 ปี รัชกาลที่ 7 ได้ทรงมีพระปรารธที่ว่า “ควรจะสร้างสะพานข้ามแม่น้ำท่าทางถนนเชื่อมพระนครฯ ให้ติดต่อกับจังหวัดธนบุรี เพื่อให้เป็นสาธารณะประโยชน์สำหรับมหาชนชาวพระนคร” จึงมีโครงการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้า ใน พ.ศ. 2472 โดยรัชกาลที่ 7 เสด็จพระราชดำเนินทรง

วางศิลาฤกษ์สร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ เมื่อวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2473 และเสด็จพระราชดำเนิน ทรงเปิดสะพานเมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2475 การสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าได้ทำให้ การคมนาคมติดต่อระหว่างฝั่งพระนครกับบางกอกฝั่งตะวันตกสะดวกยิ่งขึ้น อีกทั้งยังส่งผลต่อ การขยายตัวทางเศรษฐกิจของฝั่งพระนครเข้ามายังบางกอกฝั่งตะวันตกอีกด้วย

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบางกอกฝั่งตะวันตกภายหลังการสร้างสะพาน พระพุทธยอดฟ้าเสร็จในระยะแรกเริ่มเกิดขึ้นในบริเวณใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะบริเวณ ชุมชนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งเป็นชุมชนตั้งแต่เชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้าตัดเชื่อมมาต่อถนน ประชาธิปก (ถนนสายสำคัญสายหนึ่งในโครงการถนน 11 สาย ที่เริ่มสร้างตั้งแต่ พ.ศ. 2474) ตัด ผ่านเขตที่ดินของตระกูลขุนนาค นอกจากนี้การเปิดสะพานพระพุทธยอดฟ้ายังได้ส่งผลให้ย่านบ้าน สมเด็จเจ้าพระยาเจริญขึ้น เพราะสามารถเชื่อมต่อกับแหล่งการค้าที่สำคัญที่ตั้งอยู่เชิงสะพานฝั่งพระ นครคือ พาหุรัด ซึ่งยังสามารถเชื่อมต่อไปยังย่านสำเพ็ง ราชวงศ์ และทรงวาดได้อย่างสะดวกมากขึ้น ด้วย ความเจริญที่เกิดขึ้นในพื้นที่ฝั่งตะวันตกจึงเป็นแรงจูงใจที่ทำให้เกิดการย้ายถิ่นฐานของผู้คน จากแหล่งอาศัยอื่นเข้ามาอยู่ในพื้นที่ของบางกอกฝั่งตะวันตกเพิ่มขึ้น ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าภาย หลังจากที่รัฐได้ดำเนินการสร้างถนนสายสำคัญบางสายแล้วเสร็จ เช่น ถนนประชาธิปไตย ถนนสมเด็จ เจ้าพระยา และถนนลาดหญ้า ได้ส่งผลให้พื้นที่ย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยาและคลองสานเจริญ มากกว่าพื้นที่อื่นๆ เนื่องจากมีสะพานพระพุทธยอดฟ้า และมีถนนที่ใช้ในการสัญจรตัดผ่านอยู่หลาย เส้น อีกทั้งยังมีวัดและสถานที่สำคัญหลายแห่ง เช่น วัดพิชัยญาติ วัดประยูรวงศาวาสอีกด้วย อย่างไรก็ตามในหนังสือภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯที่ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2474 ได้ให้ข้อมูลประชากรที่อยู่ อาศัยในท้องที่คลองสานว่าประกอบด้วยตำบลทั้งสิ้น 17 ตำบล มีประชากรจำนวนมากถึง 24,445 คน ซึ่งนับว่าเป็นพื้นที่ที่มีประชากรอยู่อาศัยค่อนข้างมาก ซึ่งหากเปรียบเทียบกับจำนวนประชากร ของอำเภอนางเลิ้งในเขตพระนครที่มีประชากรอาศัย 29,264 คน แล้วจะเห็นได้ว่ามีจำนวน ประชากรใกล้เคียงกัน

ต่อมาในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา ระหว่าง พ.ศ. 2484 - 2488 พื้นที่บริเวณบางกอก ฝั่งตะวันตกได้รับผลกระทบจากสงครามโดยตรง โดยเฉพาะบริเวณเป้าหมายในการโจมตีระเบิด จากฝ่ายพันธมิตรอันได้แก่ สถานีรถไฟบางกอกน้อย สถานีรถไฟปากคลองสาน และสะพาน พระพุทธยอดฟ้า การโจมตีทางอากาศได้ส่งผลให้เกิดความสูญเสียชีวิตและทรัพย์สิน รวมทั้ง

บ้านเรือนและสถานที่ต่าง ๆ ได้รับความเสียหายเป็นอย่างมาก ซึ่งผู้คนส่วนใหญ่ในพื้นที่อันตราย ได้อพยพไปยังพื้นที่สวนที่อยู่ลึกเข้าไปข้างในหรือไม่ก็อพยพไปยังจังหวัดอื่น แต่ในขณะเดียวกัน ได้มีผู้คนทางฝั่งพระนครอพยพมาอาศัยอยู่ทางฝั่งตะวันตก เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงเป็นสวน จึงเห็นว่าน่าจะมีความปลอดภัยจากการโจมตีทางอากาศมากกว่าฝั่งพระนคร นอกจากนั้นในช่วงสงครามพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันตกยังเป็นที่ตั้งกองกำลังของกองทหารญี่ปุ่น ซึ่งได้เข้ามาใช้ทางรถไฟเพื่อขนเสบียงอาหาร และอาวุธยุทโธปกรณ์ของกองทัพ ดังนั้นการเข้ามาของกองทหารญี่ปุ่น จึงได้ก่อให้เกิดการติดต่อซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างทหารญี่ปุ่นกับผู้คนในพื้นที่ใกล้เคียง ในช่วงสงครามผู้คนที่อาศัยในบางกอกฝั่งตะวันตกจึงประสบปัญหาเครื่องอุปโภคบริโภคราคาสูงอย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ดีเมื่อสิ้นสุดสงครามมหาเอเชียบูรพาแล้วการพัฒนาความเจริญทางด้านคมนาคมและสาธารณูปโภคได้เริ่มขยายเข้าไปสู่บางกอกฝั่งตะวันตกอีกครั้ง โดยมีการตัดถนนสายต่าง ๆ ไปยังบางกอกฝั่งตะวันตก เช่น ถนนเพชรเกษมที่สร้างเสร็จใน พ.ศ. 2493 ถนนสายนี้นับเป็นการเปิดเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ ไปยังภาคตะวันตกและภาคใต้ให้มีความสะดวกรวดเร็วมากขึ้น อีกทั้งยังมีการตัดถนนจรดุนิทวงศ์เชื่อมต่อระหว่างพื้นที่ต่าง ๆ ในบางกอกฝั่งตะวันตก ดังนั้นการตัดถนนที่เพิ่มมากขึ้นภายหลังสงครามมหาเอเชียบูรพาจึงส่งผลให้เส้นทางสัญจรหลักของผู้คนเปลี่ยนจากเส้นทางน้ำสู่เส้นทางบก ซึ่งได้ส่งผลให้บางกอกฝั่งตะวันตกมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องและทำให้เกิดชุมชนใหม่กระจายตัวอย่างกว้างขวางจนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ความเป็นชุมชนเมืองในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

เอกสารสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ป/1/681 “เรื่องภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ.” พ.ศ. 2474.

เอกสารกระทรวงมหาดไทย

_____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย. รัชกาลที่ 7 ร.7 ม.17/13. “เรื่องถนนจังหวัดชลบุรี.” 31 พ.ค. 2473 – 29 มี.ค. 2474.

_____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย. รัชกาลที่ 7 ร.7 ม.26.5/70. “เรื่องสะพานปฐมบรม-
ราชานุสรณ์ควรวางที่ไหน.” 4 ต.ค. – 14 ก.พ. 2471.

_____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย. มท 0201.2.1.13/14. “เรื่องให้สำรวจถนนมะเกลือ
จังหวัดชลบุรี ว่าเป็นที่อบรมเลี้ยงดูบุตรครอบครัวทหารได้หรือไม่.”
พ.ศ. 2485 – 2488.

_____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย. มท.5 16.16/20. “เรื่องการดาบยางแอสฟัลต์ ถนน
พรานนก จังหวัดชลบุรี.” พ.ศ. 2485.

_____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย. มท.5 16.20/16. “เรื่องเทศบาลนครชลบุรีขอที่ดินและ
ตึกที่ตั้งสุขศาลาตลาดพลู เนื่องจากการตัดถนนจากตลาดพลูไปจดคลองภาษีเจริญ
จังหวัดชลบุรี.” พ.ศ. 2481.

เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.2.2/10. “เรื่องอุทกภัย
พ.ศ. 2485.” พ.ศ. 2485.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.2.2/11. “เรื่องอุทกภัย
พ.ศ. 2485.” พ.ศ. 2485.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.27.2/11.

“เรื่องโรงพยาบาลศิริราช.” พ.ศ.2486 – 2496.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.27.2/12. “เรื่อง

โรงพยาบาลโรจจิต ชนบุรี.” พ.ศ. 2490.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.66.1/3. “เรื่องขุนศักดิ์

ครุณจิตร์ ขออนุญาตมีรถลากไทยทางฝั่งชนบุรี.” พ.ศ. 2475.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.66.2/4. “เรื่องรถไฟ

สายกรุงเทพ – แม่กลอง – ท่าจีน.” พ.ศ. 2481 – 2487.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.66.5.1/6. “เรื่องนาย

ตัน เขียวเม้ง ขอเปลี่ยนนามถนนชนบุรีสายที่ 10.” 17 มิ.ย. 2476 – 23 เม.ย. 2477.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.66.5.1/7. “เรื่องถนน

ประชาธิปไตย ชนบุรี.” 28 พ.ค. – 6 มิ.ย. 2477.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.66.5.1/11. “เรื่องถนน

สายเลียบฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา จังหวัดชนบุรี.” 7-30 พ.ย. 2482.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.70/3. “เรื่องการสร้าง

สะพานคอนกรีตเสริมเหล็กข้ามคลองบ้านสมเด็จ.” 25 ธ.ค. 2476 – 21 ม.ค. 2478.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.70/11. “เรื่องสะพาน

พระพุทธรูปฟ้า.” 27 ธ.ค. 2487 -23 ส.ค. 2493.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.4.4/10. “เรื่องรายงาน

การถูกโจมตีทางอากาศ.” 15 ม.ค. 2485 – 13 มี.ค. 2488.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.4.4/12. “เรื่องการ

อพยพพลเมืองเพื่อบรรเทาภัยทางอากาศ.” 26 พ.ย. 2485 – 24 ม.ค. 2487.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.4.4/22. “เรื่องรายงาน

คนถูกโจมตีทางอากาศ (ตอนที่ 2).” 7 ก.ย. 2487 – 7 ส.ค. 2488.

_____. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2) สร 0201.98/30. “เรื่องญี่ปุ่น

กว้านซื้อสิ่งของและสินค้าต่าง ๆ.” 31 กค. 2485 – 28 ธ.ค. 2487.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกองกลาง สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี.

(2) สร0201.98.6/4. “เรื่องประกาศควบคุมเครื่องอุปโภคบริโภค.” 26 ม.ค. 2485 – 12 มี.ค. 2492.

เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 1/329. “เรื่องตั้งกรรมการจัดสร้างที่หลบภัยทางอากาศในพระนครและธนบุรี.” 22 ม.ค. 2486.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 1.11/2. “เรื่องการควบคุมเครื่องอุปโภคบริโภค.” 1 มี.ค. – 4 ก.ย. 2485.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 2/235. “เรื่องสารวัตรทหารญี่ปุ่นขอใช้ห้องทำงานที่สถานีรถไฟบางกอกน้อย.” 18 ม.ค. – 31 ก.ค. 2487.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 2.3/14. “เรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับภาพถ่ายหนังสือ หนังสือพิมพ์และข่าวต่าง ๆ.” 29 ม.ค. 2485 – 23 เม.ย. 2488.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 2.6/4. “เรื่องการติดต่อซื้อขายสินค้าระหว่างไทย – ญี่ปุ่น.” 16 ธ.ค. 2484 – 18 ม.ค. 2486.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก. สูงสุด 2.6/82. “เรื่องกิจการ ที่ตั้ง กำลังทหารญี่ปุ่นทั้งหมดทั่วราชอาณาจักรและเฉพาะจังหวัด, ตำบล.” 14 มี.ค. 2487 – 31 มี.ค. 2488.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 2.6.6/37. “เรื่องกองทัพญี่ปุ่นขอใช้ที่ดินทางฝั่งธนบุรี.” 5 ม.ค. – 10 พ.ค. 2488.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 2.6.6/58. “เรื่องญี่ปุ่นขอขี้มใช้พื้นที่ดินบริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อย.” 21 ก.ค. – 7 ส.ค. 2488.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 2.6.6/63. “เรื่องส่งแผนที่แสดงที่ดินที่ญี่ปุ่นขอขี้มใช้บริเวณบางกอกน้อย.” 23 ส.ค. 2488.

_____. เอกสารกองบัญชาการทหารสูงสุด บก.สูงสุด 2.7/12 “เรื่องส่งบัญชีแสดงจำนวนผู้อพยพจากพระนครและธนบุรี ซึ่งญี่ปุ่นต้องการทราบ.” 10 ก.พ. 2485.

เอกสารรัชกาลที่ 5

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น. 4.1/134. “เรื่องได้ไปตรวจสอบเงาะทางที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะเสด็จเป็นการเสด็จนั้น คือที่สวนนายอยู่สามมีอำแดงกลิ่น ตำบลบางยี่ขัน หลังบ้านปูนผลเงาะสุกบริบูรณ์ดีกว่าสวนอื่น.” 12 มิถุนายน ร.ศ. 126.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.9.2/3. “เรื่องหนังสือพระราชบัญญัติว่าด้วยธรรมเนียมคลอง 10 ชื่อ.” 3 กันยายน ร.ศ. 120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18 .1/87 “เรื่องขุนภักดี, ยื่นรายงานได้ตรวจสอบพื้นที่หน้าวัดสุวรรณริมคลองบางกอกน้อยแล้ว เห็นสมควรที่จะตั้งที่ว่าการได้จึงทำแผนที่ส่งมาพร้อมรายงานนี้แล้ว.” 9 มิถุนายน ร.ศ. 121.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1/123 “เรื่องเงินแดงยื่นเรื่องราวขายที่ดินตำบลบ้านบุให้กรมรถไฟสายเพชรบุรี.” 25 ต.ค. 120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1/128 “เรื่องเจ้าหน้าที่ซื้อที่ดินของกรมรถไฟ จะซื้อที่ดินของนายร้อยเอกหม่อมหลวงชิต, นายปราบ, นายเอี่ยม, นายนิ่ม, ตำบลบ้านบุ.” 30-31 พฤศจิกายน ร.ศ. 120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1/130. “เรื่องนายจางจะขายที่ดินตำบลบ้านบุให้เจ้าพนักงานผู้จัดซื้อที่ดินทางรถไฟสายเพชรบุรี.” 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1/134. “เรื่องขายที่ดินตำบลบางกอกน้อยข้างคลองวัดทองให้แก่รถไฟ.” 21-22 มี.ค. 120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1/130. “เรื่องโอนโฉนดสวนให้รถไฟสายเพชรบุรี.” 31 มี.ค. 120 – 3 เม.ย. 121.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.21/38. “เรื่องแจ้งความถึงท่านผู้เข้าแชร์ในบริษัทรางไทยทุนจำกัด วันที่ 1 สิงหาคม ร.ศ.123.”

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1.ฉ/227 “เรื่องนาย
สุด จินตงเนียว จินเจียว ขออนุญาตเช่าที่ดินตำบลใต้ตำหนักแพวังหน้า กับตรงข้ามใต้
ปากคลองบางกอกน้อยทำเป็นท่าเรือจ้างสำหรับส่งคนข้ามฟาก.” 18 - 22 พฤษภาคม
ร.ศ. 122.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1.ฉ/245. “เรื่องนายจวงผูกเช่าท่าเรือ
ริมคลองวัดอรุณราชวราราม.” 2 เม.ย. – พ.ค. 123.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1.ฉ/246. “เรื่องนายจวงขอผูกเช่า
ท่าเรือ ตำบลตรอกฉางเกลือ เหนือโรงบ่อนวังหลัง.” 30 เม.ย. -18 พ.ศ. 123.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.1.ฉ/330. “เรื่องเช่าถนนหน้าโรงศิริราช
พยาบาลท่าเรือจ้าง ค่าเช่าเดือนละ 8 บาท.” 26 มี.ค. 122 – 4 เม.ย. 123.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.18.3/65. “เรื่องปลูกโรงสีกลไฟที่
ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก.” 4 ธ.ค. 117.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.30/9 “เรื่องยอดสำมะโนครัว มณฑล
กรุงเทพฯ ศก. 128.” ร.ศ. 128.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.46.2/22. “เรื่องจัดซื้อที่ราษฎรทำทาง
รถไฟสายเพชรบุรี.” 30 ต.ค. 116 – 26 ก.ย. 120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.46.2/59. “เรื่องพระราชพิธีเปิดรถไฟ
สายเพชรบุรี กับขอยืมเรือกลไฟมารับและส่งผู้ที่ได้รับเชิญ 2 ลำด้วย.” 8-13 มิ.ย. 122.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.46.2/64. “เรื่องสร้างทางรถไฟแต่
กรุงเทพฯไปมหาไชย.” 1 ก.ค. 123- 2 มิ.ย. 146.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรราธิการ. ร.5 กษ.3.3/31. “รายงานกราบบังคมทูล
ของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แด่รัชกาลที่ 5 วันที่ 1
มิถุนายน พ.ศ. 2446 ที่ 72/2418.”

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. ร.5 ค.4.1/39. “เรื่องโรงเรียนวังหลัง
(ที่ดิน).” 12 ก.พ. 126.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. ร.5 ค.4.4/8.

“เรื่องสุหร่าแขกที่จะต้องทำทางรถไฟเมืองเพชรบุรีมีประกาศสร้างมัสยิด.” 30 เม.ย.
119 – 20 ม.ค. 126.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. ร.5 ค.17/9 “เรื่องพวกโรงสี
ร้องขอให้ช่วยเหลือผู้รายลักเข้า และรายงานบัญชี ม. ฮาร์ดวน ว่าด้วยโรงสีเข้า”
10 มิถุนายน – 8 มกราคม ร.ศ. 117.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ร.5 ขธ.5.5/7. “เรื่องรถไฟสายเพชรบุรี.”
1 ก.พ. 114 – 28 ก.พ. 119.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ร.5 ขธ.5.5/19. “เรื่องถวายนแผนที่สเตรชั่น
รถไฟ ตำบลบางกอกน้อยที่แก้ไขใหม่.” 9 ก.ย. 120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ร.5 ขธ.5.8/1. “เรื่องรถไฟมหาไชยฤาทำเงิน.”
6 เม.ย. 119 – 20 พ.ย. 124.

เอกสารรัชกาลที่ 6

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.3.1/69 “เรื่องบำนาญชราของเจ้าของโรงสี
พระยาประชากรกิจวิจารณ์ อธิบดีกรมสุขาภิบาล เสนอเจ้าพระยามรราช เสนาบดี
กระทรวงนครบาล.” 11 มีนาคม พ.ศ. 2462.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.11.5/29. “เรื่องประมูลทำเรือจ้าง
พ.ศ. 2463.” 12 - 18 มีนาคม 2462.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.15.1/79. “เรื่องบัญชีรายชื่อผู้ขอเช่า
ของกรมพระคลังข้างที่ พ.ศ. 2466.”

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.15.1.ก/55. “เรื่องโปรดเกล้าฯ ให้
พระเพชรปानी เป็นข้าหลวงท้องที่จัดซื้อที่ดินขยายสถานีรถไฟบางกอกน้อย.”
28 ก.ย. – 30 พ.ย. 2457.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.15.1.ก/57. “เรื่องที่ดินของอับดุลราฮิม
เกี่ยวกับขยายสนามสถานีรถไฟบางกอกน้อย.” 27 พ.ย. 2457 – 5 มิ.ย. 2459.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.21/22. “เรื่องงานเปิดสะพานเจริญพาศน์.” 15-27 ธ.ค. 2456.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.1/165. “เรื่องให้สำรวจโรงสีในจังหวัดธนบุรี.” พ.ศ. 2467.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.6.1/30. “เรื่องอำนวยการขออนุญาตจอดแพที่ตำบลปากคลองบางกอกใหญ่ริมฝั่งตะวันออก.” 7 ก.ค. 2458.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.15.1.ก/55. “เรื่องโปรดเกล้าฯ ให้พระเพชรปानी เป็นข้าหลวงท้องที่จัดซื้อที่ดินขยายสถานีรถไฟบางกอกน้อย.” 28 ก.ย. -30 พ.ย. 2457.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.15.1.ก/56. “เรื่องที่ดินอำนวยการ (มรสาตร์) นานายเหมือน (จะชาย) เกี่ยวกับขยายสนามสถานีรถไฟบางกอกน้อย.” 27 พ.ย. 2457 – 23 ธ.ค. 2458.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล. ร.6 น.15.1.ก/57. “เรื่องที่ดินของอัครราชกุมารี เกี่ยวกับขยายสนามสถานีรถไฟบางกอกน้อย.” 27 พ.ย. 2457 – 5 มิ.ย. 2459.

เอกสารรัชกาลที่ 7

_____. เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงนครบาล ร.7 น.4.4/7. “เรื่องจัดการอำเภอขึ้นใน.” 9-10 พ.ค. ร.ศ. 120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงคมนาคม ร.7 ค.15.1/1. “พระราชกระแสตอบหนังสือพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ 73/70 ลงวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ. 2470.”

_____. เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม ร.7 พ/6 “สะพานพระราม 6 ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา.” 18 ตุลาคม – 8 มกราคม 2469.

เอกสารชั้นรอง

เอกสารภาษาไทย

วิทยานิพนธ์และรายงานการวิจัย

กิตติ ต้นไทย. “คลอกลงกับระบบเศรษฐกิจไทย (พ.ศ. 2367-2453).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

จิรวัดน์ แสงทอง. “ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ.2426-2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

จิราธร ชาตศิริ. “เศรษฐกิจสมัยธนบุรี.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

จุฑามาศ ประมูลมาก. “การเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองท้องถิ่นธนบุรี พ.ศ. 2458-2543.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. “บทบาทและหน้าที่ของขุนนางกรมท่าขวาในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2153-2435).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

ฉัตรารัตน์ พิรุณรัตน์. “พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535.

ชยันต์ ออไอสุญ. “สภาพเศรษฐกิจมณฑลราชบุรี พ.ศ.2437-2453.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

ชลลดา วัฒนศิริ. “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ. 2433-2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.

- ญาคา ประภาพันธุ์. “ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น.” วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- ถนอม คณา. “กิจการโรงสีข้าวในที่ราบภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2401–2481.” วิทยานิพนธ์
ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. “การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2411-2475).” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.
- บังอร ปิยะพันธุ์. “ประวัติศาสตร์ของชุมชนลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.”
วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.
- พวงทิพย์ เกียรติสกุล. “กองทัพญี่ปุ่นกับทางรถไฟสายใต้ของไทย สมัยสงครามมหา
เอเชียบูรพา ระหว่าง พ.ศ.2484-2488.” วิทยานิพนธ์ปริญญาคุณวุฒิบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- พรทิว สุพัฒน์. “การจัดการอสังหาริมทรัพย์ในกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2444-2475.”
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542.
- พุทธรัตน์ รัชตะวรรณ. “ร่องรอยจากชื่อชุมชนที่เหลืออยู่ : ภาพสะท้อนการเปลี่ยนแปลงและ
ปรับตัว กรณีศึกษาชุมชนบ้านช่างหล่อ บางกอกน้อย.” รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคล
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชา
มานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549.
- พูนเกษ จันทกานนท์. “ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานคร
ระหว่าง พ.ศ. 2398 – 2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- เพชรรุ่ง เทียนปวีร์โรจน์. “ตลาดกับวิถีชีวิตชุมชนเมืองพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2199-2310.”
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

- มยุรี นกยูงทอง. “ปัญหาเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2468-2477).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- มัลลิกา เรื่องระพี. “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1-4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- รัชณี สาดเปรม. “บทบาทของชาวไทยมุสลิมในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทยสมัย รัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
- วิทย์ พงศ์พินิตานนท์. “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพฯ” สมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2411.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- วิษุตา วุชาทิพย์. “ธนบุรี : ลักษณะเมืองสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2519.
- วิมลศรี ลิ้มธนากุล. “ผลกระทบจากระบบเมืองสมัยใหม่ที่มีต่อระบบย่านของคนในกรุงเทพฯ มหานคร.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537.
- สยามพร ทองสารี. “ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพง พระนครด้านเหนือและด้านใต้.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.
- สาวิตรี ทักษะสุด. “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398 – 2453.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. “ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

- อดิศร หมวกพิมาย. “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจไทยสมัยกรุงธนบุรีถึง สนธิสัญญาเบาริ่ง พ.ศ. 2310-2398.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.
- อินทิรา ชาฮีร์. “เครือข่ายพ่อค้าผ้าชาวอินเดียในสังคมไทยระหว่าง พ.ศ. 2400-2490.” วิทยานิพนธ์ ปริญญาตรี สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

เอกสารภาษาไทย

หนังสือ

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2548.
- กฎหมายรัชกาลที่ 6 (ร.ศ.128, 129, 130). กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินติ้งแอนพับลิชชิ่ง, 2550.
- กนก วงษ์ตระหง่าน. การเกิดและการขยายเมืองกรุงเทพฯ : การศึกษาทางการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.
- กรมการศาสนา. พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ในการทรงอุปถัมภ์ ศาสนาเถรวาทในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530.
- กรมวิชาการ. ธนบุรีศรีมหาสมุทร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2544.
- กรมศิลปากร. จดหมายเหตุการณ่อนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.
- _____ . ทำเนียบนามภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี. พระนคร : กรมศิลปากร, 2505.
- _____ . บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศสยามกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512.
- _____ . ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15 ภาค 27. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.
- _____ . ประชุมพงสาวดาร เล่ม 29 ภาค 48. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2511.
- _____ . ประชุมพงสาวดาร เล่ม 38. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2512.
- _____ . ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาฉบับบูรณะ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2522.

กรมศิลปากร. พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา-

ประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : รัฐสภาจัดพิมพ์, 2524.

_____. พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525.

_____. ภูมิปัญญาไทยในงานศิลป์ถิ่นเมืองกรุง. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2553.

_____. รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาฟานฟลิต (วัน วลิต). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546.

_____. รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟานฟลิต (วัน วลิต). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2548.

_____. รวมเรื่องแปลและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2535.

_____. ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, 2515.

_____. ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, 2515.

_____. สัมพันธภาพของประเทศไทยฝรั่งเศสกับประเทศไทย พ.ศ. 2223-2450. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2544.

กระทรวงมหาดไทย. “รายงานการประชุมเทศาภิบาล.” เทศาภิบาล, เล่ม 4 แผ่นที่ 23 (1 กุมภาพันธ์ ร.ศ.126).

กองบัญชาการทหารสูงสุด. แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2431 – 2474. กรุงเทพฯ : กองทัพบก, 2542.

กาญจนาคพันธุ์ (นามแฝง). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. กรุงเทพฯ : สารคดี, 2545.

_____. เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์, 2520.

_____. เมื่อวานนี้ 1. กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์, 2519.

การรถไฟแห่งประเทศไทย. 100 ปี รถไฟไทย : 26 มีนาคม 2540 ครบรอบวันสถาปนากิจการรถไฟ 100 ปี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การรถไฟ, 2540.

_____. ที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟครบรอบ 72 ปี การรถไฟแห่งประเทศไทย พ.ศ. 2439-2512. พระนคร : โรงพิมพ์การรถไฟ, 2513.

กิริติ เกียรติยากร, บรรณาธิการ. จดหมายเหตุอยุธยาล่มสลาย : ออกพระเทพราชาหรือฟอลคอน

ไครวางแผนชิงบัลลังก์สมเด็จพระนารายณ์. นนทบุรี : จดหมายเหตุ, 2546.

กุลทรัพย์ ชื่นรุ่งโรจน์, ผู้รวบรวม. **บทกวีนิราศตามคลองบางกอกน้อยถึงบางใหญ่**. พระนคร : ศิวพร, 2504.

กุสุมา รัชมณี, **100 ปีราชการุณ**. กรุงเทพฯ : สมาคมราชการุณ, 2550.

เกียรติ จิวะกุล และคณะ. **ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและพัฒนาการ**. กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์. **ปฏิวัติ 2475**. พระนคร : แพร์พิทยา, 2514.

ขจร สุขพานิช. **ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แสงรุ่ง
การพิมพ์, 2524.

_____. **ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2531.

_____. **ข้อมูลจากอดีต**. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2518.

_____. **บางเกาะ-เกาะรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเกษม, 2516.

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. **จดหมายเหตุการณ์อนุรักษ์กรุง**

รัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล สหประชาพาณิชย์, 2525.

คณะกรรมการจัดงานเสวนา “มุสลิมมัสยิดต้นสนกับบรรพชนสามยุคสมัย”. **“มุสลิมมัสยิด**
ต้นฉบับบรรพชนสามยุคสมัย”. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จรัสกาลพิมพ์, 2544.

_____. **มุสลิมมัสยิดต้นสนกับบรรพบุรุษชนสามยุคสมัย : ประวัติชาวมัสยิดต้นสน**
บทวิเคราะห์ความเป็นมา 400 ปีเคียงคู่เอกราชชาติไทย. กรุงเทพฯ : จรัสกาลพิมพ์,
2544.

คุชแมน, เจนนิเฟอร์ เวย์น. **การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยาม ยุคต้นรัตนโกสินทร์**. แปลจาก Field from
the Sea: Chinese Junk Trade with Siam during the Late Eighteenth and Early
Nineteenth Centuries. แปลโดย ชื่นจิตต์ อ่ำไพพรรณ. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2528.

จ้านงศรี รัตน์นิน. **คู่นาวากลางมหาสมุทร**. กรุงเทพฯ : ธนาคารนครชน, 2538.

จิราภรณ์ มาดังคะ และคณะ. **ศาสนศิลป์ของศาสนสถานริมฝั่งน้ำ : กรณีศึกษาชุมชนชนบุรี**.
กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี, 2550.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ราชกิจจานุเบกษา**. กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2540.

นักรทพิชัย นาดสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์, บรรณาธิการ. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง**

พ.ศ.2484. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

ชมรมสายสกุลบุญนาค. **สกุลบุญนาค.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2542.

ชัย เรื่องศิลป์. **ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ – พ.ศ. 2399.** กรุงเทพฯ : ดันอ้อ, 2534.

_____. **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352 -2453 (ด้านเศรษฐกิจ).** กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2522.

_____. **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352 -2453 (ด้านสังคม).** กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์, 2517.

_____. **ยอดคน.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, 2524.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญิกา ศรีอุดม. **เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสวันพระบรมราชสมภพครบรอบ 200 ปี**

(พ.ศ. 2347-2547) พระเจ้ากรุงสยามกับเซอร์จอห์น เบาริง. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ. **ราชอาณาจักรและราษฎรสยามเล่ม 1.**

พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2551.

ชาติ เอี่ยมกระสุนิช. **กรุงเทพฯ เมื่อก่อน.** กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น, ม.ป.ป.

_____. **รอยอดีต.** กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น, ม.ป.ป.

_____. **แลหลังบางกอก.** กรุงเทพฯ : เรื่องศิลป์, 2520.

_____. **สยามยุคทอง.** กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น, 2521.

_____. **สยามแห่งความหลัง.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ดันอ้อ แกรมมี่, 2540.

ชาติ ประทีปนันทการ. **การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัยไทยประยุกต์**

ชาตินิยม. กรุงเทพฯ : มติชน, 2547.

ชอมเมอร์วิลล์, แม็กซ์เวล. **สยามริมฝั่งเจ้าพระยา.** แปลจาก Siam on the Meinam from the Gulf to

Ayuthia. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์กรมศิลปากร, 2544.

ณรงค์ พ่วงพิศ และพลศักดิ์ จิร ไกรศิริ, บรรณาธิการ. **สังคมไทยใน 200 ปี**. กรุงเทพฯ :

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **สามเจ้าพระยา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อาศรมอักษร, 2506.

คาราวดี สุขมลสันต์, บรรณาธิการ. **ชีวิตไทยในธนบุรี**. กรุงเทพฯ : ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม

สถาบันราชภัฏธนบุรี, 2540.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 26 เรื่องตำนานวังเก่า**. พระนคร :

โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513.

_____. **ประวัติศาสตร์สังเขปเจ้าพระยาบดินทร์เดชา**. พระนคร : คุรุสภา, 2504.

ดิเรก ชัยนาม. **ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2549.

เดส์ฟาร์จ, นายพล. **ชิงบัลลังก์พระนารายณ์**. แปลโดย ปรีดี พิศภูมิวิถิ. กรุงเทพฯ : มติชน, 2552.

ถ้วน ถี เชิง. **พลิกต้นตระกูลไทย**. กรุงเทพฯ : พีราบ, 2538.

ศุภรางค์, ฟรังซัวส์ อังรี. **ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ปอล

ซาเวียร์. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539.

แถมสุข นุ่มนนท์. **การทูตไทยสมัยรัตนโกสินทร์ทูต**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2528.

_____. **เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดือนตุลา,

2544.

ทวี วัฒนงาม. **ถนนเก่าในเมืองกรุง**. กรุงเทพฯ : ดันอ้อ แกรมมี่, 2540.

ทัศนีย์ สุขเกษม. **เมืองธนบุรี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2529.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ : องค์การค้า

ของคุรุสภา, 2526.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา,

2504.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์

คุรุสภา, 2547.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 4**. พระนคร : องค์การค้าของ

คุรุสภา, 2504.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2548.

ที่รูกกแห่งการเปิดทางรถไฟหลวงสายใต้. พระนคร : ม.ป.ท., 2459.

เทพชู ทับทอง. กรุงเทพฯ ๑ สมัยคุณปู่. กรุงเทพฯ : สหมิตรอุตสาหกรรมกรรมการพิมพ์, 2519.

_____. ภาพถ่ายประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ ย้อนยุค. กรุงเทพฯ : วัชรินทร์การพิมพ์, ม.ป.ป.

น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง). ศิลปกรรมในบางกอก. พระนคร : เกษมบรรณกิจ, 2514.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิชาการ, 2540.

นราธิปประพันธ์พงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 2. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.

นริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. สาน์สมเด็จ เล่ม 27. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505.

นริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. สาน์สมเด็จ เล่ม 11. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

นันทนา กปิลกาญจน์. การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องการเมืองการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : พ.ศ. 2367-2394. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2541.

นันทนา กปิลกาญจน์ และเพ็ญศรี กาญจนินมัย. บทบาทมุสลิมรายงานผลการวิจัยในปลายอยุธยา – ธนบุรี พ.ศ. 2300-2325. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2521.

นิโคลาส แชรแอส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร : คุรุสภา, 2550.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2529.

_____. การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

_____. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ : มติชน, 2549.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้น

รัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.

นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว และสุศารุ สัจฉายา. ธนบุรีภาพเก่าของบางกอก. กรุงเทพฯ : สารคดี, 2542

นิต, เฟรเดอริก อาร์เธอร์. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ.

2383 – 2384 (ค.ศ. 1840 – 1841). แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน, เรือเอกหญิง.

กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.

แบ่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ :

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

แบ่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว., ณพิศร กฤตติกากุล และดรุณี แก้วม่วง. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ.

กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

บ็อก, คาร์ล. ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง. พิมพ์ครั้งที่ 4. แปลจาก Temples and Elephants:

The Narrative of a Journey of Exploration through Upper Siam and Lao. แปลโดย

เสถียร พันธรังสี และอัมพร ทีชะระ. กรุงเทพฯ : มติชน, 2543.

_____. แผ่นดินพระปิยมหาราช. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2505.

บัณฑิต ลิวชัยชาญ. ภัยฝรั่งเศสสมัยพระนั่งเกล้าฯ. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550.

บุษผณา สุวรรณมาศ. การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : โครงสร้างเมืองทาง

ด้านประโยชน์ใช้สอย 2325-2525. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.

ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 42 กฎหมาย พ.ศ.2472 (ฉบับพิมพ์ พ.ศ.2476), 220-224.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2503.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 เล่ม 11. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.

ประยูรช ลิทธิพันธ์. ต้นตระกูลขุนนางไทย. พระนคร : นิยมวิทยา, 2505.

_____. สามวัง. กรุงเทพฯ : สารศึกษาการพิมพ์, 2519.

ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ. มุสลิมในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : โครงการหอสมุดกลาง

อิสลามสายสกุล สุลต่านสุลัยมาน, 2539.

ปรีดี พิศณุวิถิ. กระดานทองสองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : มติชน, 2553.

ปรีดี พิศภูมิวิถี. จากบางเจ้าพระยาสู่ปารีส. กรุงเทพฯ : มติชน, 2551.

पालเลกัวซ์, มงเซญูร์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 3. สันต์ แปลโดย ท. โกมลบุตร (นามแฝง).

กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, 2549

ปิยนาด บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ชาดานิติ. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การ

เปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525).

กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

เปลี่ยน ภาสกรวงศ์. แม่ครัวหัวป่าก์ เล่ม 5. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : สมาคมกิจวัฒนธรรม, 2545.

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. (กรุงเทพฯ : ซิลค์
เวอร์ม, 2539.

สุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 1 รัชกาลที่ 1-3 (พ.ศ. 2325 – 2394). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.

_____ . บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 2 รัชกาลที่ 4 - 5 (พ.ศ. 2394 – 2453). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.

_____ . บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 3 รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453 - 2468). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.

พรณี บัวเล็ก. ลักษณะของนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2457-2482 บทเรียนจากความ

รุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. กรุงเทพฯ : พันธกิจ, 2545.

_____ . สยามในกระแสธารแห่งการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ไทยสมัย รัชกาลที่ 5.

กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2541

พร้อมพงศ์ ไพริณ. ชุมชนช่างแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : วันชนะ, 2547.

พลาดิษฐ์ สิทธิชัยกิจ. กรุงเทพฯศึกษา. กรุงเทพฯ : บันทึกลสยาม, 2551.

พวงทิพย์ เกียรติสกุล. ทางรถไฟสายใต้ในเงาอาทิตย์อุทัย. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย

ศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์, 2554.

_____ . “ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทย.” เอกสารประกอบการสอน
รายวิชา 415232 ประวัติศาสตร์การทูตไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.

- พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. ลำภาสยาม :ตำนานเจ้าบางกอก. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊ค, 2544.
- เพ็ญศรี คุ้ม. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2542.
- ภารดี มหาจันทร์. รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ. 2394-2475). กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2527.
- ภาสกรวงศ์, เจ้าพระยา. ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, 2515.
- _____. ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 3. พระนคร : คลังวิทยา, 2515.
- มงเซฌอร์ ปาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, 2502.
- มไหสวรรย์, พระยา. ในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ พระยามไหสวรรย์. กรุงเทพฯ : บพิธ จำกัด, 2518.
- มูลนิธิอนุรักษโบราณสถานในพระราชวังเดิม. สารหน้ารู้ กรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, 2543.
- ลาตูแบร์, ซีมอน เดอ. จดหมายเหตุลาตูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม. แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2552.
- ลาวัญย์ โชตามระ. วิถีชีวิตคนกรุงสมัยก่อนศตวรรษมาแล้วและชีวิตชาวกรุงสมัยสงคราม. กรุงเทพฯ : ทิพย์อักษร, 2527.
- _____. ชีวิตชาวกรุงเมื่อก่อนศตวรรษมาแล้ว. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2527.
- _____. เล่าเรื่องของไทย. กรุงเทพฯ : อักษรบริการ, 2509.
- วัชรา คลาณาทร. งานวิจัยเรื่อง ชุมชนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา : กรณีศึกษาชุมชนเมืองของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. กรุงเทพฯ : ภาควิชาสังคมวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, 2542.
- วิจิตรมาตรา, ขุน. เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2520.
- _____. เด็กคลองบางหลวง เล่ม 2. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2520.
- _____. ประวัติการค้าไทย. กรุงเทพฯ : รวมสาสน์, 2516.
- วิทยาลัยครูธนบุรี. ธนบุรีถิ่นของเรา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2522.

วิไลเลขา ถาวรชนสาร. **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2545.

วิณา โรจนราชา. **อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์ราชบรมราชชนนี**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2550.

เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. **แผ่นดินพระนั่งเกล้า**. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลจาก Siam Under Rama iii. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2530.

ศิริศักดิ์ คุ้มรักษา. **“คนฝั่งธน” ธนบุรี**. กรุงเทพฯ : สารคดี, 2542.

ศิลปะ โหระพิชัย และสันต์ สุวรรณประทีป. **คนจีน 200 ปีภายใต้พระบรมโพธิสมภาร ภาค 2**. กรุงเทพฯ : เส้นทางเศรษฐกิจ, 2531.

ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. **หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2544.

ศูนย์ส่งเสริมการท่องเที่ยวกรุงเทพมหานคร. **ของดีกรุงเทพ**. กรุงเทพฯ : อิมเมจ2727, 2542.

ส. พลายน้อย (นามแฝง). **เกิดในเรือ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สารคดี, 2542.

_____. **ชีวิตตามคลอง**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ แกรมมี่, 2539.

_____. **เล่าเรื่องบางกอก**. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2518.

ส.ศิริรักษ์ (นามแฝง). **บุคคลร่วมสมัยในทัศนะของ ส. ศิริรักษ์**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมล คีมทอง, 2523.

ส.สุคนธาภิรมย์ (นามแฝง). **คนจีน 200 ปี ภายใต้พระบรมโพธิสมภาร**. กรุงเทพฯ : ศิริชัยการพิมพ์, 2526.

สกินเนอร์, จี. วิลเลียม. **สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์**. แปลจาก Chinese Society in Thailand: An Analytical History. แปลโดย พรรณี นัทรพลรักษ์ และคณะ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529.

สแตนตัน, แมรี บัคคลีย์. **สยาม คือบ้านของเรา**. แปลโดย เด็กวัฒนา รุ่ง 100 (นามแฝง). กรุงเทพฯ : คณะบุคคลวัฒนา รุ่ง 100, 2550.

สมควร รวีรัฐ. **รำลึก 80 ปีเขตคลองสาน**. กรุงเทพฯ : สำนักงานเขตคลองสาน, 2534.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **บันทึกราชกิจรายวัน**. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท.), ม.ป.ป.

สรศักดิ์ แห่งสภา. หวอ ชีวิตไทยในไฟสงครามโลกครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สารคดี, 2539.

สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

สายชล สัตยานุรักษ์. พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352). กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.

สารบัญชีก่อนหน้า 1 คือ ตำแหน่งราชการ สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร.

พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2541.

สารบัญชีก่อนหน้า 2 คือ ราชฎในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์

กรุงเทพมหานคร. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2541.

สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์

เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475. กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2525.

สำนักราชเลขาธิการ. หนังสือจดหมายเหตุ THE BANGKOK RECORDER. กรุงเทพฯ : อมรินทร์

พรินติ้งแอนพับเลชัน, 2537.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ มาจากไหน?. กรุงเทพฯ : มติชน, 2548.

_____. แม่น้ำลำคลองสารประวัติศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : พิมพ์ศรีพรินติ้ง

เซ็นเตอร์, 2539.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ. เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม. กรุงเทพฯ : มติชน, 2545.

สุดารา สุฉายา, บรรณาธิการ. ชนบุรี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2542.

สุภรณ์ โอเจริญ. มอญในเมืองไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและมูลนิธิ

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541.

สุภางศ์ จันทวานิช และคณะ, บรรณาธิการ. ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและในภูมิภาคอาเซียนที่

เฉาซ่าน: สมัยที่หนึ่ง ทำเรื่องจาลิน (2310-2393). กรุงเทพฯ : สถาบันเอเชียศึกษา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

สุภาภรณ์ จินตคามณีโรจน์. “บ้านบุกับสงครามมหาเอเชียบูรพา.” ใน เอกสารประกอบการจัดงาน

สงครามมหาเอเชียบูรพากับความทรงจำของชาวบางกอกน้อย (ปีที่ 5), 2551.

เสฐียร โกเศศ (นามแฝง). ฟื้นความหลัง เล่ม 1. พระนคร : ศึกษิตสยาม, 2513.

แสง โสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล วงศ์พิพัฒน์. **ประวัติศาสตร์ไทยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325-2394)**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว.. **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์: พ.ศ. 2325-2416**. แปลจาก The Organization of Thai Society in The Early Bangkok Period. 1782-1873. แปลโดยประกาย ทองศิริสุข, ม.ร.ว. และพรณี สรวงบุญมี. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.

อนุমানราชชน, พระยา. **ฟื้นความหลัง, เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : เทียนวรรณ, 2528.

_____. **ฟื้นความหลัง, เล่ม 3**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : เทียนวรรณ, 2528.

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายปานจิตต์ อเนกวิช พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายปานจิตต์ อเนกวิช ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันจันทร์ที่ 3 เมษายน 2515.
กรุงเทพฯ : ไทยอนุเคราะห์, 2515.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4-พ.ศ.2475**.
กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

อักษรภิธานศรับท์หมอปรีดเล. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2512.

อังคาร (นามแฝง). **18 ชุมชนหัตถกรรม ภูมิปัญญาโบราณ กรุงเทพมหานคร**. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2545.

อิทธิ, โยเนะโอะ และโยชิคาวะ, โทชิฮารุ. **ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี**. แปลโดย พลับพลึงคองชนะ, มารศรี มียาโมโต และอาทร พุ่งธรรมสาร. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530.

บทความในหนังสือ/วารสาร

กองบรรณาธิการ. “กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร.” **ศิลปวัฒนธรรม** 4, 8 (มิถุนายน 2526) : 98

กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง. “วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก : ตั้งแต่ก่อนการสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง.” **วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร** 45, พิเศษ (ธันวาคม 2523 –ธันวาคม 2525) : 222.

- กุลธิดา สามะพุทธิ. “เปิดพื้นที่ความทรงจำสำหรับเมืองริมน้ำ ‘ธนบุรี’.” สารคดี 15 (กันยายน 2542) : 62-84.
- ชูศิริ จามรมาน. “บทบาทของคลองในสมัยรัตนโกสินทร์.” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากรฉบับพิเศษ : กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, 193-220.
- ถวิล อยู่เย็น. “อนุกรมเวลา ลำดับเหตุการณ์สำคัญในสงครามมหาเอเชียบูรพา.” วารสารธรรมศาสตร์ 17, 4 (ธันวาคม 2534) : 117-131.
- แถมสุข นุ่มนนท์. “สภาวะทางเศรษฐกิจของประเทศไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง.” วารสารธรรมศาสตร์ 7, 1 (กรกฎาคม – กันยายน 2520) : 61.
- ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อุษยา. “เรื่องเก่าและของดีกรุงธนบุรี.” ธนบุรีถิ่นของเรา, กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2538.
- ธีรวัต ณ ป้อมเพชร. “เอกสารสอดค้นดาเรื่องชุมชนธนบุรีในปี ค.ศ. 1767-1768.” วารสารรวมบทความประวัติศาสตร์ 10 (กุมภาพันธ์ 2531) : 103-113.
- น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง). “คลังชั้น 2513.” เมืองโบราณ 32, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2549) : 32-42.
- นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. “บทสำรวจสถานภาพแห่งความรู้เรื่อง ความสัมพันธ์ญี่ปุ่น – ไทย สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 จากทัศนะของนักวิชาการ ญี่ปุ่น – ฝรั่งเศส – ไทย.” วารสารไทยคดีศึกษา 1, 2 (เมษายน – กันยายน 2547) : 173.
- นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว. “รอบนอกธนบุรี สองร้อยปีที่ผ่านไป.” เมืองโบราณ 32, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2549) : 58-72.
- พลาดิษฐ์ สิทธิชัยกิจ. “เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร สืบสานตำนานบางกอก.” กรุงธนบุรี, 83.
- พวงทิพย์ เกียรติสหัสกุล. “การศึกษาการขยายตัวของกองทัพญี่ปุ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา : มุมมองทางสังคม-วัฒนธรรม.” วารสารอักษรศาสตร์มหาวิทยาลัยศิลปากร 25, 1 (มิถุนายน – พฤศจิกายน 2545) : 30.
- มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะโบราณคดี. “พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงบ้านบุ.” ใน โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนในชุมชนบ้านบุและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง, 28. สุภาภรณ์ จินตคามณี โรจน์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.

มหาวิทยาลัยศิลปากร. “ภาพความทรงจำและร่องรอยของสงครามโลกครั้งที่ 2 : ย่านบ้านบุและพื้นที่โดยรอบ.”, ใน โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนในชุมชนบ้านบุและพื้นที่เกี่ยวเนื่องเขตบางกอกน้อย, 50. สุภาพรณี จินตามณีโรจน์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.

ราตรี โตเฟ่งพัฒน์. “การทำมาหากินของชาวบางกอกน้อย.” ใน ตลาดน้ำ : วิถีชีวิตของเกษตรภาคกลาง, 45-71. ราตรี โตเฟ่งพัฒน์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2543.

วิลเฮล์ม เครดเนอร์. “ตลาดและเมือง.” ใน เยอรมันมองไทย, 159. รวบรวมโดย เคลาส์เวงค์ และ เคลาส์ โรสเซ็นแบร์ก. พระนคร : เคล็ดไทย, 2520.

วิภา โรจนธारा. “ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์จากชุมชนย่านวัดคองคาราม.” ศิลปากร 40 (กันยายน – ตุลาคม 2540) : 21-33.

วิภา โรจนธारा. “ประวัติชุมชนย่านวัดคองคาราม.” ใน อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์บรมราชชนนี, 66-101. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2550.

ศิริศักดิ์ คุ้มรักษา. “คนฝั่งธน.” ใน ธนบุรี, 139-166. สุดาราสุจฉายา, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, 2542.

ส.พลายน้อย (นามแฝง). “100 ปี รถไฟไทย.” สารคดี 13, 145 (มีนาคม 2540), 115-136.

สมบัติ พลายน้อย. “ตลาดน้ำ – ตลาดเรือ.” สารคดี 4 (กุมภาพันธ์ 2532) : 106-109.

_____. “ทำไม...ต้องสถาปนากรุงธนบุรี.” ศิลปวัฒนธรรม 21 (กรกฎาคม 2543) : 60 – 63.

สรใจ แสงวิเชียร. “กำเนิดศิริราช.” ใน ศิริราชร้อยปี ประวัติและวิวัฒนาการ, 1-10. จินตนา ศิรินาวิน, ศุภชัย รัตนมณีฉัตร และประเสริฐ ทองเจริญ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : ทวิคตอรีเพาเวอร์พอยต์, 2531.

สาวิตรี ทักษะสุด “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีนและตะวันตก ในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453.” วารสารอักษรศาสตร์ 17, 1 (มกราคม 2528) : 78-100.

สุจิตต์ วงศ์เทศ, บรรณาธิการ “พระราชฐานเดิมของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ อยู่ฝั่งธนบุรี.” เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, กรุงเทพฯ : พิมพ์ดีด พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์, 2545.

สุดาราสุจฉายา. “บ้านสวนสองฝั่งคลองบางกอกน้อย.” ใน เมืองโบราณ, 17, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2554) : 22.

- สุนทรีย์ อาสะไวย์. “พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ “ชนบุรี” ในฐานะส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา.” *วารสารธรรมศาสตร์* 20, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2537) : 108-132.
- สุนันทา โชติกเสถียร. “ชนบุรี : แหล่งกลางการค้าในอดีต.” ใน *วิถีชีวิตไทยในท้องถิ่นชนบุรี ฉบับครบรอบ 55 ปี สถาบันราชภัฏชนบุรี*, 21. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : วีเจ พรินติ้ง, 2546.
- สุรินทร์ มุขศรี. “กรุงชนบุรีในแผนที่พม่า.” *ศิลปวัฒนธรรม* 21, 9 (กรกฎาคม 2543) : 60-70.
- แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. “วัดแถบฝั่งธนฯ กับคุณค่าทางวัฒนธรรม.” *ศิลปวัฒนธรรม* 5, 3 (มกราคม 2527) : 44-45.
- ศรัณย์ ทองปาน และวิษณุดา ทองแดง. “ชุมทางตลิ่งชัน.” *เมืองโบราณ* 32, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2549) : 43-57.
- อดิศร หมวกพิมาย. “การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 1-3 พ.ศ. 2325-2394.” *วารสารธรรมศาสตร์* 21, 1 (มกราคม-เมษายน 2538) : 7-45.
- อัน นิมมานเหมินท์. “สะพานพุทธฯ อนุสาวรีย์แห่งการเชื่อมสองราชธานี.” *ข่าวสารสำนักพิมพ์เมือง* 37 (ตุลาคม 2523) : 14-17.
- อนุรัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง. “เรือกสวน คูคลอง และดินดอนบนตะกอนปากแม่น้ำ.” ใน *ชนบุรี*, 15-28. สุคารา สุขฉายา, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, 2542.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

- Arnold Wright, Oliver T. Breakspear, **Twentieth century impressions of Siam : Its history, people, commerce, industries, and resources.** Bangkok : White Lotus, 1994.
- Bradly, D.B. **Bangkok Calendar.** Bangkok : American Missionary Association, 1871.
- Bowring, John. **The Kingdom and people of Siam.** London : Oxford University Press, 1969.
- Crawford, John, **Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochin China.** London : Oxford University Press, 1967.
- Ingram, James C. **Economic change in Thailand : 1850-1970.** California : Stanford University Press, 1971.

Pallegoix. **Description of the Thai Kingdom or Siam : Thailand under King Mongkut.**

Bangkok : White Lotus, 2000.

Wyatt, David K. **The politics of reform in Thailand : education in the reign of King**

Chulalongkorn. Bangkok : Thai Wattana Panich, 1969.

ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

ฐานข้อมูลท้องถิ่นมหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา. เข้าถึงเมื่อวันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2555

เข้าถึงได้จาก <http://www.bsru.ac.th/~culture/research.html>.

การสัมภาษณ์

ถาวร อนุชา. ชาวบ้านชุมชนบ้านข้าวเม่า. สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2555.

นฤมล พลจบนา. อดีตชาวบ้านชุมชนตลาดพลู. สัมภาษณ์, 12 กุมภาพันธ์ 2555.

ประทุม สายะนันท์. ชาวบ้านชุมชนบ้านช่างหล่อ. สัมภาษณ์, 20 กุมภาพันธ์ 2555.

วัชรวิ งามสุวรรณ. อดีตชาวบ้านชุมชนศาลาต้นจันทน์. สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2554.

วีระ รุ่งแสง. อดีตชุมชนทหารและชาวบ้านชุมชนบ้านบุ. สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2555.

สรโรจ แสงวิเชียร. นายแพทย์โรงพยาบาลศิริราช, สัมภาษณ์, 21 กุมภาพันธ์ 2555.

ส่องศรี ไชยกุล. อดีตชาวบ้านย่านวงเวียนเล็ก. สัมภาษณ์, 13 พฤศจิกายน 2555.

หงษ์เชี่ยม เค้าแสงทอง. ชาวบ้านชุมชนวัดยาง พรานนก. สัมภาษณ์, 4 กุมภาพันธ์ 2554.

หยด เค้าแสงทอง. ชาวบ้านชุมชนวัดยาง พรานนก. สัมภาษณ์, 4 กุมภาพันธ์ 2554.

อิม แซ่คู. ชาวบ้านย่านบ้านสมเด็จเจ้าพระยา. สัมภาษณ์, 9 เมษายน พ.ศ.2555

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ตารางแสดงรายชื่อ สังกัด ที่อยู่อาศัย และการค้าขายย่านตึกแดง ใน พ.ศ. 2426

ชื่อ	สังกัด (ชั้น)	บ้านเรือน	อาชีพ
ชามสุดกิด	กงศุลอังกฤษ	เรือนฝากระดาน	ขุดจารไนย
ยาสูติ	กงศุลอังกฤษ	เรือนฝากระดาน	เครื่องแก้ว
อะบุตรกะหริม	กงศุลอังกฤษ	เรือนฝากระดาน	ขายเครื่องจารไนย
ลี้นัน	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายขุดจารไนย
นันนุ (ญ)	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายผ้าของต่าง ๆ
อิประระฮิม	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายผ้าแพร
อิประระฮิม	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายผ้าแพรของต่าง ๆ
อาริบ	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายทองของต่าง ๆ
นักุดามะฮัมมัด	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายพลอย
ยุซุฟ	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายเพชรขายของต่าง ๆ
ยุซุฟ	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ทองเหลือง
กุลามฮุเซน	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายเครื่องทองเหลือง
เมีย	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายผ้าของต่าง ๆ
บุบารักษ	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายเพชร ขายของต่าง ๆ
ซาเยคอตลา	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายปิ่น
อิประระฮิ	กงศุลอังกฤษ	ตึก	ขายผ้าของต่าง ๆ

ตาราง (ต่อ)

ชื่อ	สังกัด (ชั้น)	บ้านเรือน	อาชีพ
กาก้า	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายขนม ของต่าง ๆ
มะฮัมมัด	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายพลอย
คาวิท	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายของต่าง ๆ
อาบิตุลา	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายผ้าขายของต่าง ๆ
อิซัน	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายขนมปัง
บัคดูน	กงสุลอังกฤษ	ตึก	กึ่ง
มะฮัมมัด	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายอตุล็ดของต่าง ๆ
ซามฮัมมตยาน	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายพลอย
มะฮัมมัดซาเล	กงสุลอังกฤษ	ตึก	เสมียนหวย
อัประเฮม	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายอินตผลาล้า
อับคูนกาเค็ก	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายเพชรกับของต่าง ๆ
อีซา	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายเพชรกับของต่าง ๆ
มฮัมมัดกาซิม	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายของต่าง ๆ
อาวา	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายเพชรกับของต่าง ๆ
กาซิมุฮัม	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายเพชรกับของต่าง ๆ
ยามูหัม	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายของต่าง ๆ

ตาราง (ต่อ)

ชื่อ	สังกัด (ชั้น)	บ้านเรือน	อาชีพ
คำมัส	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายของต่าง ๆ
มูหัมมัด	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายพลอย
เชกกูมัด	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ครูสอนเด็ก
อา	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายของต่าง ๆ
มะมัด	กงสุลอังกฤษ	ตึก	เดินเรือไฟ
เชบ	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายพลอย ของต่าง ๆ
เชียบอบตุนกาที	กงสุลอังกฤษ	ตึก	ขายของต่าง ๆ

ที่มา : สารบัญชีสวนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์
กรุงเทพมหานคร, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ต้นฉบับ จำกัด, 2541), 127.

ภาคผนวก ข

ตารางแสดงรายชื่อ สังกัด ที่อยู่อาศัย และการค้าขายย่านตึกขาว ใน พ.ศ. 2426

ชื่อ	สังกัด (ชั้น)	บ้านเรือน	อาชีพ
นายคัต	กงสุลอังกฤษ	เรือนฝากระดาน	ขายนาฬิกา
กุดำบุรา	กงสุลอังกฤษ	เรือนฝากระดาน	ขายผ้า
หม่อมหญิงมดาลัย	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายผ้า
นายอมอ	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายตะเกียง
อับดุลเซน	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายสระบัว
กะลำเซน	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายผ้าลาย
เม็ตจุลาโบ	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายลูกไม้ทอง
อำแดงมดาลัย	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายตะเกียง
นุกุดาอับดุลวะลียาธิ	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายผ้า
กำมดาลัย	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายหมวก
บาลีโบ	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายตะเกียงน้ำมัน
สีกาดำ	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายผ้า
อำแดงหมัด	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายผ้าลาย
อะมีรุดีน	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายผ้าลาย
อำแดงมดาลัย	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายผ้าลาย
บาลีโบ	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายตะปุ่น

ตาราง (ต่อ)

ชื่อ	สังกัด (ชั้น)	บ้านเรือน	อาชีพ
เตมาลี	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายขนมแขก
อิมมะระฮิม	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายผ้า
สะสะนะอะลี	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายน้ำหอม
เนียวอาลิซ่า	กงสุลอังกฤษ	ตึกแถว	ขายกระจก

ที่มา : สารบัญชี่ส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์
กรุงเทพมหานคร, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2541), 121.

ภาคผนวก ค

ตารางแสดงรายการเปรียบเทียบราคาขายปลีกสินค้า เครื่องอุปโภคและบริโภค
ในช่วง 1 ธันวาคม พ.ศ. 2484 (ค.ศ.1941) กับ 31 มีนาคม พ.ศ. 2487 (ค.ศ.1944)

ลำดับ ที่	รายชื่อสินค้า	อัตรา ต่อหน่วย	ราคา (บาท) 1 ธ.ค. 84	ราคา (บาท) 31 มี.ค. 87	สูงขึ้น ร้อยละ
	ข้าว				
1	ข้าวสารชนิด 15%	ลิตรละ	0.13	0.17	31
		ก.ก.ละ	0.16	0.21	31
2	ข้าวสารชนิด 30%	ลิตรละ	0.11	0.13	18
		ก.ก.ละ	0.14	0.16	14
3	ข้าวสารหย่างดี	ลิตรละ	0.17	0.23	35
		ก.ก.ละ	0.22	0.28	27
4	ข้าวสารหย่างกลาง	ลิตรละ	0.14	0.25	79
		ก.ก.ละ	0.18	0.31	72
	ปลา				
1	ปลาช่อนสด	ก.ก.ละ	0.60	1.00	67
2	ปลาดุกสด	ก.ก.ละ	0.45	1.30	189
3	ปลาช่อนตากแห้ง หย่างเลว	ก.ก.ละ	0.95	1.75	84
4	ปลาสดตากแห้ง หย่างดี	ก.ก.ละ	1.00	2.75	175
5	ปลาทุคีมหย่าง	ก.ก.ละ	0.22	0.21	-5
6	ปลาทุคีมแห้ง	ก.ก.ละ	0.65	3.87	495
7	ปลาซีเสียดแห้ง	ก.ก.ละ	0.49	2.12	333

ตาราง (ต่อ)

ลำดับ ที่	รายชื่อสินค้า	อัตรา ต่อหน่วย	ราคา (บาท) 1 ธ.ค. 84	ราคา (บาท) 31 มี.ค. 87	สูงขึ้น ร้อยละ
ผักและพืชสด					
1	ผักบุ้ง	ก.ก.ละ	0.06	0.10	67
2	ผักชุน่าย	ก.ก.ละ	0.07	0.30	329
3	ผักคะน้า	ก.ก.ละ	0.18	0.45	150
4	ผักกาดขาว	ก.ก.ละ	0.11	0.27	145
5	ผักชี	ก.ก.ละ	0.13	0.50	284
6	ต้นหอมสด	ก.ก.ละ	0.07	0.20	186
7	ต้นกระเทียมสด	ก.ก.ละ	0.20	0.70	250
8	ขิงสด	ก.ก.ละ	0.05	0.25	400
9	ขิงแห้ง	ก.ก.ละ	0.07	0.25	257
10	หัวผักกาดขาว	ก.ก.ละ	0.05	0.40	700
11	มันเทศ	ก.ก.ละ	0.06	0.18	200
12	เผือก	ก.ก.ละ	0.12	0.55	359
13	ถั้วผักยาว	ก.ก.ละ	0.11	0.30	173
14	ถั้วงอก	ก.ก.ละ	0.09	0.18	100
15	ฟักทอง	ก.ก.ละ	0.12	0.27	125
16	ฟักเขียว	ก.ก.ละ	0.05	0.22	340
17	มะระ	ก.ก.ละ	0.06	0.50	733
18	มะนาว	ผลละ	0.005	0.07	1300
19	มะเขือยาว	ก.ก.ละ	0.06	0.20	233
20	แตงร้าน	ก.ก.ละ	0.07	0.18	157
21	แตงกวา	ก.ก.ละ	0.07	0.25	257

ตาราง (ต่อ)

ลำดับ ที่	รายชื่อสินค้า	อัตรา ต่อหน่วย	ราคา (บาท) 1 ธ.ค. 84	ราคา (บาท) 31 มี.ค. 87	สูงขึ้น ร้อยละ
22	พริกขี้หนูสด	ก.ก.ละ	100	375	275
23	พริกขี้หนูแห้ง	ก.ก.ละ	120	250	109
24	กล้วยน้ำว้า	ร้อยละ	035	145	314
25	กล้วยหอมทอง	ร้อยละ	125	400	220
เนื้อสัตว์ต่าง ๆ					
1	เนื้อหมู เนื้อแดง	ก.ก.ละ	064	250	291
2	เนื้อหมู 3 ชั้น	ก.ก.ละ	040	180	350
3	มันหมูขาว (แข็ง)	ก.ก.ละ	038	140	268
4	เนื้อวัวสดสันใน	ก.ก.ละ	058	150	159
5	ไก่สด (ชำคดา)	ก.ก.ละ	082	160	95
6	ไข่เป็ดสด	ฟองละ	003	008	167
7	ไข่เป็ดเค็ม	ฟองละ	004	009	125
ก	ไข่ไก่สด	ฟองละ	005	009	80
เครื่องชำต่าง ๆ					
1	พริกแห้ง	ก.ก.ละ	046	120	161
2	หัวหอมแห้ง	ก.ก.ละ	0.21	0.21	-
3	กระเทียมแห้ง	ก.ก.ละ	0.42	0.72	71
4	มะพร้าวห้าว	ร้อยละ	11.40	22.00	93
5	ถั่วเขียว	ก.ก.ละ	0.17	0.52	206
6	ถั่วดำ	ก.ก.ละ	0.22	0.49	123

ตาราง (ต่อ)

ลำดับ ที่	รายชื่อสินค้า	อัตรา ต่อหน่วย	ราคา (บาท) 1 ธ.ค. 84	ราคา (บาท) 31 มี.ค. 87	สูงขึ้น ร้อยละ
7	ถั่วลิสง(กะเทาะเปลือกแห้ง)	ก.ก.ละ	0.23	0.82	228
8	ถั่วเหลือง	ก.ก.ละ	0.17	0.51	200
9	งาคำ	ก.ก.ละ	0.25	0.53	130
10	งาขาว	ก.ก.ละ	0.41	0.96	134
11	พริกไทยขาว	ก.ก.ละ	0.58	0.80	38
12	พริกไทยดำ	ก.ก.ละ	0.39	0.60	54
13	หัวผักกาดเค็ม	ก.ก.ละ	0.27	0.77	185
14	กะปิ หย่างดี	ก.ก.ละ	0.27	1.35	400
15	กะปิ หย่างกลาง	ก.ก.ละ	0.17	0.85	400
16	น้ำตาลทรายแดง	ก.ก.ละ	0.18	0.62	244
17	น้ำตาลทรายขาว	ก.ก.ละ	0.32	0.66	106
18	น้ำตาลมะพร้าว	ปีบ	0.16	0.67	319
19	เกลือ (ถัง 20 ลิตร)	ถังละ	0.35	0.52	49
20	ถ่านไม้เบญจพันธ์	ถังละ	0.15	0.95	533
21	เมล็ดแมงลัก	ก.ก.ละ	0.22	0.47	114
22	มะขามเปียก	ก.ก.ละ	0.09	0.27	200
	แป้ง				
1	แป้งข้าวเจ้า	ก.ก.ละ	0.21	0.40	90
2	แป้งข้าวเหนียว	ก.ก.ละ	0.22	0.46	109
3	แป้งสาลีโปร	ก.ก.ละ	0.31	0.80	158
4	สาหร่ายเม็ดเล็ก	ก.ก.ละ	0.39	0.80	105

ตาราง (ต่อ)

ลำดับ ที่	รายชื่อสินค้า	อัตรา ต่อหน่วย	ราคา (บาท) 1 ธ.ค. 84	ราคา (บาท) 31 มี.ค. 87	สูงขึ้น ร้อยละ
5	สาquinเม็ดใหญ่	ก.ก.ละ	0.26	0.63	142
6	เส้นไหมแห้ง (บีสั้น)	ก.ก.ละ	0.18	0.45	150
เครื่องนุ่งห่ม					
1	กางเกงขาสั้นสีด้า หย่างเลว	ตัวละ	0.75	10.00	1,233
2	เสื้อแขนยาวแบบชาวณา	ตัวละ	1.10	18.00	1,537
3	เสื้อเชิตผ้าหย่างเลว	ตัวละ	0.65	14.00	2,054
4	เสื้อเชิตผ้าหย่างกลาง	ตัวละ	1.25	25.00	1,900
5	กางเกงขาสั้น หย่างกลาง	ตัวละ	1.50	25.00	1,567
6	ผ้าหม่นอน หย่างเลว	ผืนละ	0.95	11.00	1,058
7	ผ้าหม่นอน หย่างกลาง	ผืนละ	2.00	25.00	1,158
8	ผ้าขนหนูเชิตตัว หย่างเลว	ผืนละ	0.50	7.00	1,300
9	ผ้าขนหนูเชิตตัว หย่างกลาง	ผืนละ	0.75	12.00	1,500
10	ผ้าขาวม้า หย่างเลว	ผืนละ	0.25	6.00	2,300
11	ผ้าขาวม้า หย่างกลาง	ผืนละ	0.35	7.50	2,043
ของใช้เบ็ดเตล็ด					
1	สบู่ซักผ้า หย่างเลว	ก้อนละ	0.02	0.12	500
2	สบู่ซักผ้า หย่าหย่างกลาง	ก้อนละ	0.03	0.22	633
3	สบู่ถูตัว หย่างเลว	ก้อนละ	0.05	0.50	900
4	สบู่ถูตัว หย่างกลาง	ก้อนละ	0.08	0.95	1,035

ตาราง (ต่อ)

ลำดับ ที่	รายชื่อสินค้า	อัตรา ต่อหน่วย	ราคา (บาท) 1 ธ.ค. 84	ราคา (บาท) 31 มี.ค. 87	สูงขึ้น ร้อยละ
5	สบู่กรดตราเสือ	ก้อนละ	0.04	0.40	1,088
6	สบู่หอมลักซ์	ก้อนละ	0.15	2.50	1,566
7	สบู่หอมจุลา	ก้อนละ	0.10	-	-
8	ด้ายหลอดตราสมอ เบอร์ 30	หลอดละ	0.52	4.50	765
9	ด้ายหลอดตราอากาศะบาดเขียว	หลอดละ	0.70	6.00	757
10	ด้ายเย็บผ้าทำในประเทศไทย (เลว)	หลอดละ	0.20	1.75	775
11	ด้ายเย็บผ้าทำในประเทศไทย (กลาง)	หลอดละ	0.30	2.50	733
12	แปรงสีฟัน หย่างเลว	อันละ	0.08	0.90	1,025
13	แปรงสีฟัน (หย่างกลาง)	อันละ	0.20	1.50	650
14	ถ่านไฟฉายทำในประเทศไทย	ก้อนละ	0.05	0.75	1,400

ที่มา : รวบรวมข้อมูลจาก สจข.(2) สร. 0201.98.6/8 การปันส่วนเครื่องอุปโภคบริโภค (18 ตุลาคม 2485- 11 เมษายน 2488) อ้างจาก พวงทิพย์ เกียรติสกุล, “กองทัพญี่ปุ่นกับทางรถไฟสายใต้ของไทย สมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา ระหว่าง พ.ศ. 2484-2488” (วิทยานิพนธ์ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), 211-215.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ – สกุล

นางสาววัลลี นวลหอม

ที่อยู่

727/16 ถนนพรานนก แขวงบ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย

กรุงเทพฯ 10700

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2549

สำเร็จการศึกษาปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ. 2550

ศึกษาต่อระดับปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศึกษา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร